

Rimski Tilurij

Asanović, Frane

Undergraduate thesis / Završni rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:329382>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-20**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

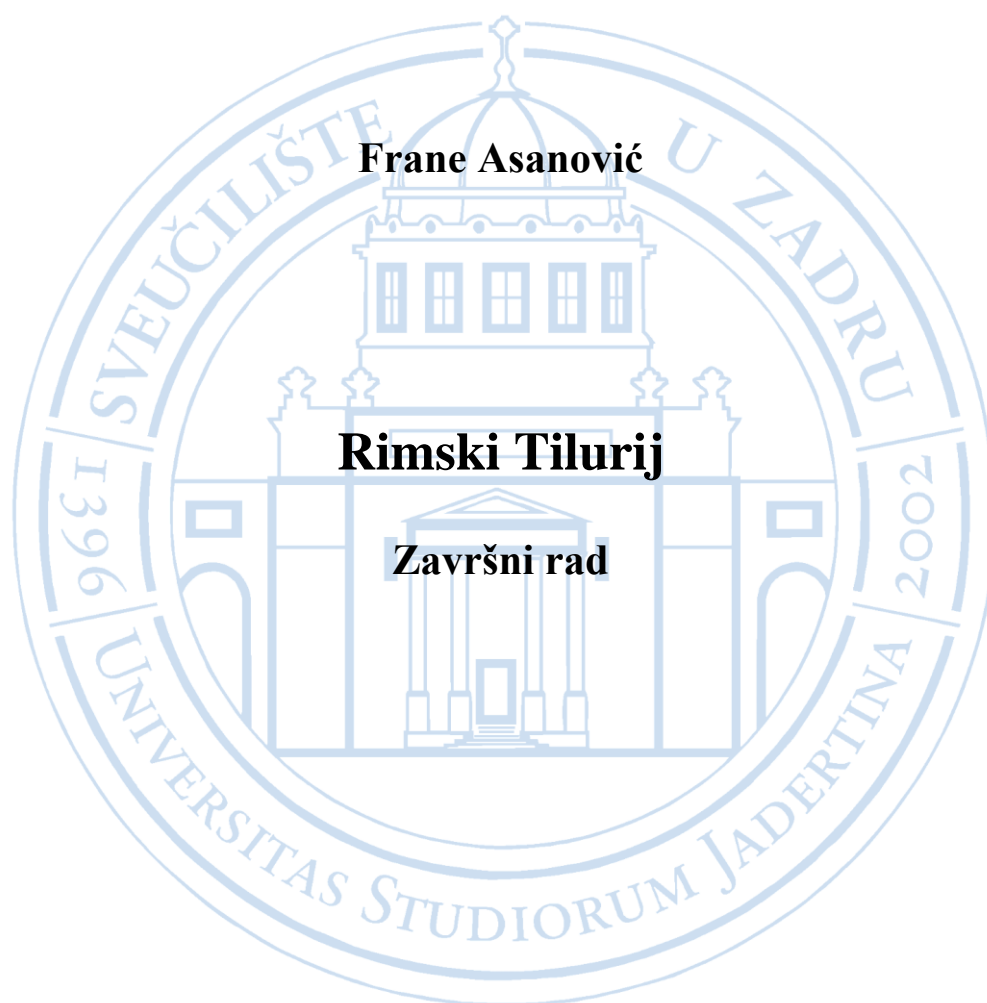

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJ

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

Preddiplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Frane Asanović

Rimski Tilurij

Završni rad

Zadar, 2017.

Sveučilište u Zadru
Odjel za arheologiju
Preddiplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Rimski Tilurij

Završni rad

Student/ica:
Frane Asanović

Mentor/ica:
Izv. prof. dr. sc. Željko Miletić

Zadar, 2017.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Frane Asanović**, ovime izjavljujem da je moj **završni** rad pod naslovom **Rimski Tilurij** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 3. srpanj 2017.

SADRŽAJ

1. Uvod.....	1
2. Geografska lokacija Tilurija.....	2
3. Povijest istraživanja	7
4. Povijesni okvir Tilurija	10
5. Predrimski Tilurij – ilirska gradina	12
6. Pitanje delmatskog limesa.....	16
7. Rimski vojni logor u Tiluriju	23
8. Legijski teritorij tilurijskog logora	35
9. <i>Pons Tiluri</i> – mostovi preko rijeke Cetine	37
10. Gardunski tropej.....	46
11. Rimske vojne postrojbe stacionirane u Tiluriju - Legije.....	52
11.1. Legio IX Hispana.....	52
11.2. VII. legija.....	53
11.3. Legio VII Claudia Pia Fidelis – odlazak legije iz Tilurija.....	59
11.4. Veterani VII. legije	63
11.5. Opekarska i kamenoklesarska radionica u Tiluriju.....	64
11.6. Druga legijska odjeljenja u Tiluriju	69
12. Rimske vojne postrojbe stacionirane u Tiluriju – auxilijarne postrojbe.....	71
12.1. Ala Claudia nova	72
12.2. Ala (Tungrorum) Frontoniana	73
12.3. Cohors Aquitanorum.....	75
12.4. Cohors I Belgarum.....	76
12.5. Cohors II Cyrrhestarum sagittaria.....	78
12.6. Cohors III Alpinorum	80
12.7. Cohors VIII voluntariorum civium Romanorum	83
13. Konzularni beneficijari u Tiluriju	87
14. Zaključak.....	93
SAŽETAK.....	95
ABSTRACT.....	96
Literatura	97

1. Uvod

Tema ovog završnog rada je rimski Tilurij. Navedeni lokalitet je dugo vremena bio na margini arheologije, također i meta učestalih pljački lokalnog stanovništva, a tek se krajem 20. st. počeo sustavno arheološki istraživati. Unatoč arheološkim istraživanjima koja traju sve do danas, brojni dijelovi tog iznimno važnog lokaliteta su i dalje neistraženi. Prostor Tilurija je još od prapovijesti imao važnu ulogu u povijesti dalmatinskog prostora. On se nalazio na važnom prijelazu preko rijeke Cetine i sjecištu putova koji su vodili od obale prema sjeveru, istoku i jugu Dalmacije. Tu stratešku važnost Tilurija su prepoznali još Delmati, izgrađivši gradinu na brdu Sv. Petra odakle su mogli kontrolirati taj prostor.¹ Gradina je odigrala važnu ulogu u posljednja dva delmatsko-rimska rata. Nakon pokoravanja Delmata početkom 1. st., Rimljani ispod ilirske gradine grade stalni legijski vojni logor, koji je bio dio sustava utvrda i logora danas poznatog pod imenom delmatski limes.²

Glavna zadaća rimskog vojnog logora u Tiluriju je, kao i ilirske gradine u prapovijesti, bio nadzor nad nemirnom delmatskom unutrašnjosti te tim važnim sjecištem putova i prijelaza preko rijeke Cetine.³ U tom logoru je bila stacionirana prvo VII. legija, koja 42. god. dobiva počasni pridjevnik *Claudia Pia Fidelis*, a nakon odlaska VII. legije C. P. F. sredinom 1. st., u tilurijskom vojnom logoru je tokom sljedeća dva stoljeća stacioniran niz auxilijarnih postrojbi. Nakon odlaska i posljednjih vojnih postrojbi iz logora, sigurnost nad tilurijskim prostorom i provincijom Dalmacijom u potpunosti preuzimaju konzularni beneficijari.⁴ Ispod legijskog logora razvija se s vremenom civilno naselje *Pons Tiluri*, koje je nastalo točno na tom važnom sjecištu rimskih cesta, i u kojem se nalazila i beneficijarska postaja s koje su konzularni beneficijari nadzirali promet preko rijeke Cetine. Vojni logor i naselje u Tiluriju su vjerojatno uništeni u razdoblju kasne antike, tijekom seobe naroda. Unatoč tome, imamo kontinuitet života na prostoru Tilurija sve do danas jer se tu nalaze moderna naselja Trilj i Gardun.

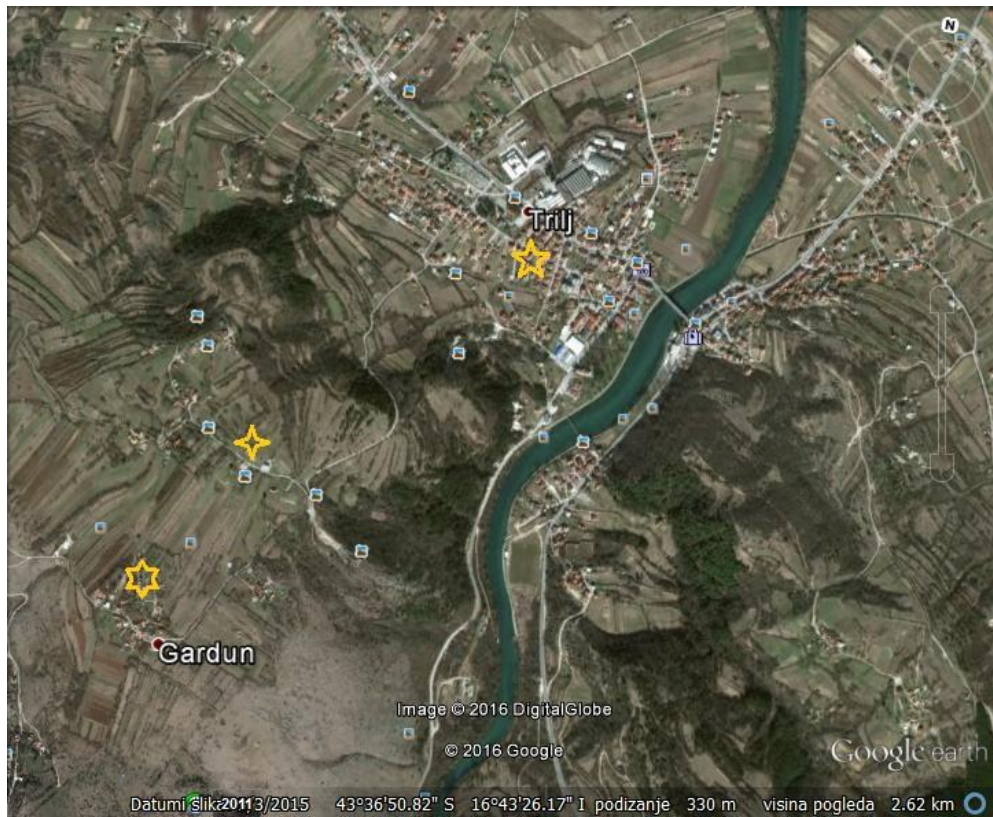
¹ M. ZANINOVIĆ, 1984., 65-66.

² R. MATIJAŠIĆ, 2009., 187.; J. J. WILKES, 1969., 91.

³ M. ZANINOVIĆ, 1984., 67.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 499-500.

⁴ M. ZANINOVIĆ, 2007.(a), 182.; J. J. WILKES, 1969., 123-125.

2. Geografska lokacija Tilurija

Slika 1. - geografska karta prostora Tilurija preuzeta s Google Eartha. Peterokrakom zvjezdicom je označen položaj Trilja, četverokrakom zvjezdicom je označen položaj legijskog logora, a šesterokrakom zvjezdicom je označen položaj sela Gardun. (preuzeto iz: „Trilj.“ 43°36'50.82" S i 16°43'26.17" I. GOOGLE EARTH. 03.2015., 25.08.2016.)

Tilurij je nastao u zaleđu Salone na prostoru plodne Cetinske krajine i na najjužnijoj točki Sinjskog polja.⁵ Na tom mjestu rijeka Cetina je bila lako prijelazna.⁶ U antičko vrijeme rijeka Cetina se zvala imenom *Hippus*.⁷ Tilurij se nalazi na prostoru današnjeg sela Gardun, na desnoj obali rijeke Cetine (slika 1), a prostor legijskog logora je danas središte modernog sela Gardun.⁸ Gardun je malo selo s tridesetak kućica te 83 stanovnika prema popisu stanovništva iz 2011. godine.⁹ Ono je administrativno vezano

⁵ M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 499-501.; B. GABRIČEVIĆ, 1984., 93.; J. J. WILKES, 1969., 97.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 20.

⁶ M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 499-501.; B. GABRIČEVIĆ, 1984., 93.; J. J. WILKES, 1969., 97.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 20.

⁷ S. GUNJAČA, 1937., 9., 40-42. Ime Cetina, koja je staroslavenskog podrijetla, je rijeka, prema Gunjači, dobila tek u ranom srednjem vijeku, nakon doseljenja Hrvata. (S. GUNJAČA, 1937., 9.)

⁸ M. SANADER, 2003., 12-14., 19.; D. PERIŠA, 2009., 511.; Z. BULJEVIĆ, 2012., 21.; G. ALFÖLDY, 1987., 313.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 147.; D. TONČINIĆ, 2004., 147.

⁹http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_01_03/h01_01_03_zup17.html

uz susjedni grad Trilj koji se nalazi jedan kilometar sjeverno od Garduna i koji prema popisu stanovništva iz 2011. godine ima 9.109 stanovnika.¹⁰ Prema jugozapadu, područje sela Gardun graniči s dolinom sela Vojnić.¹¹ Ime Gardun je, prema Miloševiću, vjerojatno slavenskog podrijetla (od riječi Grad-Gradun, koja označava gradinu), te se kao naselje Gardun prvi put spominje tek za vrijeme osmanske vlasti početkom 17. st., a tek od 1687. god. mletačka uprava raznim obiteljima s prostora Poljica dopušta kontinuirano naseljavanje prostora današnjeg sela Gardun.¹²

Na tom mjestu gdje se razvio današnji Trilj i gdje se nalazi laki prijelaz preko rijeke, Cetina napušta Cetinsko polje, utječe u planine i brda Zamosorja kroz koji počinje sjeći duboki klanac te potom utječe u more kod Omiša.¹³ U vrijeme prapovijesti, na prostoru Cetinske krajine je živjelo ratoborno pleme Delmata, koje prvi put u povijesti spominje tek rimski povijesničar Polibije sredinom 2. st. pr. Kr.¹⁴ No Delmati na prostoru Cetinske krajine nisu obitavali tokom cijele prapovijesti - na prostor srednje Dalmacije i srednjodalmatinske obale Delmati dolaze tek tokom druge polovine 2. st. pr. Kr., doselivši se sa svog matičnog prostora zapadne Hercegovine, iz Delminija (Županjac u Duvnu, nedaleko od Tomislavgrada), po kojem Delmati i dobivaju ime.¹⁵ Njihova agresivna politika ekspanzije na istočni Jadran, još više pojačana nakon rimskog osvajanja Ilirskog kraljevstva 167. god. pr. Kr. (čiji su vazali sve do tada bili upravo Delmati), dovodi ih u sukob prvo s rimskim saveznicima u srednjoj Dalmaciji, ilirskim Daorsima te grčkom kolonijom Issom (Vis), te na kraju i sa samim Rimom 156. god. pr. Kr.¹⁶ Sukob će trajati s prekidima sljedećih 165 godina.¹⁷

(12.08.2016.); M. SANADER, 2003., 14., 19.

¹⁰http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_01_03/h01_01_03_zup17.html

(12.08.2016.); M. SANADER, 2003., 14., 19.

¹¹ M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 33.

¹² A. MILOŠEVIĆ, 2011., 95-96.

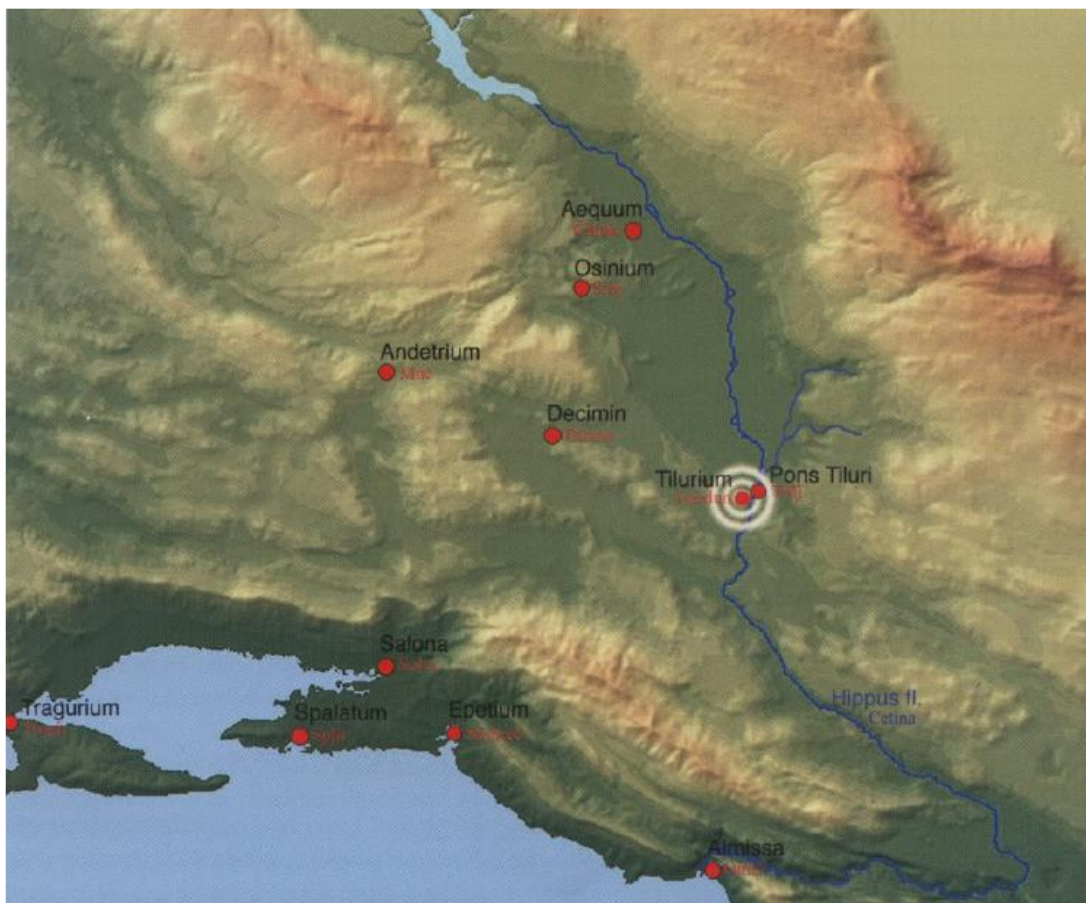
¹³ M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 501.; J. J. WILKES, 1969., 97.; J. J. WILKES, 1969., 241.; M. SANADER, 2002., 125.; M. SANADER, 2007., 73.; M. SANADER, 2003., 14.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 33.; G. ALFÖLDY, 1987., 313.; Ž. MILETIĆ, 2006., 131.; I. GLAVAŠ, 2015., 85.

¹⁴ M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 499.; J. J. WILKES, 1969., 98., 244.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 15.

¹⁵ M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 15-16., 34-35.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 45.

¹⁶ M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 15-16., 34-35.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 45.; M. ZANINOVIĆ, 1980., 175.; N. CAMBI, 2007., 77.; D. DŽINO, A. DOMIĆ KUNIĆ, 2013., 65-67.

¹⁷ Bilo je tokom tog 165-godišnjeg vremenskog raspona čak osam krvavih rimsko-delmatičkih ratova. (A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 174.) Za više o tim delmatičko-rimskim ratovima, vidi: M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 14-20., M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 45., M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 16-26. i D. DŽINO, A. DOMIĆ KUNIĆ, 2013., 100-185. Za detaljnije o samom plemenu Delmata, njihovoj povijesti i naseljima te njihovoj materijalnoj kulturi, vidi: M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 15-265. i D. DŽINO, A. DOMIĆ KUNIĆ, 2013., 65-67.

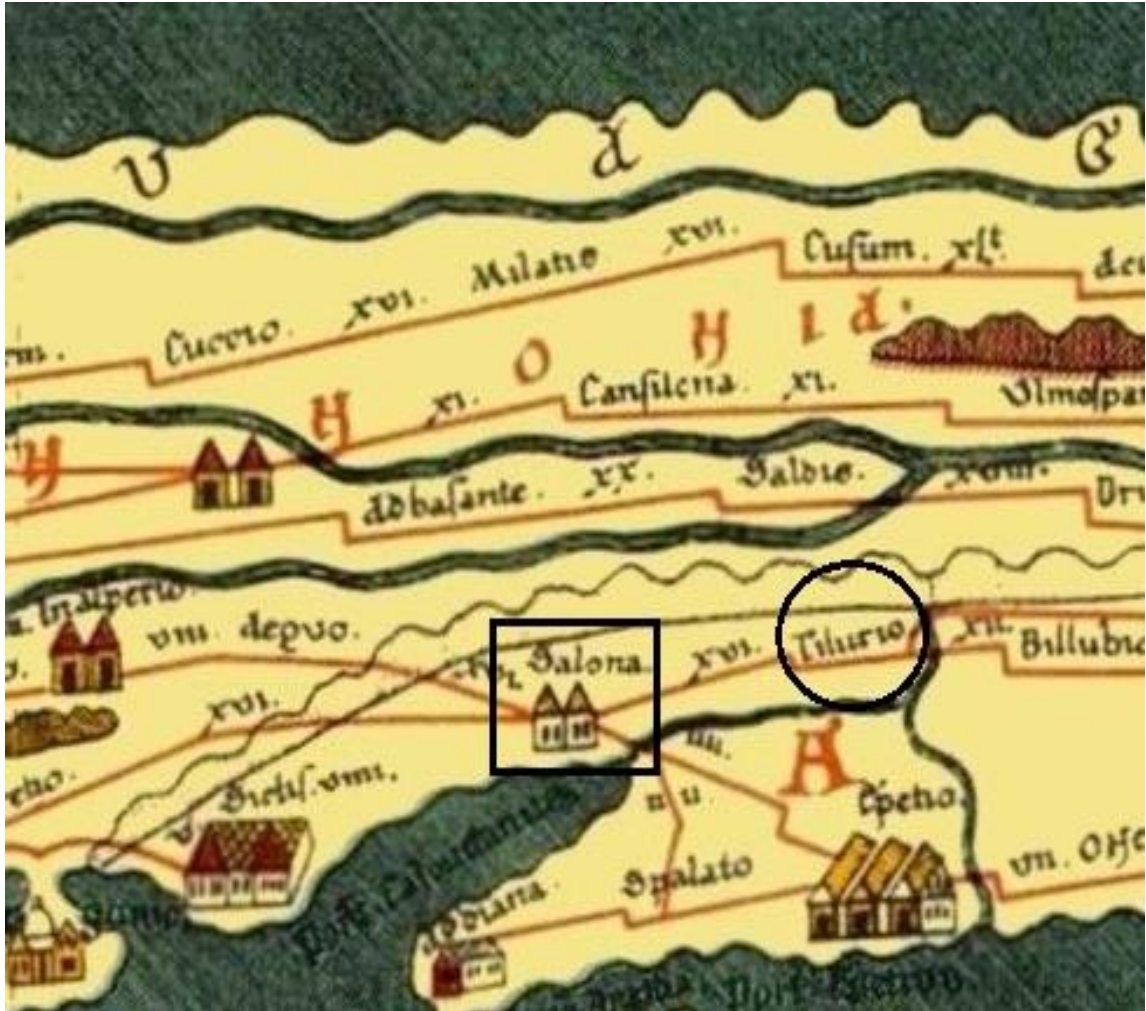
Slika 2. – karta Cetinske krajine, s položajima antičkih naselja uz srednji tok rijeke Cetine, prema Anti Miloševiću. (preuzeto iz: A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 170., slika 1.)

Nakon konačnog rimskog pokoravanja Delmata 9. god., za razdoblja antike počevši već od početka 1. st., prostor Cetinske krajine se snažno razvio. Zahvaljujući stacioniranju sedme legije u vojnom logoru u Tiluriju, ubrzano je tekao proces romanizacije i nastanka antičkog društva na prostoru Cetinske krajine.¹⁸ Tako se na jugoistočnom dijelu Cetinske krajine, tj. na srednjem toku rijeke Cetine, osim strateški važnog vojnog logora u Tiluriju razvijaju i sljedeća važna (imenom poznata) antička naselja na maloj međusobnoj udaljenosti od oko 18 km (slika 2): civilno naselje *Pons Tiluri* (današnji Trilj), koje se razvija odmah ispod vojnog logora, a udaljeno je otprilike kilometar sjeverno od logora u Tiluriju; *Decimum* (putna stanica u Dicmu, zaselak Kokani), udaljen 16 km od Salone; *Osinium* (današnji Sinj), koje se razvilo iz ilirskog naselja na sjevernom završetku Sinjskog polja, udaljen otprilike 13 km sjeverno od Tilurija; veteranska kolonija *Claudia Aequum* (današnji Čitluk kod Sinja), koja je udaljena otprilike 10 km sjeverno od Tilurija i 8 km sjeverno od *Osiniuma*.¹⁹ Od mora i

¹⁸ J. MEDINI, 1984., 107.

¹⁹ M. ZANINOVIĆ, 1984., 71.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(a), 183.; M. ZANINOVIĆ., 2010.(a), 499., 506.;

Salone, glavnog grada provincije Dalmacije, Tilurij je udaljen otprilike 30 km.²⁰ Upravo je Salona bila jamac sigurnog zaleđa i odstupnica vojnoj posadi u legijskom logoru u Tiluriju.²¹

Slika 3. – ulomak precrtane Tabule Peutingeriane s prikazanom lokacijom Tilurija (označeno kružićem) i Salone (označeno kvadratom), segmentum VI. (preuzeto iz: http://www.tabula-peutingeriana.de/tp/tp5.3_1.jpg, 31.07.2016.)

Tijekom prapovijesti (Delmati) i antike (Rimsko Carstvo) prostor Tilurija je imao iznimno važan geostrateški položaj i za Delmate i za Rimljane. To je zbog toga jer rijeka Cetina čini prirodnu zapreku prema svim putevima koji vode prema središtu

N. CAMBI, 2007., 77.; A. MILOŠEVIĆ, 1981., 13-14.; http://www.udaljenosti.com/udaljenost_sinj_trilj/ (12.08.2016.)

²⁰ M. ZANINOVIĆ, 2007.(a), 183.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 499., 506.; M. SANADER, 2002., 125.; M. SANADER, 2007., 73.; M. SANADER, 2003., 13.

²¹ N. CAMBI et. al., 2007., 6.; Ž. MILETIĆ, 2010., 119. U slučaju legijskog logora u Burnumu, odstupnica vojnoj posadi u Burnumu su bili rimljanima oduvijek lojalni Liburni. (N. CAMBI et. al., 2007., 6.; Ž. MILETIĆ, 2010., 119.)

provincije Dalmacije, tj. prema sjeveru i sjeveroistoku.²² Kako se Tilurij nalazio neposredno uz važan prirodni prijelaz preko rijeke Cetine, prostor Tilurija je tako bio strateški važan položaj.²³ Na tom području Cetinske krajine, gdje je rijeka Cetina bila lako prijelazna, račvali su se svi trgovački putevi srednje Dalmacije kojima se odvijao trgovački promet još od duboke prapovijesti, a tijekom antike se samo značajno intenzivirao.²⁴ Zbog toga se na prostoru Tilurija još tijekom željeznog doba gradi prvo delmatska gradina, a za vrijeme antike Rimljani, da zaštite tu važnu prometnu komunikaciju, tu podižu vojni logor.²⁵ Tilurij je također prikazan i na *Tabuli Peutingeriani*, naveden kao *Tilurio*, mjesto udaljeno 16 milja od Salone (slika 3).²⁶

Etimologija imena *Tilurium* je zanimljiva. Taj naziv je, prema Budrovichu, čije mišljenje prenosi Zaninović, istovjetan značenju kasnoantičke latinske riječi *planurium* (visoravan otvorena na sve strane), što prema Zaninoviću savršeno odgovara položaju na kojem su se razvile i ilirska gradina i rimski vojni logor.²⁷ Prema Gabričeviću, toponim *Tilurium* je ilirskog podrijetla te su ga Rimljani samo preuzeli tako nazvavši most preko rijeke Cetine i civilno naselje koje se razvilo odmah do logora.²⁸ Zaninović, u prilog toj etimološkoj teoriji o nazivu koji preslikava odliku i vojničko značenje položaja na kojem se razvio Tilurij, iznosi i etimologiju naziva za sela Vojnić i Gardun.²⁹ Gardun, prema Zaninoviću, dolazi od naziva *guard* – straža, nadzor, dok Vojnić dolazi od naziva *varda* – vardište, što je samo prevedenica imena Gardun.³⁰ Zaninović iznosi da isto značenje ima i naziv brda Stražbenica koje se nalazi južno od Garduna.³¹

²² M. SANADER, 2003., 12-14.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 65-66.; J. J. WILKES, 1969., 97.; M. SANADER, 2002., 126.

²³ M. SANADER, 2003., 12-14.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 65-66.; J. J. WILKES, 1969., 97.; M. SANADER, 2002., 126.

²⁴ M. ZANINOVIĆ, 1984., 67.

²⁵ M. ZANINOVIĆ, 1984., 67.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 499-500.; M. SANADER, 2003., 14.

²⁶ M. ZANINOVIĆ, 1984., 66.; M. SANADER, 2003., 15.; A. MILOŠEVIĆ, 2009.(a), 65.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 38.; S. GUNJAČA, 1937., 39.; G. ALFÖLDY, 1987., 314.; A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 176.

²⁷ M. ZANINOVIĆ, 1984., 66.

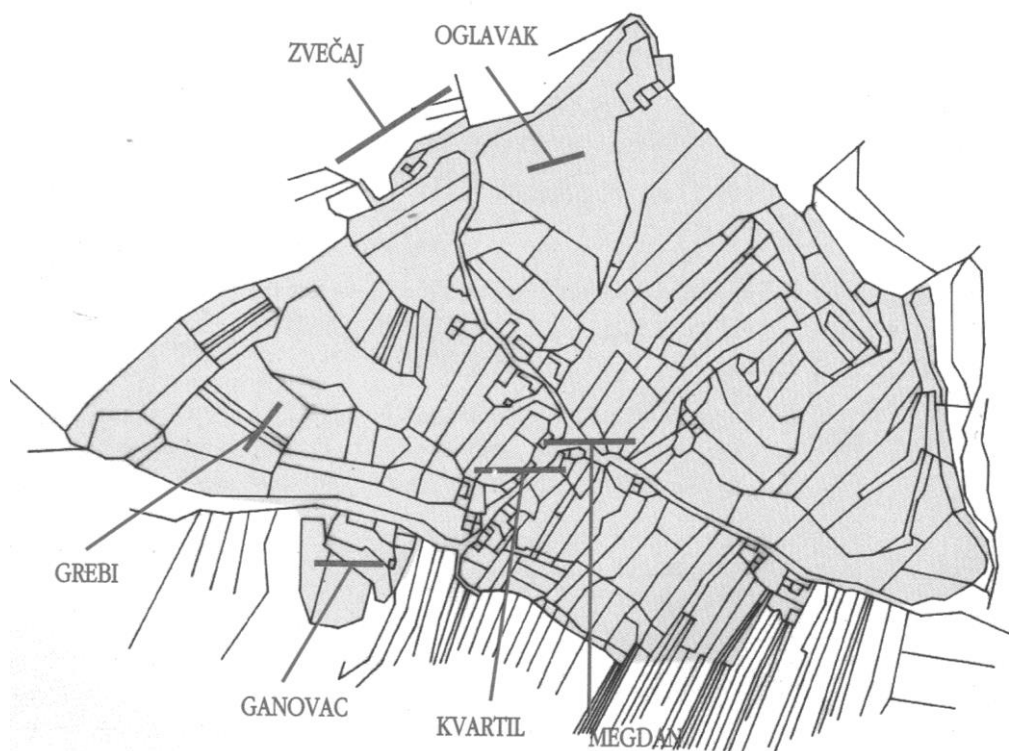
²⁸ B. GABRIČEVIĆ, 1984., 93.

²⁹ M. ZANINOVIĆ, 1984., 66-67.

³⁰ M. ZANINOVIĆ, 1984., 66-67.

³¹ M. ZANINOVIĆ, 1984., 66-67.

3. Povijest istraživanja

Slika 4. – suvremeni katastarski podložak antičkog Tilurija s označenim položajima. (preuzeto iz: A. MILOŠEVIĆ, 1998., 244., slika 396.)

Tilurij, unatoč svojoj iznimnoj arheološkoj važnosti i brojnim upozorenjima arheologa na njegovo očuvanje kroz zadnjih stotinu godina, sve do 1997. god. nije bio uopće arheološki istraživan.³² Veliki je problem taj što je moderno selo Gardun, tj. njegov središnji dio, nastao direktno iznad ruševina legijskog logora. U izgradnji većine kuća u selu Gardun su korišteni upravo spoliji iz ruševina Tilurija, a neki su i dandanas uzidani u građevine na Gardunu.³³ Trajna pljačka lokaliteta je kroz zadnjih par stoljeća neprestano bogatila privatne zbirke lokalnih stanovnika, od kojih se neki čuvaju i po dvorištima kuća, ali i strane muzeje te privatne zbirke stranaca.³⁴ Tu jednu situaciju

³² M. SANADER, 2003., 19.; Z. ŠIMIĆ-KANAET, D. TONČINIĆ, S. RADOVIĆ, 2005., 109.; M. SANADER, 2007., 74.; A. MILOŠEVIĆ, 1998., 243.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 47.; G. ALFÖLDY, 1987., 313.; D. TONČINIĆ, 2004., 148-149.

³³ M. SANADER, 2003., 14.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 500.; M. SANADER, 1998., 247.; M. SANADER, 2002., 127.; M. SANADER, 2007., 74.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 34.; D. TONČINIĆ, 2004., 148.

³⁴ M. SANADER, 2003., 14.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 500.; M. SANADER, 1998., 247.; M. SANADER, 2002., 127.; M. SANADER, 2007., 74.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 34.; D. TONČINIĆ, 2004., 147-148. Za neke od tih nalaza iz privatnih zbirki, vidi: D. TONČINIĆ, 2004., 148-155.

pljačkanja lokaliteta najbolje opisuju sljedeće Zaninovićeve riječi s konferencije o Cetinskoj krajini iz 1980. god.: „Za sada, Gardun je uglavnom rudnik za seljake i arheologe amatere, kao što je već stoljećima kamenolom za okolna sela i zaseoke“.³⁵ Srećom, dosta nalaza je završilo i u rukama arheologa i povjesničara. Tako se brojni arheološki nalazi s prostora Garduna pronađeni u zadnjih 200 godina čuvaju u Arheološkom muzeju u Splitu, Muzeju Cetinske krajine u Sinju, Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju te od 2005. godine u Muzeju triljskog kraja u Trilju.³⁶

Još je krajem 18. st. slavni putopisac Alberto Fortis u svom putopisu pisao o brojnim antičkim spomenicima na prostoru Trilja.³⁷ Potom je 1849. god. Frane Carrara, jedan od pionira hrvatske arheologije, obišao prostor Garduna te je pri obilasku vidio ostatke zidina, vodovoda te amfiteatra.³⁸ G. Alačević je prvo 1875., a onda 1877. god. obišao Gardun te je primijetio više ostataka zidova.³⁹ Lokalitet je obišao i Frane Bulić krajem 19. st. primijetivši ostatke rimskog mosta na položaju Mostine.⁴⁰ Stjepan Gunjača je obišao lokalitet 1937. god. te je zapisao: „I danas se vide bedemi rimske utvrde i ruševine drugih zgrada“.⁴¹ Ustvrdio je kako brojni znanstvenici donose krive zaključke po pitanju Tilurija jer se ne obaziru na njega.⁴² R. E. Petterman je također krajem 19. st. obišao Gardun opisavši ostatke trostrukih zidina.⁴³ J. J. Wilkes je 1960. god. posjetio Tilurij opisavši lokalitet te nadgrobne spomenike Tilurija.⁴⁴ Marin Zaninović obišao je 1964. god. Gardun primijetivši ostatke nizova zidova, kao i otvor kamenog kanala koji je bio uzidan u jednu privatnu kuću.⁴⁵ To su samo neki od brojnih koji su obišli Tilurij.

Tek u lipnju 1980. god. je na znanstvenom arheološkom skupu u Sinju „Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka“ Marin Zaninović prvi iznio temeljitu studiju o povijesti Tilurija, njegovom vojnom značaju u antici te je sabrao sva dotadašnja saznanja o Tiluriju u jednu cjelinu.⁴⁶ No što je najvažnije, u toj studiji je Zaninović

³⁵ M. ZANINOVIĆ, 1984., 70.

³⁶ Z. BULJEVIĆ, 2012., 21.; S. GUNJAČA, 1937., 43.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 33.

³⁷ M. SANADER, 1998., 247.; A. FORTIS, 2004., 198. Za detaljnije, vidi: A. FORTIS, 2004., 187-213.

³⁸ M. ZANINOVIĆ, 1984., 70.

³⁹ M. ZANINOVIĆ, 1984., 70.

⁴⁰ M. ZANINOVIĆ, 1984., 71.; F. BULIĆ, 1899., 26.

⁴¹ S. GUNJAČA, 1937., 43.

⁴² S. GUNJAČA, 1937., 43.

⁴³ M. SANADER, 2003., 247.

⁴⁴ J. J. WILKES, 1969., 97.

⁴⁵ M. ZANINOVIĆ, 1984., 70.

⁴⁶ M. SANADER, 2003., 9.; M. SANADER, 1998., 243-244.; M. SANADER, 2002., 126-127.; M.

naglasio veliku potrebu za sustavnim arheološkim iskopavanjem i istraživanjem Tilurija.⁴⁷ U toj studiji Zaninović piše kako u njegovo vrijeme: „Logor nije istraživan, pokrivaju ga gomile i vrtovi, a stoljetna obrada zemlje uništava njegove ostatke. Tu i tamo se vide zidovi građevina“.⁴⁸ I Nenad Cambi u svom članku iz 1980. piše da se, u njegovo vrijeme, o Tiluriju i njegovom civilnom naselju jako malo moglo reći „iz jednostavnog razloga što se ta dva lokaliteta praktično nisu istraživala“.⁴⁹ Ante Milošević je također obišao lokalitet detaljno opisavši vidljive arheološke ostatke logora, najviše bedeme i cisterne, te lokacije gdje je primijetio arheološke ostatke (slika 4).⁵⁰ Upravo su Miloševićevi opisi i obilasci terena potakli Mirjanu Sanader da započne svoja arheološka istraživanja logora u Tiluriju.⁵¹

Sve do kraja devedesetih godina 20. stoljeća kada su započela sustavna arheološka istraživanja, o Tiluriju se, premda povijesno čak i dosta, arheološki zapravo jako malo znalo.⁵² O Tiluriju su se do tada spoznaje dobivale najviše na temelju analiza artefakata koje su još od 18. st. pronalazili lokalni stanovnici i donosili muzejima na otkup ili su ih zadržali u svojim privatnim zbirkama.⁵³ Sustavna arheološka iskapanja Tilurija su nakon rekognosciranja terena i opsežne dvogodišnje pripreme, uključujući razgovore s lokalnim stanovništvom, proučavanje literature o pokretnim nalazima iz Tilurija i nove zračne fotografije terena te geodetsko snimanje cijelog prostora, uz odobrenje projekta od Ministarstva znanosti i tehnologije koje je dobiveno 1997. god., započela 1998. god. pod vodstvom Mirjane Sanader, tadašnje asistentice Marina Zaninovića.⁵⁴ Sustavna arheološka iskapanja lokaliteta se, uz povremene prekide, vode sve do danas, a provodi ih Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu pod vodstvom Mirjane Sanader.⁵⁵

SANADER, 2007., 74.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 41.

⁴⁷ M. SANADER, 2003., 9.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 70.; M. SANADER, 1998., 244.; M. SANADER, 2007., 74.

⁴⁸ M. ZANINOVIĆ, 1984., 70.

⁴⁹ N. CAMBI, 1984., 77.

⁵⁰ M. SANADER, 1998., 247. Za detaljne Miloševićeve opise Tilurija, vidi: A. MILOŠEVIĆ, 1998., 243-248. i A. MILOŠEVIĆ, 1981., 49.

⁵¹ M. SANADER, 1998., 248.

⁵² M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 47.

⁵³ M. SANADER, 2002., 127.; M. SANADER, 2007., 74.; A. MILOŠEVIĆ, 1998., 245-246.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 33-34.

⁵⁴ M. SANADER, 2003., 10-11., 20.; D. TONČINIĆ, A. TABAK, A. LIBRENJAK, 2011., 363.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 500.; M. SANADER, 1998., 244-248.; M. SANADER, 2002., 127.; M. SANADER, 2007., 74.; A. TABAK, D. TONČINIĆ, D. PETRIČEVIĆ, 2012., 12.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 47.; I. GLAVAŠ, 2015., 9-10.; D. TONČINIĆ, 2004., 149.

⁵⁵ Z. ŠIMIĆ-KANAET, D. TONČINIĆ, S. RADOVIĆ, 2005., 109.; M. SANADER, D. TONČINIĆ,

4. Povijesni okvir Tilurija

Zaninović piše kako je prostor Tilurija u prvih nekoliko rimsko-delmatskih ratova bio samo periferno borbeno područje jer su se glavne ratne operacije vodile u istočnim i sjeveroistočnim krajevima delmatskog područja, tj. na prostoru današnje Hercegovine i doline rijeke Neretve.⁵⁶ Prema Zaninoviću, tek su zadnja dva rimsko-delmatska rata bila važna za prostor Tilurija.⁵⁷ Za vođenje ta dva rata najviše je zaslužan Oktavijan, kasnije prvi rimski car August. Dobivši u drugom trijumviratu, u nagodbi s Markom Antonijem u Brundizijskom sporazumu sklopljenom 40. god. pr. Kr., na upravu provinciju Ilirik, Oktavijan je taj koji je prvi pokrenuo sustavno osvajanje cijelog prostora Ilirika, koji je započeo njegovu organizaciju u provincije Dalmaciju i Panoniju i koji je pomaknuo rimski limes na rijeku Dunav.⁵⁸ Prvi rat je Oktavijan vodio zajedno s Markom Agripom od 35. do 33. god. pr. Kr., a u njemu je Oktavijan pokorio prvo alpske Salase, potom Japode, Segešćane i Delmate te je poduzeo i ekspediciju protiv Dezidijata.⁵⁹ Taj su rat u svojim knjigama opisali Apijan i Kasije Dion.⁶⁰ Za ovaj uspjeh u pohodu 35.-33. god. pr. Kr., Senat je Oktavijanu izglasovao trijumf, koji je Oktavijan proslavio 29. god. pr. Kr. u trodnevnoj svečanosti u Rimu, zajedno s trijumfom za pobjedu u bitci kod Akcija 31. god. pr. Kr. i osvajanje Egipta 30. god. pr. Kr.⁶¹

Drugi važan rat, koji je puno važniji kada je u pitanju Tilurij, jest Veliki ustanak dvojice Batona (nazvan još i *bellum Batonianum*), koji traje od 6. do 9. god., a za koji Svetonije piše da je bio „najteži od svih vanjskih ratova vođenih još od Punkskih“.⁶² Ovaj rat su u svojim djelima odlično opisali prvo Velej Paterkul, koji je i sam bio sudionik gušenja ustanka kao jedan od Tiberijevih legata, te Kasije Dion Kokejan, koji je bio

2010., 47-48.; I. GLAVAŠ, 2015., 9-10.; D. TONČINIĆ, 2004., 149.

⁵⁶ M. ZANINOVIĆ, 1984., 67-68.

⁵⁷ M. ZANINOVIĆ, 1984., 67-68.

⁵⁸ R. MATIJAŠIĆ, 2009., 125.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 172.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 17.; D. DŽINO, A. DOMIĆ KUNIĆ, 2013., 139-140.; S. MESIHOVIĆ, 2011., 42-45.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 21.

⁵⁹ R. MATIJAŠIĆ, 2009., 148.; J. J. WILKES, 1969., 47-60.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 172.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 45.; D. DŽINO, A. DOMIĆ KUNIĆ, 2013., 150-158. Za više o Oktavijanovom pohodu 35-33. god. pr. Kr., vidi: R. MATIJAŠIĆ, 2009., 147-158., M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 17., S. MESIHOVIĆ, 2011., 46-59. i M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 21-23.

⁶⁰ R. MATIJAŠIĆ, 2009., 148.; J. J. WILKES, 1969., 47-60. Za više, vidi: R. MATIJAŠIĆ, 2009., 147-158. i S. MESIHOVIĆ, 2011., 46-59.

⁶¹ R. MATIJAŠIĆ, 2009., 157.; D. DŽINO, A. DOMIĆ KUNIĆ, 2013., 157-158.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 23.

⁶² M. ZANINOVIĆ, 1976., 173.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 18.; M. ILKIĆ, 2010., 267.; I. GLAVAŠ, 2015., 18.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 24.; R. MATIJAŠIĆ, 2009., 176. Za više o Velikom ustanku dvojice Batona 6-9. god., vidi: D. DŽINO, A. DOMIĆ KUNIĆ, 2013., 170-185., M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 24-26., R. MATIJAŠIĆ, 2009., 168-176. i S. MESIHOVIĆ, 2011., 153-421.

namjesnik provincije Dalmacije od 224. do 226. god.⁶³ Među brojnim ustaničkim plemenima, od kojih su vodeći bili Breuci u južnoj Panoniji te Dezidijati u središnjoj Bosni, su bili i Delmati.⁶⁴ Žarišta najvećih borbi su bila na prostoru Panonije, ali su se žestoke borbe vodile i na delmatskom prostoru.⁶⁵ U tom ratu, koji je trajao četiri godine, rimske legije pod vodstvom budućeg cara Tiberija i njegovog sina Germanika su naizmjenično pobjeđivale i trpjele teške poraze u gerilskim borbama po planinama Balkana, no na kraju su prevladali i pobijedili sve ustanike.⁶⁶

U jesen 9. god. su pala zadnja dva uporišta ustanika: Andetrij, gdje se budućem caru Tiberiju predao jedan od vođa pobune, Baton Dezidijatski, te Ardubu, gdje je Germanik uništio posljednje preživjele ustanike.⁶⁷ Kolike je razmjere dosegao ustanak dovoljno govori činjenica da su Rimljani, prema zapisima Veleja Paterkula, za slamanje Velikog ustanka dvojice Batona iskoristili golemu vojnu moć od 15 legija, najmanje 70 pješачkih kohorti, 14 konjaničkih ala, tračke konjaničke postrojbe pod zapovjedništvom tračkog kralja Remetalka, više od 10.000 veterana i „veliki broj“ dobrovoljaca te su čak regrutirali, po prvi put nakon bitke kod Kane 216. god. pr. Kr., i oslobođene robove, dok su pobunjenici pod oružjem, prema Veleju Paterkulu, imali 800.000 ljudi od kojih 200.000 pješaka i 9.000 konjanika.⁶⁸ Za svoj uspjeh u gušenju ustanka Tiberije je proslavio trijumf nad ilirskim narodima u Rimu 23. listopada 12. god.⁶⁹ Prema Zaninoviću, gušenjem Velikog ustanka dvojice Batona prestaje delmatska povijest Tilurija (prapovijest) i počinje rimska povijest Tilurija (antika), tj. njegova vojna povijest kao rimskog legijskog logora, koji se gradi odmah nakon gušenja ustanka.⁷⁰

⁶³ M. ZANINOVIĆ, 1984., 68.; J. J. WILKES, 1969., 69.; D. DŽINO, A. DOMIĆ KUNIĆ, 2013., 172-177.; S. MESIHOVIĆ, 2011., 3-26.; R. MATIJAŠIĆ, 2009., 169.; S. MESIHOVIĆ, 2014., 230-231.

⁶⁴ R. MATIJAŠIĆ, 2009., 168-170.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 18.; M. ILKIĆ, 2010., 267.; D. DŽINO, A. DOMIĆ KUNIĆ, 2013., 172-173., 178.; S. MESIHOVIĆ, 2011., 252-265.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 24.

⁶⁵ R. MATIJAŠIĆ, 2009., 168-176.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 68.; J. J. WILKES, 1969., 69-77.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 18.; S. MESIHOVIĆ, 2011., 194-245.

⁶⁶ R. MATIJAŠIĆ, 2009., 168-176.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 68.; J. J. WILKES, 1969., 69-77.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 18.; D. DŽINO, A. DOMIĆ KUNIĆ, 2013., 177-185.; S. MESIHOVIĆ, 2011., 246-442.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 24-25.

⁶⁷ R. MATIJAŠIĆ, 2009., 174-176.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 68.; J. J. WILKES, 1969., 69-77.; M. ILKIĆ, 2010., 267.; I. BOJANOVSKI, 1974., 131.; S. MESIHOVIĆ, 2011., 381-421.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 25.

⁶⁸ I. MATIJEVIĆ, 2009.(a), 45.; J. J. WILKES, 1969., 137-138.; M. ZANINOVIĆ, 1985., 68.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 175.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 18-21.; G. ALFÖLDY, 1962., 287.; D. DŽINO, A. DOMIĆ KUNIĆ, 2013., 177.; S. MESIHOVIĆ, 2011., 246-285., 429-438.; I. GLAVAŠ, 2015., 18-19.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 24-26.; R. MATIJAŠIĆ, 2009., 169.; D. TONČINIĆ, 2004., 154.

⁶⁹ R. MATIJAŠIĆ, 2009., 176.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 173.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 18.; D. DŽINO, A. DOMIĆ KUNIĆ, 2013., 179.; S. MESIHOVIĆ, 2011., 449-452.

⁷⁰ M. ZANINOVIĆ, 1984., 68.

prostora, koji su Rimljani samo preuzeli od Delmata, najbolje se vidi u toponimu susjednog brijega koji se nalazi južno od brijega Sv. Petra – Stražbenica.⁷⁶

Oko Tilurija sačuvani su ostatci velikih suhozidnih ostataka na koje je upozorio Josip Britvić još 1960-tih godina.⁷⁷ Britvić je identificirao ostatke ilirskih bedema na dvije lokacije – Mojanka i Prizida (slika 5).⁷⁸ Ostatci ilirskog bedema Mojanke nalazili su se na zapadnom kraju Turjačke visoravni, lokalno zvane Podi (slika 5), visoravni površine 4 km².⁷⁹ Taj veliki bedem od zemlje i kamena zatvara visoravan s njene zapadne strane (prilaz od smjera Muća) i jugozapadne strane (prilaz od smjera Salone), a prostire se između južnog obronka brda Male Mojanke na sjeveru i brda Čemernice na jugu.⁸⁰ Bedem je dug oko 700 metara, širok je 6 do 7 metara u temelju te je, unatoč višestoljetnoj destrukciji, na mjestima visok do 2,5 metara.⁸¹ Britvić pretpostavlja da je taj fortifikacijski bedem bio originalno visok tri do četiri metra, te da se penjao i južnim obronkom Mojanke.⁸² Prema Zaninoviću, taj bedem je vjerojatno nastao tijekom ratova između Rimljana i Delmata.⁸³

Ostatci ilirskog bedema Prizida nalazili su se na samom ulazu u Vojničku dolinu (slika 5).⁸⁴ Taj bedem, izvorno širok dva i visok četiri metra, zatvara prilaz vojničkoj dolini s visoravni Podi sa zapada, te se protezao od brda Bračice (koji je krajnji jugoistočni dio Čemernice), preko Turjačke visoravni, po sredini visoravni se lomi pod tupim kutom i skreće prema istoku, sve do lokacije Kusića gomile (koja se nalazi istočno od sela Bućani).⁸⁵ Ovaj bedem se nalazi otprilike 2,5 km jugoistočno od ilirskog

ZANINOVIĆ, 1976., 173.; Z. BULJEVIĆ, 2012., 21.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 20.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 147., fusnota 85.

⁷⁶ M. ZANINOVIĆ, 1984., 65.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 20.

⁷⁷ J. BRITVIĆ, 1971., 29.

⁷⁸ J. BRITVIĆ, 1971., 29-33.

⁷⁹ B. GABRIČEVIĆ, 1984., 94.; J. BRITVIĆ, 1971., 29. Ta prostrana visoravan, krška ravnica, Turjački Podi, se prostire zapadno od sela Turjaka i sjeverozapadno od sela Garduna. (J. BRITVIĆ, 1971., 29.)

⁸⁰ M. ZANINOVIĆ, 1984., 65.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 503.; B. GABRIČEVIĆ, 1984., 94.; D. PERIŠA, 2009., 511.; J. BRITVIĆ, 1971., 29-30.

⁸¹ M. ZANINOVIĆ, 1984., 65.; J. BRITVIĆ, 1971., 29. Britvić piše da je taj današnji izgled tog bedema posljedica urušavanja i krađe kamenja od strane lokalnog stanovništva. (J. BRITVIĆ, 1971., 29-30.)

⁸² J. BRITVIĆ, 1971., 30. Britvić smatra da je taj dio bedema bio uništen kasnijom izgradnjom rimske ceste u 1. st., te austrijske ceste u 19. st., te da je upravo kamenje tih ilirskih bedema poslužilo u izgradnji obiju tih cesta. (J. BRITVIĆ, 1971., 30.)

⁸³ M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 503.

⁸⁴ M. SANADER, 2003., 17.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 66.; B. GABRIČEVIĆ, 1984., 94.; M. SANADER, 1998., 246.; M. SANADER, 1999., 228.; M. SANADER, 2002., 126.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 41.; J. BRITVIĆ, 1971., 30-31.

⁸⁵ M. SANADER, 2003., 17.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 66.; B. GABRIČEVIĆ, 1984., 94.; M. SANADER, 1998., 246.; M. SANADER, 1999., 228.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 41.; J. BRITVIĆ, 1971., 30-31.

bedema Mojanke.⁸⁶ Bedem je izvorno bio širok oko 2 metra i visok oko 4 metra, građen tehnikom suhozida.⁸⁷ Prema Mirjani Sanader, ovaj bedem je zasigurno imao veliku ulogu u zaštiti prilaza prema delmatskoj gradini.⁸⁸ Kod same Kusića gomile se, prema Britviću, nalazio nekakav fortifikacijski objekt odakle se manji ilirski bedem protezao prema jugoistoku i išao, po vojničkoj strani, sve do današnjeg sela Garduna.⁸⁹ Kao i u slučaju bedema Mojanke, i bedem Prizida je zbog višestoljetne destrukcije od strane lokalnog stanovništva samo djelomično sačuvan.⁹⁰

Osim ovih bedema, u okolini Garduna i Trilja imamo cijeli niz drugih ilirskih željeznodobnih lokaliteta, poput gradine Radašuše (na sjevernom kraju sela Turjaci, ima četverokutni tloris), gomile Bekina greda (sjeverno od Radašuše), itd. (slika 5).⁹¹ Britvić za sve ove ilirske fortifikacijske objekte na prostoru Garduna smatra da su ih izgradili Delmati za obranu Sinodija od rimskih napada tokom Oktavijanova pohoda 35-33. god. pr. Kr.⁹² Za gradinu na Radašuši, kao i za gradinu na Tiluriju te za ostatke ilirskih bedema na prostoru Garduna, Periša smatra da nije riječ o ostacima ilirskih gradina i fortifikacija, nego o ostacima privremenih rimskih utvrda i opsadnih bedema napravljenih za rata 35.-33. god. pr. Kr. prilikom rimske opsade Setovije.⁹³ Periša smatra da su, nakon pada Setovije i predaje Delmata, sve te utvrde bile napuštene, s izuzetkom utvrde kod Garduna, gdje se, zbog strateške važnosti tog položaja, utvrda očuvala i kasnije razvila u rimski legijski vojni logor.⁹⁴

Kao dokaz toj teoriji o ilirskoj gradini na brdu Sv. Petra, Zaninović iznosi zapis Plinija Starijeg u trećoj knjizi njegove *Naturalis Historiae*.⁹⁵ Tu Plinije, opisujući geografiju Dalmacije, kao *nobilita populi romani proeliis castella* nabraja *Burnum*, *Andetrium* i *Tribulium*.⁹⁶ Zaninović iznosi da upravo taj latinski izraz *castellum*, koji se

⁸⁶ M. ZANINOVIĆ, 1984., 66.; J. BRITVIĆ, 1971., 30.

⁸⁷ M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 41.

⁸⁸ M. SANADER, 1998., 247.; M. SANADER, 2002., 126.; M. SANADER, 2003., 17.

⁸⁹ M. ZANINOVIĆ, 1984., 66.; J. BRITVIĆ, 1971., 32.

⁹⁰ J. BRITVIĆ, 1971., 31-32.

⁹¹ M. ZANINOVIĆ, 1984., 66.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 507.; J. BRITVIĆ, 1971., 29.

⁹² J. BRITVIĆ, 1971., 32-36. Britvić smatra da su upravo ove ilirske fortifikacije na prostoru Tilurija odigrale važnu ulogu u zasjedi kod Sinodija, u kojoj su 48. god. pr. Kr. Delmati uništili vojsku ilirskog konzula Aula Gabinija. (J. BRITVIĆ, 1971., 32-36.)

⁹³ D. PERIŠA, 2009., 511-512.

⁹⁴ D. PERIŠA, 2009., 512-514.

⁹⁵ M. SANADER, 2003., 14., fusnota 5.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 66.; D. PERIŠA, 2009., 508.

⁹⁶ M. SANADER, 2003., 14., fusnota 5.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 66.; D. PERIŠA, 2009., 508.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 173.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 147., fusnota 85.; M. ZANINOVIĆ, 1968., 119.; A. MILOŠEVIĆ, 1981., 49.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 20.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 38.; G. ALFÖLDY, 1987., 314.; I. BOJANOVSKI, 1974., 131. Plinije također piše da su Andetrij, Tilurij i

tokom rimske vlasti javlja na natpisima antičke Dalmacije, odgovara hrvatskom izrazu *gradina*, tj. označava njihov izvorno gradinski karakter te tako pravi razliku prema vojnom logoru *castrum* koji se u Tiluriju razvio ispod delmatske gradine.⁹⁷ Osim toga, Zaninović smatra da su antička naselja koja su se razvila tokom razdoblja rimske vlasti na prostoru ilirskih gradina, redovito preuzimala ime svog ilirskog prethodnika – pa je tako i rimski vojni logor samo preuzeo ime *Tilurium*, kako se zvala delmatska prapovijesna gradina.⁹⁸

Prema Zaninoviću, razlog zašto je Plinije povezo Burnum, Andertij i Tilurij je iznimni značaj koji su te lokacije odigrale u dva iznimno važna rata koja su zapečatila rimsku vlast na prostoru provincije Dalmacije.⁹⁹ Prvi vođen od 35. do 33. god. pr. Kr. i drugi vođen u sklopu Velikog ustanka dvojice Batona od 6. do 9. god.¹⁰⁰ Zaninović također zaključuje, s obzirom kako je Plinije vjerojatno te lokacije nabrajao po geografskom redu, da je *Tribulium*, naziv koji donosi Tacit, zapravo samo jedna od više varijanti naziva za ilirski Tilurij (još jedna koju Zaninović iznosi je npr. *Triburium*).¹⁰¹ Prema Zaninoviću, *Tribulium* je koruptela izvornog imena *Tilurium*, nastala pogreškom u prepisivanju Plinijevog djela tokom srednjeg vijeka.¹⁰² Zaninović smatra da je upravo u Velikom ustanku dvojice Batona delmatski Tilurij doživio svoj brutalan kraj.¹⁰³ On tu citira zapis Kasija Diona Kokejana, koji piše kako je Germanik likvidirao okolna uporišta oko Andetrija, te smatra kako u ta razorena uporišta spada sigurno i Tilurij, jer je Tilurij bio vrlo važna utvrda na prijelazu preko rijeke Cetine.¹⁰⁴

Burnum „utvrde proslavljene u ratovima“. Zaninović smatra da je kod tih ratova koje spominje Plinije zapravo riječ o Oktavijanovom pohodu 35-33. god. pr. kr. i Velikom ustanku dvojice Batona 6-9. god. (D. PERIŠA, 2009., 513.; A. MILOŠEVIĆ, 2009., 65.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 173.; M. ZANINOVIĆ, 1968., 121.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 20.; A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 176.)

⁹⁷ M. ZANINOVIĆ, 1984., 65-66.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 499.; D. PERIŠA, 2009., 508.; M. SANADER, 2003., 14., fusnota 5.; M. ZANINOVIĆ, 1968., 119.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 147., fusnota 85.

⁹⁸ M. ZANINOVIĆ, 1984., 65-66.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 499.; D. PERIŠA, 2009., 508.; M. SANADER, 2003., 14., fusnota 5.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 174.; A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 175-176.

⁹⁹ M. ZANINOVIĆ, 1984., 67-68.; D. PERIŠA, 2009., 508., 514.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 20.; G. ALFÖLDY, 1987., 315.

¹⁰⁰ M. ZANINOVIĆ, 1984., 67-68.; D. PERIŠA, 2009., 508., 514.

¹⁰¹ M. SANADER, 2003., 14.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 66.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 41., 45.; G. ALFÖLDY, 1987., 315.

¹⁰² M. ZANINOVIĆ, 1984., 66.; G. ALFÖLDY, 1987., 315. Najstariji sačuvani Plinijevi tekstovi su prijepisi iz 8. i 9. st. (M. ZANINOVIĆ, 1984., 66.)

¹⁰³ M. ZANINOVIĆ, 1984., 68.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 500.

¹⁰⁴ M. ZANINOVIĆ, 1984., 68.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 500.

6. Pitanje delmatskog limesa

Slika 6. – pravac pružanja delmatskog limesa Burnum-Bigeste sa lokacijama gradova, vojnih logora i veteranskih naselja, prema Ivi Glavašu. (preuzeto iz: I. GLAVAŠ, 2015., 68., slika 15.)

Nakon gušenja Velikog ustanka dvojice Batona, Rimljani u Dalmaciji trajno stacioniraju XI. legiju u Burnumu i VII. legiju u Tiluriju.¹⁰⁵ Osim Tilurija i Burnuma, glavnih legijskih vojnih logora u Dalmaciji, postojali su i manji vojni tabori (pomoćni logori i utvrde) za auxilijarne postojbe te za određene dijelove legijskih postrojbi, koji su svi zajedno činili čvrstu crtu obrane.¹⁰⁶ To su bili Bigeste kraj Ljubuškog u dolini rijeke Trebižata, Andetrij kraj Muća Gornjeg, Promona na Kadinoj glavici te municipij Magnum (slika 6).¹⁰⁷ Auxilijarne postrojbe su, osim u Andetriju i Bigestama, bile smještene kasnije, nakon odlaska VII. legije i XI. legije, i u Tiluriju te Burnumu, a na toj obrambenoj liniji Burnum-Bigeste su kasnije bili smještani, nakon odlaska i

¹⁰⁵ M. ZANINOVIĆ, 2007.(a), 181-182.; J. J. WILKES, 1969., 91-92.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 20.; I. GLAVAŠ, 2015., 19.

¹⁰⁶ R. MATIJAŠIĆ, 2009., 187.; J. J. WILKES, 1969., 91.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 174.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 21.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 41.; G. ALFÖLDY, 1962., 284.; I. GLAVAŠ, 2015., 62.

¹⁰⁷ R. MATIJAŠIĆ, 2009., 187.; J. J. WILKES, 1969., 91.; M. SANADER, 2002., 122.; M. SANADER, 2007., 68.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 174.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 21.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 41.; G. ALFÖLDY, 1962., 284.; I. GLAVAŠ, 2015., 62. Prema Alföldy, garnizon u Strimici je označavao kraj te obrambene linije. (G. ALFÖLDY, 1962., 284.)

augzilijskih postrojbi, i konzularni beneficijari.¹⁰⁸ Strateški razmještaj ovih postrojbi na toj obrambenoj liniji Burnum-Bigeste je doslovno presjekao teritorij Delmata na dva dijela, sjeverni i južni dio, s legijskim logorima koji su čuvali lakše prijelaze preko rijeka Krke i Cetine kao dijelom tog sustava.¹⁰⁹ Udaljenost između Burnuma i Bigesta na potezu na kojem su izgrađene te utvrde, tj. ukupna dužina delmatskog limesa je iznosila oko 155 km.¹¹⁰ Upravo se na tom pravcu Burnum-Bigeste nalazila, prema Glavašu, najveća koncentracija rimske vojske u cijeloj provinciji Dalmaciji.¹¹¹

Taj delmatski limes nalazio se svega tridesetak kilometara od mora. Karl Patsch je, kako iznosi Glavaš, prvi ukazao na problematiku tog limesa već 1914. godine nazvavši ga dalmatinsko-hercegovački limes i pripisavši mu, potpuno pogrešno, i Mogorjelo, ali tek je Marjeta Šašel-Kos utvrdila danas općeprihvaćeno ime te obrambene linije, delmatski limes.¹¹² Prema Wilkesu, limes je započinjao u Burnumu, potom se protezao do augzilijske utvrde na brdu Kapitul kod Knina, išao je uz istočnu stranu brda Promine do rimske Promone, potom je išao na jugozapad preko Kadine Glavice, municipija Magnuma i augzilijskog logora u Andetriju sve do Tilurija pa se nastavljao kroz Vrpolje i Imotsko polje do Tihaljine, te je završavao u augzilijskom logoru u Bigestama kod Narone (Gračine kod Humca nedaleko od Ljubuškog).¹¹³

Glavaš iznosi jednu bitnu stavku delmatskog limesa – da je linija Burnum-Bigeste bila smještena u neposrednoj blizini važne ceste Akvileja-Dirahij te je bila integralni dio ceste Akvileja-Dirahij duž dijela tog cestovnog pravca od Burnuma do Narone, „čime im je omogućena međusobna komunikacija (limes cesta) i jednostavno i efikasno razmještanje postrojbi gdje je potrebno“.¹¹⁴ Prema Glavašu, glavna zadaća delmatskog limesa i njegovih utvrda te veteranskih naselja je bila upravo zaštita te iznimno važne rimske prometnice Akvileja-Dirahij.¹¹⁵ Kako su iz smjera logora u Burnumu i Tiluriju vodile rimske prometnice u unutrašnjost i na sjever provincije Dalmacije, njima je rimska vojska iz logora delmatskog limesa mogla jednostavno i vrlo brzo intervenirati u

¹⁰⁸ M. ZANINOVIĆ, 2007.(a), 181-182.; I. GLAVAŠ, 2015., 70.

¹⁰⁹ M. ZANINOVIĆ, 2007.(a), 182.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 175.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 20.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 41.

¹¹⁰ M. ZANINOVIĆ, 1976., 174.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 21.

¹¹¹ I. GLAVAŠ, 2015., 62.

¹¹² I. GLAVAŠ, 2015., 64.

¹¹³ J. J. WILKES, 1969., 97-98., 145. Rimski limes nije bio stroga linearna granica, prema Glavašu, nego se često prilagođavao konfiguracijama terena, postavljanjem utvrda samo na ključnim strateškim i prometnim točkama. (I. GLAVAŠ, 2015., 68-69.)

¹¹⁴ I. GLAVAŠ, 2015., 65.

¹¹⁵ I. GLAVAŠ, 2015., 67.

problematična područja diljem provincije Dalmacije.¹¹⁶

Vojne posade u tim utverdama su, osim za sigurnost, bile zadužene i za izgradnju cesta, nadgledanje lokalnih peregrinskih zajednica te su bile važan element u procesu romanizacije srednjodalmatinskog područja.¹¹⁷ Prema Wilkesu, najveća koncentracija legijskih i auxilijarnih trupa na tom limesu je bila između Burnuma i Tilurija, pogotovo na prostoru teško prohodne doline rijeke Čikole.¹¹⁸ Prema Ivi Glavašu, delmatski limes se nije prostirao dalje na zapad i istok (u sjevernu i južnu Dalmaciju) jer su u zaleđu logora u Burnumu bili rimljanima oduvijek lojalni Liburni, a u zaleđu logora u Bigestama rimski saveznici Daorsi.¹¹⁹

Najveće je pitanje, kada je taj limes napravljen: nakon Oktavijanovog pohoda 35.-33. god. pr. Kr. ili nakon Velikog ustanka dvojice Batona 6.-9. god.¹²⁰ Neki, poput Geze Alföldya, Karl Patscha i Jaroslava Šaška, smatraju da je delmatski limes nastao već za vrijeme ili odmah nakon pohoda Marka Agripe i Oktavijana 35.-33. god. pr. Kr., s ciljem zaštite rimskih kolonija na obali.¹²¹ No, prema Wilkesu, nema epigrafičkih dokaza koji bi potvrdili da je taj limes uspostavljen nakon Oktavijanovog pohoda 35.-33. god. pr. Kr.¹²² Osim toga, Wilkes iznosi i druge činjenice koje, prema njemu, negiraju mogućnost da je limes izgrađen tada:¹²³

- Oktavijan tada nije još uvijek postao Augustom te je u to vrijeme njegova glavna preokupacija bila na važnijim frontama, a ne oko Delmata.
- Oktavijan svoj vojni pohod 35.-33. god. pr. Kr. nije pokrenuo kako bi osvojio delmatski teritorij i uspostavio obrambenu liniju kroz centar njihove domovine, nego prije svega kako bi si „ojačao“ ugled i pripremio, uvježbao svoju vojsku za pohode na druga, važnija područja.
- Linija Burnum-Bigeste je bila prekratka da spriječi prodore ilirskih naroda preko Dinare na obalu te je vjerojatno bila dio šireg obrambenog sustava koji se protezao dalje na sjever, sve do Panonije. Time je delmatski limes bio dio

¹¹⁶ I. GLAVAŠ, 2015., 65.

¹¹⁷ L. BEKIĆ, 2011., 318.

¹¹⁸ J. J. WILKES, 1969., 143.

¹¹⁹ I. GLAVAŠ, 2015., 65.

¹²⁰ M. SANADER, 2002., 123.

¹²¹ M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 46.; G. ALFÖLDY, 1962., 284-286.; D. PERIŠA, 2009., 507.; I. GLAVAŠ, 2015., 69.

¹²² J. J. WILKES, 1969., 91.; D. PERIŠA, 2009., 508.; I. GLAVAŠ, 2015., 69.

¹²³ J. J. WILKES, 1969., 91-92., 508.; D. PERIŠA, 2009., 508.; M. SANADER, 2002., 123.; I. GLAVAŠ, 2015., 69.

sustava koji je ne samo sprječavao Ilire da prodru do obale, nego je i poslužio Rimljanima kao odskočna daska za osvajanje unutrašnjosti Bosne i Panonije.

Wilkes zaključuje da je delmatski limes, čije postojanje on uopće nije negirao, uspostavljen ne za vrijeme vojnih operacija koje je vodio Oktavijan 35.-33. god. pr. Kr., nego tek nakon gušenja ustanka 9. godine kada su rimske postrojbe bile strateški, planski smještane po tim utvrdama.¹²⁴ Kasnije, prema Wilkesu, nakon odlaska legija i većine auxiliarnih postrojbi, ovi su lokaliteti zadržali bar u nekom obliku vojni značaj te su npr. tokom Markomanske krize za Marka Aurelija poslužili za obranu srednjodalmatinske obale i stacioniranje legijskih odjeljenja.¹²⁵

Ivo Glavaš također smatra da je delmatski limes izgrađen tek nakon gušenja Velikog ustanka dvojice Batona 9. godine točnije, između 9. i 16./17. god., što temelji na ovim činjenicama – da su se posljednje borbe Velikog ustanka dvojice Batona 9. god. vodile upravo u Andetriju (pa tu logor nije nikako mogao biti sagrađen prije kraja tog ustanka) te da je Andetriju tek 16./17. god. povezan sa Salonom preko ceste *Via Gabiniana*, da je XI. legija, koja gradi prvi stalni vojni logor u Burnumu, stacionirana u Burnumu tek nakon gušenja ustanka 9. godine i na epigrafičkoj potvrdi osnivanja rimskog veteranskog naselja *pagus Scunasticus* kod Narone oko 14. god.¹²⁶

Prema Zaninoviću, Tilurij i Burnum su imali ulogu glavnih utvrda koje su, zajedno s utvrdama Magnum, Andetriju i Bigeste, bili dio graničnog utvrđenja nastalog nakon Oktavijanovog rata 35.-33. god. pr. Kr., s ciljem da prepolovi po njenom središtu buntovnu delmatsku unutrašnjost, koji se nastavljao dalje prema jugu, van delmatske zemlje, sve do Bigesta i Mogorjela.¹²⁷ Zaninović smatra kako su sve te utvrde i logori delmatskog limesa napravljeni na južnoj strani Dinare, a ne preko sjeverne strane Dinare (gdje je bilo žarište pobune 6.-9. god.), kako ne bi bile predaleko od opskrbnih centara na obali, tj. kako bi se omogućila lakša opskrba postrojbi na delmatskom limesu preko luka u Saloni, Naroni i Iaderu.¹²⁸ Ivo Glavaš smatra da je, unatoč pacifikaciji

¹²⁴ J. J. WILKES, 1969., 92.; I. GLAVAŠ, 2015., 69.

¹²⁵ J. J. WILKES, 1969., 143.

¹²⁶ I. GLAVAŠ, 2015., 70.

¹²⁷ M. SANADER, 2003., 12-14.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 66.; M. ZANINOVIĆ, 1980., 178.; D. PERIŠA, 2009., 508.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 20-21.

¹²⁸ M. ZANINOVIĆ, 1976., 174-175.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 20-21. Zaninović iznosi i još jedan razlog – smatra kako je u pobuni 6.-9. god. bilo gotovo uništeno ilirsko stanovništvo između rijeka Sane i Bosne, tj. na prostoru središnje Bosne (što temelji na kroničnom manjku natpisnog materijala iz 1. st. na prostoru Dezidijata i Mezeja), pa je tako „otpala potreba da se i logori postave sjevernije“. (M. ZANINOVIĆ, 1976., 174.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 21.)

ilirskih plemena 9. god., područje iza planine Dinare i dalje bilo izrazito opasno za Rimljane te da zato rimljani nisu smještali svoje vojne logore sjeverno od Dinare kako ne bi došla u pitanje opskrba rimskih vojnih postrojbi u tim logorima iz luka u Skardoni, Saloni i Naroni.¹²⁹

Prema Zaninoviću, logori su bili postavljeni na taman dovoljnoj udaljenosti da ne budu predaleko od obalnih kolonija Iadera i Salone, opskrbnih centara, a opet dovoljno duboko u delmatskoj unutrašnjosti kako bi je učinkovito kontrolirali i sprječavali nove pobune jer je zahvaljujući brojnim cestama bilo moguće brzo prebaciti rimske postrojbe iz logora na limesu na prostor sjeverno od planine Dinare.¹³⁰ Prema Mirjani Sanader, taj limes je služio za obranu obale od tada još uvijek nesigurne delmatske unutrašnjosti presjekavši njihov teritorij na dva dijela, te ona smatra da je taj limes nastao početkom 1. st., ali naglašava da postoji vjerojatnost, na temelju starijih arheoloških nalaza, da su neke od utvrda i logora bile podignute na istim mjestima na kojima su rimske vojne postrojbe boravile još za Cezarovih i Oktavijanovih pohoda, ali da se te starije utvrde arheološki nisu očuvale.¹³¹

Prema Robertu Matijašiću, taj limes je vjerojatno bio sustav utvrda koji se možda nadograđivao još od Oktavijanove pobjede nad Delmatima u pohodu 34.-33. god. pr. Kr. i da se taj sustav utvrda sa sigurnošću napravio nakon gušenja Velikog ustanka dvojice Batona 9. god.¹³² Matijašić iznosi kako taj delmatski limes nije bio čvrsti sustav utvrda, komunikacija i tabora, te da se ta crta obrane nije koristila neprestano, nego prema potrebi te da je njihova glavna zadaća bila štititi obalne gradove te nadzirati nemirnu delmatsku unutrašnjost.¹³³ Radoslav Dodig smatra da se u taj limes vjerojatno uklapalo i Mogorjelo i da logor u Bigestama vjerojatno nije bio dio delmatskog limesa te smatra kako „nije lako dokazati pretpostavku o limesu kao o obrambenom sustavu“.¹³⁴ Prema Luki Bekiću, Rimljani su, poučeni velikim brojem ustanaka prije svega ratobornih Delmata, dali izgraditi na najopasnijem području, poprištem najžešćih borbi u Velikom ustanku dvojice Batona – od Burnuma, preko Tilurija pa sve do Narone – lanac utvrda i cesta koje povezuju te utvrde, jednu vrstu limesa koji je trebao

¹²⁹ I. GLAVAŠ, 2015., 65.

¹³⁰ M. ZANINOVIĆ, 1976., 174.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 20-21.

¹³¹ D. PERIŠA, 2009., 509.; M. SANADER, 2002., 127-128.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 41.; R. DODIG, 2011., 332.; M. SANADER, 2003., 17-18.; M. SANADER, 2002., 120-130.; I. GLAVAŠ, 2015., 69.

¹³² R. MATIJAŠIĆ, 2009., 187.

¹³³ R. MATIJAŠIĆ, 2009., 187.

¹³⁴ R. DODIG, 2011., 332.

jamčiti sigurnost novostvorene provincije Dalmacije.¹³⁵

Darko Periša potpuno negira postojanje delmatskog limesa.¹³⁶ Prema njemu, nemoguće je da je delmatski limes nastao odmah nakon Oktavijanova pohoda 35.-33. god. pr. Kr. što temelji zbog:¹³⁷

- pretpostavke o postojanju augzilizijarnih logora u Magnumu i Promoni „na osnovi nekoliko vojničkih natpisa“, za koje on smatra da su bile samo manje ispostave.
- činjenice da su Batonovi pobunjenici odmah na početku ustanka 6. god. napali izravno Salonu što ne bi bilo moguće, prema njemu, da je postojao limes.
- činjenice da su upravo u Andetriju, „na liniji pretpostavljenog limesa“, kapitulirali posljednji pobunjenici i njihov vođa Baton Dezidijatski 9. god.

Osim toga, Periša smatra kako, ako je nastajanje limesa možda i imalo smisla nakon Oktavijanova pohoda 35.-33. god. pr. Kr. izgradnja limesa nakon gušenja ustanka 9. god. pogotovo nema smisla.¹³⁸ Periša to zaključuje na temelju nekoliko „činjenica“: Ilirik je tada bio definitivno pokoren i organiziran u provincije, lokalni Delmati su se već aktivno novačili u rimsku vojsku i mornaricu te su granice Rimskog Carstva tada bile pomaknute daleko na sjever, na dunavski limes.¹³⁹ Periša, također, kritizira ulogu Burnuma i Tilurija u čuvanju prijelaza preko rijeke Cetine u mirnodopskom razdoblju jer se „preko tih rijeka, ako se to već i htjelo, lako i neopaženo moglo prijeći na drugim mjestima uzvodno“.¹⁴⁰ Periša kritizira i Zaninovićeve teorije da su utvrde napravljene na južnoj strani Dinare kako ne bi bile predaleko od opskrbnih centara na obali, jer je smatrao da se opskrba tih utvrda mogla vrlo lako odvijati preko dobro organizirane mreže cesta.¹⁴¹

Darko Periša iznosi i još jedan „dokaz“ o nepostojanju delmatskog limesa – velika udaljenost između logora u Tiluriju i logora u Bigestama koja iznosi oko 80 km zračne linije te da na tom međuprostoru između Tilurija i Bigesta, kao i na prostoru između Bigesta i rijeke Neretve, prema Periši, nije „do danas dokazano postojanje ni jednog stalnog logora“.¹⁴² Tu Perišinu teoriju o „nepostojanju“ rimskih logora i utvrda na

¹³⁵ L. BEKIĆ, 2011., 318.

¹³⁶ M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 41.

¹³⁷ D. PERIŠA, 2009., 509.

¹³⁸ D. PERIŠA, 2009., 510-514.

¹³⁹ D. PERIŠA, 2009., 510-514.

¹⁴⁰ D. PERIŠA, 2009., 510.

¹⁴¹ D. PERIŠA, 2009., 508-510.

¹⁴² D. PERIŠA, 2009., 509.

potezu između Tilurija i Bigesta potpuno odbacuje Ivo Glavaš, iznoseći nekoliko spomenika veterana XI. legije kao dokaz da su i na tom „praznom“ međuprostoru između Tilurija i Bigesta također bili stacionirani rimski vojnici i veterani, pogotovo na području Imotskog polja, točnije kod Prološca na izvoru rijeke Vrljike sjeveroistočno od Imotskog gdje se, prema Glavašu, nalazilo rimsko veteransko naselje koje je bilo integralni dio delmatskog limesa Burnum-Bigeste.¹⁴³ To veteransko naselje kod Prološca kraj Imotskog je, prema Glavašu, osnovano najvjerojatnije oko 14. god., istodobno kada i veteransko naselje *pagus Scunasticus* kod Narone, tokom prvog vala otpuštanja veterana XI. i VII. legije pred kraj Augustove i početkom Tiberijeve vladavine.¹⁴⁴

Periša smatra da rimski logori i utvrde na tom prostoru nisu nastali istodobno u jednom planiranom građevinskom navratu, nego da su građene postupno, tijekom više desetljeća dok su tekle različite ratne operacije protiv Delmata te da tu „ne može biti riječi o planski izgrađenom limesu“.¹⁴⁵ Nadalje Periša navodi da ti logori i utvrde nisu imale isključivo ulogu sprječavanja nove pobune Delmata (premda Periša ne poriče njihovu ulogu u sprječavanju navedenog), nego su pretežito služile za novačenje i obuku lokalnog peregrinskog stanovništva, pretežito Delmata, u devet delmatskih kohorti nakon gušenja Velikog ustanka dvojice Batona.¹⁴⁶ Periša smatra da su se te utvrde nalazile blizu moru i lukama na obali te su bile pozicionirane međusobno blizu jedni drugima ne radi lakše obrane i opskrbe rimske vojske, nego kako bi se delmatski novaci prvo mogli lakše i brže prebaciti u ostale dijelove Rimskog Carstva na vojnu službu i kako bi im se otežala mogućnost njihova „bijega“ od regrutacije tokom dugih marševa prema lukama na dalmatinskoj obali.¹⁴⁷ Tu Perišinu teoriju o funkciji logora na delmatskom limesu u svrhu regrutacije delmatskih peregrina potpuno odbacuje Ivo Glavaš.¹⁴⁸

¹⁴³ I. GLAVAŠ, 2015., 66-68.

¹⁴⁴ I. GLAVAŠ, 2015., 67. Taj val otpuštanja veterana VII. i XI. legije u Dalmaciji je vjerojatno bila preventivna mjera, posljedica pobune panonskih legija na samom početku Tiberijeve vladavine, u jesen 14. god. (za više o toj pobuni panonskih legija, vidi: R. MATIJAŠIĆ, 2009., 182-184.)

¹⁴⁵ D. PERIŠA, 2009., 512-513.; D. TONČINIĆ, 2011., 170.

¹⁴⁶ D. PERIŠA, 2009., 514.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 41-42.

¹⁴⁷ D. PERIŠA, 2009., 514.

¹⁴⁸ I. GLAVAŠ, 2015., 66.

7. Rimski vojni logor u Tiluriju

Slika 7. – položaji s ostacima rimskih građevina na prostoru Tilurija i pretpostavljena površina logora označena iscrtkanom linijom, prema Anti Miloševiću: 1. Zvečaj; 2. Oglavak; 3. Megdan (pretpostavljeno središte logora gdje se možda nalazio Gardunski tropej); 4. Ganovac (položaj tilurijskog amfiteatra); 5. Podvornice; 6. Stražbenica (groblje i crkva Sv. Petra, moguća lokacija ilirske gradine). (Preuzeto iz: A. MILOŠEVIĆ, 2011., 94., slika 1.)

Tek nakon gušenja Velikog ustanka dvojice Batona 9. god. su i u Tiluriju i u Burnumu podignuti stalni legijski vojni logori od kamena. Vojni logor u Tiluriju je bio prvi veliki graditeljski pothvat Rimljana i njihova učvršćivanja vlasti poslije gušenja Velike pobune dvojice Batona i konačnog pokoravanja Delmata 9. god.¹⁴⁹ Sam legijski logor se smjestio na sjeveroistočnom dijelu male visoravni, koja na istočnoj i sjeveroistočnoj strani prema sinjskom polju završava strmim obroncima, te koja se uzdiže poviše šire visoravni, locirane s desne strane obale rijeke Cetine, na mjestu gdje Cetina, nakon tijecka kroz Sinjsko polje, ulazi u kanjon odmah iza Trilja (slika 7).¹⁵⁰ Ta

¹⁴⁹ B. GABRIČEVIĆ, 1984., 93.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 69-70.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 45.

¹⁵⁰ M. SANADER, 2003., 14.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 70.; B. GABRIČEVIĆ, 1984., 93.; M. SANADER, 1998., 246.; M. SANADER, 1999., 226.; M. SANADER, 2002., 126.; M. SANADER,

prostrana visoravan se nalazi otprilike 200 metara zapadno od brda Sv. Petra gdje se nalazila delmatska gradina.¹⁵¹ Vojni logor u Tiluriju je imao dvojnu funkciju: nadzirati lakši prijelaz preko rijeke Cetine kod civilnog naselja *Pons Tiluri* te time i štiti važne prometnice prema Naroni na jugoistoku te unutrašnjosti provincije Dalmacije (Ekvu, Delminiju itd.) na sjeveroistoku, te nadzirati nemirnu delmatsku unutrašnjost, tj. spriječiti novu pobunu.¹⁵²

Slika 8. – zračna snimka legijskog logora u Tiluriju (plavom bojom ocrtan njegov tlocrt) i dosad istraženih položaja: 1. Centurije; 2. Mozaik s prikazom bika; 3. Zapadni bedem; 4. Cisterna; 5. Građevina u sjeverozapadnom dijelu logora. (preuzeto iz: Z. BULJEVIĆ, 2012., 20., slika 1.)

Analizom zračnih snimki se moglo prepoznati ostatke tri kule, dijela tabora, kao i ovalna struktura koja je možda ostatak amfiteatra.¹⁵³ Arheološkim istraživanjima u

2007., 74.; A. TABAK, D. TONČINIĆ, D. PETRIČEVIĆ, 2012., 12.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 33.; Z. BULJEVIĆ, 2012., 21.; A. MILOŠEVIĆ, 1981., 49.

¹⁵¹ M. ZANINOVIĆ, 1984., 70.; M. SANADER, 1998., 246.; M. SANADER, 1999., 226.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 41.

¹⁵² M. ZANINOVIĆ, 1984., 67.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 499-500.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 42.

¹⁵³ R. MATIJAŠIĆ, 2009., 188.

Tiluriju su do sada istraženi samo manji arhitektonski dijelovi vojnog logora (slika 8).¹⁵⁴ Sam legijski logor u Tiluriju je imao oblik nepravilnog pravokutnika/trapezoida te je bio velik otprilike 12 hektara, prema Mirjani Sanader.¹⁵⁵ Svojom površinom od svega 12 hektara je legijski logor u Tiluriju bio samo neznatno veći od legijskog logora u Burnumu koji je velik svega 10 hektara.¹⁵⁶ Prostor logora je organiziran na terenu koji od sjevera prema jugu lagano pada – prema sjeveru, kod lokacije Međine se teren stepenasto penje do visine od 440 metara dok se prema jugu, kod lokacije Podvornice, spušta na 377 metara.¹⁵⁷ Također, imamo određeni pad terena i od zapada prema istoku – kod crkve Sv. Petra u sjeveroistočnom dijelu Garduna apsolutna nadmorska visina doseže 429 metara dok se kod lokaliteta Oglavak u sjeverozapadnom dijelu Garduna teren stepenasto penje do visine od gotovo 450 metara.¹⁵⁸ Sam Trilj se nalazi na nadmorskoj visini od 300 metara.¹⁵⁹ Dosadašnjim arheološkim istraživanjima na prostoru Tilurija je utvrđen perimetar obrambenih bedema logora, kao i prostor vojničkih spavaonica u jugoistočnom dijelu logora.¹⁶⁰

Kako je visoravan na kojoj se nalazio logor padala od sjevera prema jugu, te je tako južni dio logora bio na nižoj nadmorskoj visini od sjevernog dijela logora, rimski arhitekti su taj problem riješili tako što su određene građevinske površine na južnom dijelu logora nasipavali neotesanim kamenjem, zemljom, čak i žbukom kako bi dobili savršeno ravnu površinu za izgradnju legijskog logora i njegovih pripadajućih građevina.¹⁶¹

¹⁵⁴ M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 53. Prema Sanader, ti otkriveni arhitektonski ostatci se „za sada samo podrobnom usporedbom s drugim rimskim vojnim logorima mogu pripisati rimskoj vojnoj arhitekturi“ (M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 53.)

¹⁵⁵ M. SANADER, 1998., 246.; M. SANADER, 2002., 126.; M. SANADER, 2007., 74.; M. SANADER, 2003., 19.; A. TABAK, D. TONČINIĆ, D. PETRIČEVIĆ, 2012., 12.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 51.; Z. BULJEVIĆ, 2012., 23. Sanader to zaključuje prema položaju dosad otkrivenih zapadnih i južnih bedema logora te prirodnoj konfiguraciji terena na sjeveru i istoku. (M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 51.)

¹⁵⁶ I. GLAVAŠ, 2015., 85.

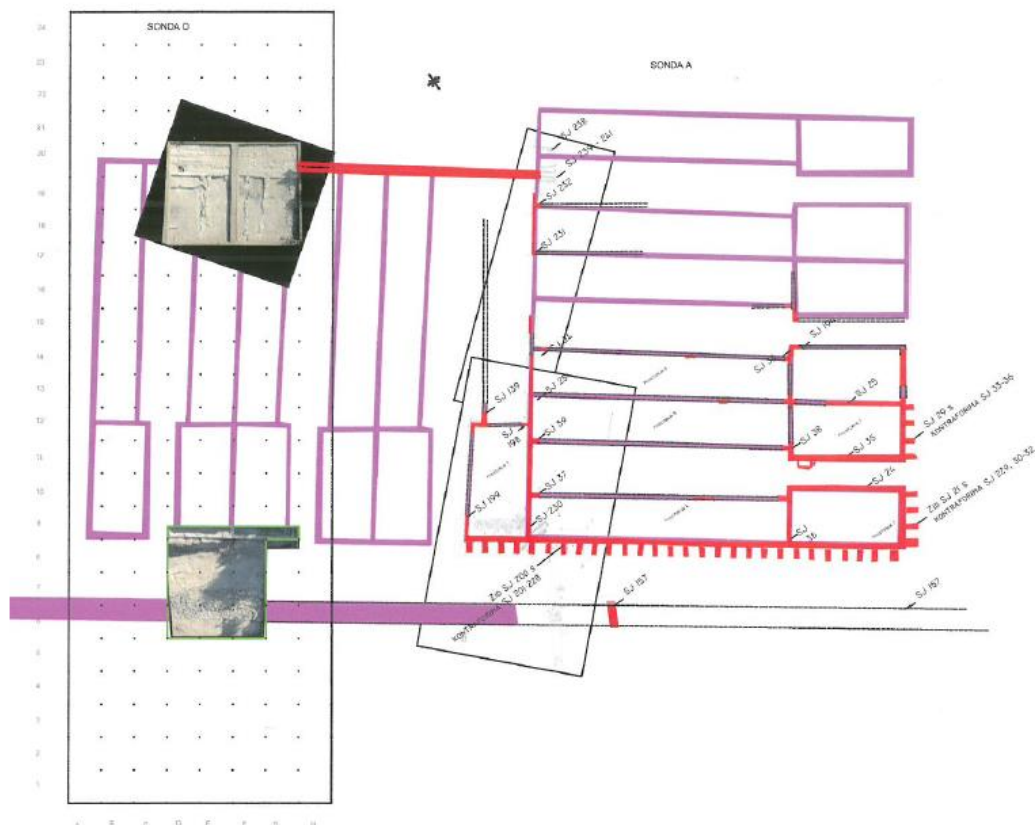
¹⁵⁷ M. SANADER, 1998., 246.; M. SANADER, 1999., 226-227.; M. SANADER, 2002., 126.; M. SANADER, 2007., 74.; M. SANADER, 2003., 15., 19.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 33.

¹⁵⁸ M. SANADER, 2003., 20.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 33.

¹⁵⁹ M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 33.

¹⁶⁰ I. GLAVAŠ, 2015., 10.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 51-52.

¹⁶¹ M. SANADER, 2003., 19-20.

Slika 9. – tlocrt rimskih centurija u Tiluriju i njihovi istraženi dijelovi u jugoistočnom dijelu logora. (preuzeto iz: Z. BULJEVIĆ, 2012., 25., slika 7.)

To se najbolje vidi u jugoistočnom dijelu logora, na položaju Mijati (sonda A), gdje je bio smješten uz južni bedem logora sklop sličnih, usporedno postavljenih vojničkih spavaonica orijentiranih u pravcu sjever – jug, tj. centurija (slika 9).¹⁶² Tipično za tu vrstu zgrada, tilurijske centurije su tlocrta u obliku slova L, ali su zbog velikog pada terena graditelji prvo nivelirali teren kamenom, potom su izgradili substrukcije i onda su dodali brojne kontrafore na južne i istočne zidove centurija radi veće stabilnosti građevine.¹⁶³ Utvrđeno je ukupno šest centurija, tj. spavaonica jedne legijske kohorte od kojih je samo jedna centurija potpuno istražena, konzervirana i djelomično rekonstruirana (tj. južni i istočni zid te prostorija koju oni zatvaraju).¹⁶⁴ Arheološka istraživanja pokazuju da se ispod terase te prostorije, prema sjeveru, sigurno nastavlja još niz paralelnih prostorija/građevina.¹⁶⁵ Spavaonica za vojnike centurije je možda

¹⁶² M. SANADER, 2007., 74.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 52.; Z. BULJEVIĆ, 2012., 26-27.

¹⁶³ M. SANADER, 2007., 74.; A. TABAK, D. TONČINIĆ, D. PETRIČEVIĆ, 2012., 10.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 52.; Z. BULJEVIĆ, 2012., 26-27.

¹⁶⁴ A. TABAK, D. TONČINIĆ, D. PETRIČEVIĆ, 2012., 10.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 52.; Z. BULJEVIĆ, 2012., 26.

¹⁶⁵ A. TABAK, D. TONČINIĆ, D. PETRIČEVIĆ, 2012., 10.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 52.;

imala i drugi kat.¹⁶⁶ Za ovaj objekt je Sanader, na početku iskopavanja, pogrešno pretpostavila da je *horreum* (žitnica).¹⁶⁷ Zidovi te građevine su građeni pretežito od nepravilno tesanog kamena te od loše žbuke koja je imala velike količine pijeska u sebi.¹⁶⁸ Kako bi regulirali pritisak, uz vanjski i unutrašnji zid građevine graditelji su ugradili u zidove vodoravno položene drvene grede, a one grede vidljive na licu zida su bile međusobno povezane brojnim kratkim drvenim gredama koje su prolazile okomito kroz zid.¹⁶⁹ Sklop vojničkih centurija je bio izgrađen iznad starijeg objekta, od kojeg su ostali očuvani zid vezan čvrstom žbukom i odvodni kanal s imbreksima, koji je bio zatrpan izgradnjom nove građevine.¹⁷⁰ Tik uz taj kompleks centurija u jugoistočnom dijelu logora je iskopan jedan segment južnog bedema – taj bedem je širok 3,15 metara, izgrađen je od većih blokova kamena, a temelji su napravljeni od kamenja različitih dimenzija bez korištenja žbuke.¹⁷¹

Zanimljivo je to da je u sezoni 2004. godine ispod antičke razine hoda južne strane centurije, odnosno ispod dva njena kontrafora, nađena otpadna jama (sj. 55), koja se datira u razdoblje između Velikog ustanka dvojice Batona 6.-9. god. do 37. god.¹⁷² U toj jami su pronađene tri keramičke posude u komadima (lonac i dva vrča, koje su mogle biti u cijelosti rekonstruirane), par korodiranih željeznih predmeta, nekoliko keramičkih ulomaka amfora, nešto kućnog lijepa, jedan žeton za igru te 23 životinjske kosti svinje, s tragovima gorenja i rezanja.¹⁷³

Z. BULJEVIĆ, 2012., 26.

¹⁶⁶ M. C. BISHOP, 2012., 29.

¹⁶⁷ M. SANADER, 2003., 65-66.; M. SANADER, 2000.(a), 51-52.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, I. OŽANIĆ, 2004., 222-223. To je Sanader pretpostavila upravo zbog kontrafora, jer su glavna prepoznatljiva karakteristika *horreuma* upravo jaki kontrafori kojima su zidovi tih građevina bili pojačani. (M. SANADER, 1998., 251.; P. SOUTHERN, 2006., 114.)

¹⁶⁸ M. SANADER, 2003., 82.

¹⁶⁹ M. SANADER, 2003., 82-83.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, I. OŽANIĆ, 2004., 225-230.; Z. BULJEVIĆ, 2012., 26.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 51-52.

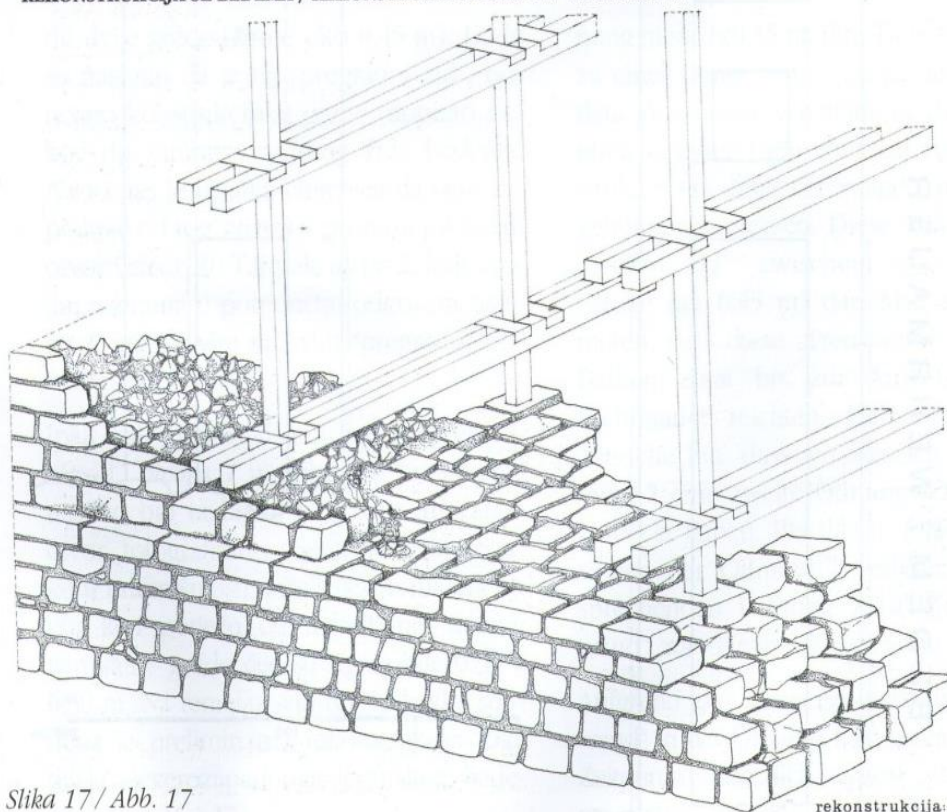
¹⁷⁰ M. SANADER, 2003., 75-76.; M. SANADER, 2000.(a), 52.

¹⁷¹ Z. BULJEVIĆ, 2012., 26.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 51.

¹⁷² Z. ŠIMIĆ-KANAET, D. TONČINIĆ, S. RADOVIĆ, 2005., 111. Ta antička razina hoda u tom južnom i istočnom dijelu građevine s kontraforima se, prema nalazima rimskih novčića u žbuci (Augustov komemorativni, Tiberije i Kaligula), kao i prema samoj otpadnoj jami, datira u razdoblje nakon 37. god. (Za više o toj otpadnoj jami, vidi: Z. ŠIMIĆ-KANAET, D. TONČINIĆ, S. RADOVIĆ, 2005., 111.)

¹⁷³ M. SANADER, D. TONČINIĆ, I. OŽANIĆ, 2004., 234.; Z. ŠIMIĆ-KANAET, D. TONČINIĆ, S. RADOVIĆ, 2005., 111-120. Kostu su prehrambeni otpadci koji pokazuju tragove mesarenja sjekiricom, koju kao oruđe za rezanje i komadanje mesa uvode upravo Rimljani. (Z. ŠIMIĆ-KANAET, D. TONČINIĆ, S. RADOVIĆ, 2005., 116.)

TILURIUM
REKONSTRUKCIJA SZ BEDEMA / REKONSTRUKTION DER NW WEHRMAUER

Slika 10. – rekonstrukcija sjeverozapadnog bedema Tilurijskog logora. (preuzeto iz: M. SANADER, 2003., 30., slika 17.)

Premda je sa sjevera i istoka logor bio prirodno zaštićen, s juga i zapada to nije bio slučaj.¹⁷⁴ Prema Sanader: „Na jugu se visoravan blago spušta do otvorenog ravničarskog polja, dok je na zapadu otvoren prilaz logoru preko ponešto brdovitog ali pristupačnog terena“.¹⁷⁵ Zato je s tih strana, prema Sanader, bilo potrebno dodatno utvrditi logor.¹⁷⁶ Bedemi na sjeverozapadnom dijelu logora su bili samo skromno očuvani u temeljima.¹⁷⁷ Vanjski rub tog zida je tijekom vremena bio neprestano razbijan od strane lokalnog stanovništva, čak i miniran eksplozivom „kako bi se kroz njega otvorio put prema kući i imanju sadašnjih vlasnika“.¹⁷⁸ Ti dijelovi sjeverozapadnog bedema, široki 3,2 metra na najširem mjestu, su građeni neobičnom konstrukcijom – srž bedema je bila napravljena od nabacanog kamenja zalivenog žbukom i ispresijecanog

¹⁷⁴ M. SANADER, 2003., 21.

¹⁷⁵ M. SANADER, 2003., 21.

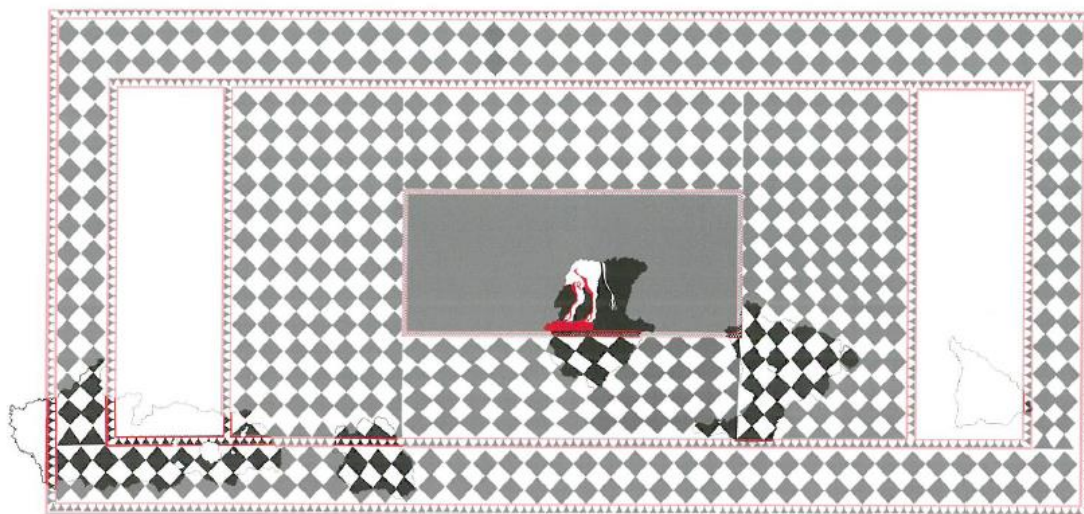
¹⁷⁶ M. SANADER, 2003., 21.

¹⁷⁷ M. SANADER, 2003., 21-22.; M. SANADER, 2000.(a), 57.

¹⁷⁸ M. SANADER, 2003., 21-22.; M. SANADER, 2000.(a), 57.

vodoravnim i uspravnim masivnim drvenim gredama.¹⁷⁹

To je vidljivo po golemim otvorima u bedemima, koji su formirani od nepravilnog kamenja povezanog žbukom, a u tim otvorima su bili vidljivi tragovi drvene strukture tih greda – između tih drvenih struktura su bili postavljeni pregradni kameni zidovi, koji su bili učvršćeni ispunjavanjem sa smjesom napravljenom od žbuke i amorfnog lomljenog kamena dok je vanjsko lice bedema bilo napravljeno od malih, pravilnih kamenih klesanaca.¹⁸⁰ Na temelju vidljivih ostataka je, prema Mirjani Sanader, moguće predložiti idealnu rekonstrukciju tog sjeverozapadnog bedema i dokumentirati pravac na kojem se taj bedem pružao (slika 10).¹⁸¹ Uz sjeverozapadni dio bedema je otkrivena i građevina duga preko 40 metara, a koja je išla paralelno sa sjeverozapadnim bedemom.¹⁸² Ostatci zapadnog zida te građevine imaju nekoliko otvora, neki su napravljeni od četvrtastih keramičkih cijevi, a neki otvori su sa zanimljivim otiscima drvenih greda, tj. nastali su truljenjem drvenih greda.¹⁸³ Upravo u stratigrafskim jedinicama u koje su ukopani temelji zidova te građevine uz sjeverozapadni bedem je otkrivena većina rimske vojne opreme i oružja pronađene dosad na prostoru Garduna.¹⁸⁴

Slika 11. – ostatci mozaika u sondi B, idealna rekonstrukcija. Tamnije boje su sačuvani ostatci mozaika, a svjetlije boje su idealna rekonstrukcija. (preuzeto iz: Z. BULJEVIĆ, 2012., 23., slika 5.)

¹⁷⁹ M. SANADER, 2007., 74.; M. SANADER, 2003., 23-31.; M. SANADER, 2000.(a), 59-61.; M. C. BISHOP, 2012., 18-19.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 51.

¹⁸⁰ M. SANADER, 2007., 74.; M. SANADER, 2003., 23-31.; M. SANADER, 2000.(a), 59-61.; M. C. BISHOP, 2012., 18-19. Bishop iznosi da je ovo jasan izuzetak od tipične izgradnje bedema logora jer su se kameni bedemi logora najčešće gradili od kvadratnih blokova s unutrašnje i vanjske strane sa središnjom ispunom od šljunka i amorfnog kamenja povezanog žbukom. (M. C. BISHOP, 2012., 18.)

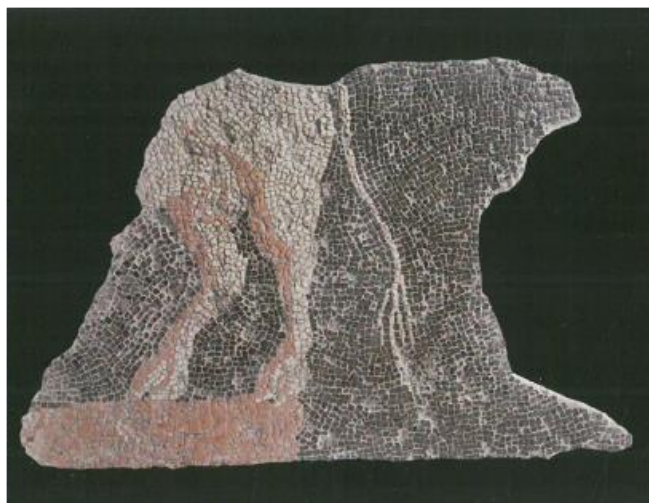
¹⁸¹ M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 51.

¹⁸² Z. BULJEVIĆ, 2012., 23-24.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 52.; M. SANADER, 2003., 55.

¹⁸³ Z. BULJEVIĆ, 2012., 23-24.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 52.; M. SANADER, 2003., 56.

¹⁸⁴ M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 52.

U samom središtu logora, na lokalitetu Oglavci, gdje su još prije početka iskopavanja otkrivene na površini rasute brojne kockice mozaika koje su 1998. god. potakle Mirjanu Sanader da upravo na tom položaju započne prva iskopavanja Tilurija, otkriveni su, ispod novijeg suhozida koji je uklonjen, ostatci podnice s mozaikom (slika 11).¹⁸⁵ Kako je postojao noviji proboj u podu iz modernog doba, te kako je ta podnica tokom vremena bila nasilno lomljena više puta, tako se moglo vidjeti da podnica, prema Sanader, ima najmanje dvije razine.¹⁸⁶ Najniža razina je od amornog kamena povezanog žbukom, što Sanader povezuje s ispunom terena.¹⁸⁷ Najdonja podnica je veća, i to je najstariji mozaik (mali ulomak s plavim viticama na bijeloj podlozi), pa je iznad njega mlađi mozaik, koji je manji, ali građen od kvalitetnog kamena (tesere plave, modre i bijele boje u pravokutnim poljima različitih boja), a dijelovi ta dva starija mozaika su potom iskorišteni u podlozi najmlađeg, gornjeg mozaika.¹⁸⁸

Slika 12. – figuralni prikaz stražnjeg dijela bika na mozaiku iz sonde B. (preuzeto iz: Z. BULJEVIĆ, 2012., 22., slika 4.)

Ta gornja podnica, od koje je sačuvan ulomak središnjeg polja, je figuralni mozaik napravljen od tesera sive, crne, bijele i crvenkaste boje, ali su same tesere rađene od kamena puno lošije kvalitete.¹⁸⁹ Prema ostacima stražnjih nogu i repa životinje na tom ulomku središnjeg polja najgornjeg mozaika, Sanader pretpostavlja, da je na tom

¹⁸⁵ M. SANADER, 2003., 31.; M. SANADER, 2000.(a), 54.; M. SANADER, 1998., 249.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 52.; Z. BULJEVIĆ, 2012., 24.

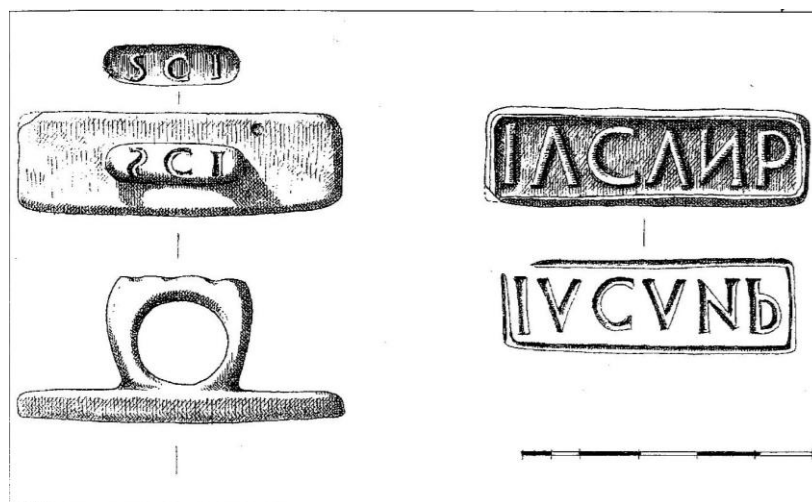
¹⁸⁶ M. SANADER, 2003., 35.; M. SANADER, 2000.(a), 55.

¹⁸⁷ M. SANADER, 2003., 35.; M. SANADER, 2000.(a), 55.

¹⁸⁸ M. SANADER, 2003., 36-37.; M. SANADER, 2000.(a), 54.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 52.; Z. BULJEVIĆ, 2012., 24.

¹⁸⁹ M. SANADER, 2003., 37.; M. SANADER, 2000.(a), 54-55.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 52.

mozaiku riječ o prikazu bika (slika 12).¹⁹⁰ Bik je prikazan bijelim i svijetlocrvenim teserama na crnoj podlozi, te je polje okruženo rubom na koji se nadovezuje niz crnih i bijelih rombova.¹⁹¹ Polaganje ovih triju mozaika se okvirno datira u razdoblje od prijelaza s kraja 1. st. pr. Kr. na početak 1. st. do kraja 1. st.¹⁹² Zanimljiv je nalaz koji je pronađen u tankom sloju zemlje koja se nalazila iznad tog mozaika a ispod suhozida – odlično sačuvani rimski brončani pečat, s natpisom *Jucundus* (slika 13).¹⁹³

Slika 13. – rimski brončani pečat s natpisom *Jucundus*, pronađen iznad mozaika na lokalitetu Oglavci. (preuzeto iz: M. SANADER, 2003., 39., slika 27.)

U sjeverozapadnom dijelu logora je otkrivena i dobro očuvana rimska cisterna (sonda T), koja je danas na vlasništvu obitelji Tadinac.¹⁹⁴ Ta cisterna je samo djelomično istražena i nalazi se na nešto višoj nadmorskoj visini u odnosu na ostatak vojnog logora.¹⁹⁵ Još krajem 1960-tih godina lokalni stanovnici su samoinicijativno otkopali dio cisterne, pritom otkrivši kasnoantičke grobove s prilozima, poslije čega su je ponovno zatrpali.¹⁹⁶ Svi unutrašnji zidovi cisterne su bili ožbukani s četiri sloja vodonepropusne žbuke.¹⁹⁷ Prema Sanader, krov cisterne je bio postavljen na sustavu

¹⁹⁰ M. SANADER, 2003., 37.; M. SANADER, 2000.(a), 54-55.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 52.

¹⁹¹ Z. BULJEVIĆ, 2012., 24.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 52.

¹⁹² A. TABAK, D. TONČINIĆ, D. PETRIČEVIĆ, 2012., 11.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 52.; Z. BULJEVIĆ, 2012., 24.

¹⁹³ M. SANADER, 2003., 37.

¹⁹⁴ M. SANADER, 2007., 74.; M. SANADER, 2003., 51.; A. TABAK, D. TONČINIĆ, D. PETRIČEVIĆ, 2012., 12.; Z. BULJEVIĆ, 2012., 24.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 52.

¹⁹⁵ M. SANADER, 2007., 74.; M. SANADER, 2003., 51.; A. TABAK, D. TONČINIĆ, D. PETRIČEVIĆ, 2012., 12.; Z. BULJEVIĆ, 2012., 24.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 52.

¹⁹⁶ M. SANADER, 2003., 40.; M. SANADER, 2000.(a), 56.

¹⁹⁷ M. SANADER, 2003., 42.

četvrtastih potpornih stupova i pilastra prekrivenih vodonepropusnom žbukom, koji su nosili svod građevine, dok je krov bio napravljen od drvenih greda.¹⁹⁸ Prema Sanader, cisterna je, dimenzija 16,6 m x 24,89 m x 27,95 m x 19,3 m, imala zapremninu vode od 1044 m³, koja se vjerojatno sakupljala s krova ili preko kanala kojim bi voda dotjecala u cisternu, te je onda voda iz te cisterne otjecala kanalom koji je vjerojatno vodio u središte logora.¹⁹⁹ Sanader pretpostavlja da su vjerojatno postojale i druge cisterne ili bunari oko logora jer je ta cisterna u sjeverozapadnom dijelu logora svojom zapremninom, prema njenoj računici, bila premala da zadovolji sve potrebe sedme legije za pitkom vodom.²⁰⁰

Vjerojatno su, osim samog vojnog logora, vojnici VII. legije izgradili i akvedukt bez kojeg niti jedan rimski grad i legijski logor nije mogao funkcionirati. Akvedukt u susjednom legijskom logoru u Burnumu koji se opskrbljivao iz izvorišta u Plavnom Polju, dobro je vidljiv i detaljno istražen, najviše zahvaljujući Borisu Ilakovcu.²⁰¹ Akvedukt u Tiluriju još nije uočen na terenu. Sama lokacija izvorišta odakle bi tilurijski akvedukt mogao donositi pitku vodu je nepoznata, no Zaninović pretpostavlja da se akvedukt opskrbljivao iz rijeke Cetine.²⁰² Akvedukti se nisu mogli graditi na privatnom nego isključivo na državnom zemljištu.²⁰³

S obje strane akvedukta se nalazio pojas zemlje širok po 15 rimskih stopa (4,44 metra), jasno obilježen kamenim međašima, na kojem je bilo zabranjeno oranje, sijanje i sađenje, kako bi u svako doba taj pojas zemlje bio prolazan za vojno osoblje zaduženo za nadzor i održavanje akvedukta.²⁰⁴ Možda o tilurijskom akveduktu svjedoči natpis pronađen 1927. god. na prelomljenoj kamenoj ploči koja je bila iskorištena kao spolij (kao poklopac grobnice) na položaju Oglavak, koji se nalazi izvan bedema tilurijskog logora.²⁰⁵ Natpis glasi:

Imp(eratori) T(ito) Ael(io) Hadrian(o) / Antonino Aug(usto) Pio p(atri) p(atriae) co(n)s(uli) IIII / coh(ors) VIII vol(untariorum) turrem ad aquam / tollendam fecit /

¹⁹⁸ M. SANADER, 2003., 44-52.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 52.; Z. BULJEVIĆ, 2012., 24.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 52.

¹⁹⁹ M. SANADER, 2003., 54., 82.; Z. BULJEVIĆ, 2012., 24.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 52.

²⁰⁰ M. SANADER, 2003., 82.

²⁰¹ B. ILAKOVAC, 1982., 35-105.

²⁰² M. ZANINOVIĆ, 1984., 70.

²⁰³ B. ILAKOVAC, 1982., 95. Na privatnom zemljištu se, prema Cambiju, nisu mogle graditi također niti ceste niti vojni objekti – jer kod ta tri slučaja sve je morala biti jedna neprekinuta cjelina jer je segmentiranost zemljišta ugrožavala njihovu funkciju. (N. CAMBI et. al., 2007., 9-10.)

²⁰⁴ B. ILAKOVAC, 1982., 95.

²⁰⁵ M. ZANINOVIĆ, 1984., 70.; A. MILOŠEVIĆ, 1998., 248.; A. MILOŠEVIĆ, 1981., 15.; A. MILOŠEVIĆ, 2011., 91., fusnota 1.

*Sex(to) Aemilio Equestre leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) / M(arco) Caec[i]lio Africano praefecto.*²⁰⁶

Natpis, prema carskoj tituli Antonina Pija (postao je konzulom četvrti put 145. god.), se datira u razdoblje između 147. i 161. god.²⁰⁷ Ovaj natpis ne govori o samoj izgradnji akvedukta, jer je on sigurno postojao još od 1. st., nego o njegovoj obnovi, odnosno rekonstrukciji i popravku.²⁰⁸ Natpis spominje izgradnju *turrem ad aquam* koji je izgrađen na Oglavku, koji je najviša točka na prostoru Garduna, tj. prema Ilakovcu, vjerojatno nekakvog tornja (*castellum*) s nepoznatim tehničkim rješenjem za sakupljanje i podizanje vode da bi se povećao njen pritisak.²⁰⁹ Boris Ilakovac piše kako Vitruvije ne koristi taj tehnički pojam *turrem ad aquam* te kako nije posve sigurno na što se točno taj pojam odnosi.²¹⁰ Osim toga, natpis spominje i tadašnjeg namjesnika provincije Dalmacije, Seksta Emilija Ekvestra, za kojeg se izgradnja odvila, kao i ime postrojbe koja je obnovila akvedukt, a to je VIII. dobrovoljačka kohorta, te ime njenog tadašnjeg zapovjednika, Marka Cecilija Afrikana.²¹¹ To je jedini natpis dosad pronađen koji spominje sudjelovanje vojne jedinice u izgradnji vodovodne konstrukcije.²¹²

Milošević iznosi kako još Frane Bulić spominje akvedukt koji je dovodio vodu na prostor Garduna sa zapadne strane, iz smjera današnjeg sela Košute.²¹³ Kako je taj vodovod, prema Miloševiću, bio na nižoj nadmorskoj visini od Garduna, taj *turrem ad aquam* na lokalitetu Oglavak je imao upravo funkciju podizanja vode koju bi vodovod iz smjera Košuta dovodio na nižu točku u blizini vojnog logora u Tiluriju.²¹⁴ Milošević smatra i da je položaj Oglavak bio direktno povezan sa cisternom na položaju Zvečaj, koji se nalazi zapadno i na nižoj nadmorskoj visini od Oglavka, a gdje se i danas nalazi veliki bunar.²¹⁵ Između Zvečaja i Oglavka su ostatci više bedema s mnogo otvora, za koje Milošević smatra da su upravo služili da cijevima povežu cisternu na položaju

²⁰⁶ ILJug-03, 01948 = AE 1940, 00176 = AE 1941, 00054, EDCS-10100890, http://db.edcs.eu/epigr/epi_ergebnis.php (24.07.2016.); M. ZANINOVIĆ, 1984., 70.; S. MESIHOVIĆ, 2014., 195.; A. JAGENTEUFFEL, 1959., 39.; B. ILAKOVAC, 1982., 27-28., 101.; G. ALFÖLDY, 1962., 295., br. 18.5.

²⁰⁷ M. ZANINOVIĆ, 1984., 70.; A. JAGENTEUFFEL, 1959., 39.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 502.; B. ILAKOVAC, 1982., 28., 101.

²⁰⁸ M. ZANINOVIĆ, 1984., 70.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 502.; A. MILOŠEVIĆ, 1998., 248.

²⁰⁹ M. ZANINOVIĆ, 1984., 70.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 502.; A. MILOŠEVIĆ, 1998., 248.; B. ILAKOVAC, 1982., 101.; A. MILOŠEVIĆ, 1981., 15.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 26.

²¹⁰ B. ILAKOVAC, 1982., 27-28.

²¹¹ M. ZANINOVIĆ, 1984., 70.; A. JAGENTEUFFEL, 1959., 39.; S. MESIHOVIĆ, 2014., 195.; B. ILAKOVAC, 1982., 28., 101.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 26.

²¹² B. ILAKOVAC, 1982., 101.

²¹³ A. MILOŠEVIĆ, 2011., 91., fusnota 1.

²¹⁴ A. MILOŠEVIĆ, 2011., 91., fusnota 1.

²¹⁵ A. MILOŠEVIĆ, 2011., 91., fusnota 1.

Zvečaj i *turrem ad aquam* na položaju Oglavak.²¹⁶

Nakon što su XI. i VII. legija dobile počasni naziv *Claudia Pia Fidelis* te su nagrađene zbog svoje vjernosti caru Klaudiju u Skribonijanovoj pobuni 42. god., vrlo vjerojatno se, kao i legijski logor u Burnumu, znatno nadograđuje i legijski logor u Tiluriju.²¹⁷ Koristeći se kamenolonom kod Tragurija, u Segetu Donjem, gdje su centurioni VII. legije nadzirali vađenje građevinskog kamena, Silvija Bekavac zaključuje, povlačeći usporedbu sa legijskim logorom u Burnumu, da su u Tiluriju nakon 42. god. vojnici VII. legije ponovno izgradili legijski logor (znatno povećane dimenzije novog principija), izgradili ili renovirali augzilijarni kaštel, izgradili prvu zgradu vojničkog vježbališta (*campus*) te su izgradili amfiteatar.²¹⁸ Prema Glavašu, pozicija augzilijarnog logora u Tiluriju, gdje su bile stacionirane augzilijarne postrojbe, tek se ima utvrditi, ali se on vrlo vjerojatno nalazio u neposrednoj blizini logora.²¹⁹

Tilurijski amfiteatar se nalazi na lokaciji Ganovac, ali nije uopće arheološki istraživan.²²⁰ Na temelju burnumskog amfiteatra se usporedbom mogu donijeti približno zaključci i za Tilurijski amfiteatar. Burnumski amfiteatar se nalazi na lokaciji Karlovac u Burnumu, izgrađen je nakon 42. god., za Klaudija (prva faza), a za Vespazijana, točnije 76./77. god., je renoviran i dopunjen (druga faza).²²¹ Burnumski amfiteatar je napravljen u jugozapadnoj periferiji vojnog logora, otprilike 500 metara od principija te blizu ceste koja je vodila u Varvariju i Aseriju.²²² Amfiteatar u Burnumu je imao četiri ulaza, bio je podijeljen ulazima na četiri segmenta te je bio dimenzija 44x33 metra.²²³ Rimski arhitekti su vješto iskoristili i prilagodili teški krški teren Dalmacije za arhitekturu amfiteatra, tako da je npr. podnica sjevernog ulaza u amfiteatar zapravo bila usječena u stjenovito tlo krškog terena, te su i odvodni kanali amfiteatra također bili usječeni direktno u krško tlo.²²⁴

²¹⁶ A. MILOŠEVIĆ, 2011., 91., fusnota 1. Milošević dodaje kako bi tu mogla biti riječ o „značajnom, inovativnom i tehnološki zanimljivom vodoopskrbnom postojenju kakvo nije bilo uobičajeno u rimsko vrijeme“, te naglašava kako su potrebna daljna arheološka istraživanja da se to potvrdi. (A. MILOŠEVIĆ, 2011., 91., fusnota 1.)

²¹⁷ S. BEKAVAC, 2015., 34.

²¹⁸ S. BEKAVAC, 2015., 34.

²¹⁹ I. GLAVAŠ, 2015., 30., 85. Augzilijarni logori su u provinciji Dalmaciji utvrđeni, prema Glavašu, u Burnumu, Kadinoj Glavici, Andetriju i Bigestama. (I. GLAVAŠ, 2015., 30.)

²²⁰ Ante Milošević piše o amfiteatru na položaju Ganovac kao „polukružnom isturenju na južnoj strani logora“. (A. MILOŠEVIĆ, 1981., 49.)

²²¹ Ž. MILETIĆ, 2010., 137.; M. GLAVIČIĆ, Ž. MILETIĆ, 2009., 76.

²²² M. GLAVIČIĆ, Ž. MILETIĆ, 2009., 76., 81.

²²³ M. GLAVIČIĆ, Ž. MILETIĆ, 2009., 80-81.

²²⁴ M. GLAVIČIĆ, Ž. MILETIĆ, 2009., 76-81. Za detaljnije o arhitekturi i načinu izgradnje amfiteatra u Burnumu, vidi: M. GLAVIČIĆ, Ž. MILETIĆ, 2009., 76-81.

8. Legijski teritorij tilurijskog logora

Rimska legija je u razdoblju kasne republike i ranog principata bila sastavljena od 60 centurija pješništva organiziranih u deset kohorti, a to je ukupno između 5.000 i 6.000 vojnika.²²⁵ Za toliku silu ljudi, plus još njihove obitelji i ostalo prateće osoblje, bio je potreban golemi životni prostor.²²⁶ Taj prostor koji je okruživao i legijske logore i augzilijarne logore se zvao *territorium legionis* i *prata legionis*.²²⁷ On je bio oduzet pokorenim lokalnom stanovništvu te je bio pod direktnom vojničkom jurisdikcijom, odnosno, u vlasništvu vojske.²²⁸ Veličina legijskog teritorija je ovisila o broju vojnika i pratećih četa za koje je bila potrebna opskrba hranom te prostor za vježbanje.²²⁹ Pat Southern iznosi kako „postoji znatna debata oko točnog značenja *territorium* i *prata*, i u kakvom su oni međusobnom odnosu“.²³⁰ Prema Cambiju i Miletiću, *prata legionis* je izraz koji je istog značenja kao i *territorium legionis*.²³¹ Prema Zaninoviću, *territorium legionis* označava cijeli teritorij, tj. geografski prostor oko logora koji je bio pod direktnom kontrolom legije, tj. rimske vojne uprave.²³² Na tom prostoru su se često razvijale kanabe, te dijelila zemlja veteranima.²³³ Unutar tog teritorija su se možda nalazili i kamenolomi.²³⁴

Prema Zaninoviću, *prata legionis* označava samo pojedine dijelove od cijelog legijskog teritorija koji su bili pod upravom vojske.²³⁵ Tu su najčešće spadale legijske livade, pašnjaci, premda nerijetko i oranice, šume, močvare, šikare, itd.²³⁶ Zaninović prenosi zapis Tacita, koji piše da su ti prostori služili za opskrbu vodom i drvom, uzgoj i ispašu stoke, pogotovo vojničkih mazgi te konja, potom koza, ovaca i goveda (radi mesa), ali i za vježbu vojnika, potom za sijanje povrća i žita, kako za opskrbu slamom tako i za ispašu, i sl.²³⁷ Na teritoriju legije, pojedinci su mogli uzeti u zakup korištenje

²²⁵ M. C. BISHOP, 2012., 8.; P. SOUTHERN, 2006., 99-100.

²²⁶ M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 502.

²²⁷ J. J. WILKES, 1969., 392.; P. SOUTHERN, 2006., 113.

²²⁸ J. J. WILKES, 1969., 392.; P. SOUTHERN, 2006., 113.

²²⁹ M. ZANINOVIĆ, 1985., 67.

²³⁰ P. SOUTHERN, 2006., 113.

²³¹ N. CAMBI et. al., 2007., 8.; Ž. MILETIĆ, 2010., 118.

²³² M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 502.; M. ZANINOVIĆ, 1985., 67-68.; P. SOUTHERN, 2006., 113.

²³³ M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 502.; M. ZANINOVIĆ, 1985., 67-68.

²³⁴ M. C. BISHOP, 2012., 37.

²³⁵ M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 502.; M. ZANINOVIĆ, 1985., 67.; M. C. BISHOP, 2012., 37.; P. SOUTHERN, 2006., 113.

²³⁶ M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 502.; M. ZANINOVIĆ, 1985., 67.; M. C. BISHOP, 2012., 37.; P. SOUTHERN, 2006., 113.

²³⁷ M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 502.; M. ZANINOVIĆ, 1985., 67.; P. SOUTHERN, 2006., 113.; N.

pašnjaka za stočarenje, ispašu stoke, itd.²³⁸

Čak i nakon što bi legija otišla iz logora, legijski teritorij se nije vraćao lokalnom stanovništvu, nego je i dalje ostao pod kontrolom vojske ili carske uprave.²³⁹ Taj teritorij je onda ili ostao pod administracijom carskog prokuratora, koji je onda mogao iznajmljivati to zemljište preko konduktora lokalnim zemljoposjednicima ili je, što se dogodilo u Tiluriju, dio legijskog teritorija mogao biti izuzet i iskorišten za osnivanje veteranskog naselja, u ovom slučaju veteranske kolonije *Claudia Aequum*.²⁴⁰ Osim aktivnih legionara, na legijskom teritoriju su živjeli i veterani legije, koji bi tu dobili od države zemlju (*missio agraria*).²⁴¹ Tu su također živjele obitelji aktivnih vojnika i obitelji veterana, najčešće u vojničkim kanabama oko logora.²⁴² Kanabe su bile civilna neslužbena naselja, jedna vrsta polumunicipalne organizacije, koja su se razvijala neposredno uz logor ili na rubu užeg logorskog teritorija na određenoj udaljenosti od logora, a vojsku su opskrbljivali robom i raznim uslugama.²⁴³ Često bi se upravo iz kanaba vojnih logora, koje su s vremenom sve više rasle kako su se novi ljudi, tj. vojnici i njihove obitelji doseljavali, razvili novi municipiji i kolonije poslije odlaska vojnih postrojbi.²⁴⁴ Prema Zaninoviću, kanabe Tilurija su se nalazile vjerojatno u blizini vojnog logora.²⁴⁵

Zaninović iznosi kako je problem utvrditi koliki je bio *territorium legionis* Tilurija i dokle se pružao.²⁴⁶ Prema Zaninoviću, legijski teritorij je bio jedna neprekinuta cjelina, inače bi njegova segmentiranost ugrozila nadgledanje prometnica i drugih osjetljivih točaka vezanih uz komunikacijske pravce, poput riječnih prijelaza, mostova i brdskih prijevoja.²⁴⁷ Prema Zaninoviću, *territorium legionis* vojnog logora u Tiluriju je vjerojatno obuhvaćao veliki dio Sinjskog polja te se prostirao i preko rijeke Cetine, u smjeru Studenaca, Lovreća i Imotskog polja, a na sjeveru se prostirao sve do teritorija

CAMBI et. al., 2007., 8.

²³⁸ M. ZANINOVIĆ, 1985., 72.

²³⁹ M. ZANINOVIĆ, 1985., 67-68.; J. J. WILKES, 1969., 105.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 499.; P. SOUTHERN, 2006., 113.

²⁴⁰ J. J. WILKES, 1969., 105.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 499.; G. ALFÖLDY, 1964., 179.

²⁴¹ M. ZANINOVIĆ, 1985., 66-67.

²⁴² M. ZANINOVIĆ, 1985., 66-67.; K. PATSCH, 1896., 3.

²⁴³ M. ZANINOVIĆ, 1985., 66.; R. MATIJAŠIĆ, 2009., 189.; M. C. BISHOP, 2012., 37.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 27.; N. CAMBI et. al., 2007., 13.

²⁴⁴ K. PATSCH, 1896., 3.; R. MATIJAŠIĆ, 2009., 189.; M. ZANINOVIĆ, 1968., 127.

²⁴⁵ M. ZANINOVIĆ, 1985., 75.

²⁴⁶ M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 502-503.

²⁴⁷ N. CAMBI et. al., 2007., 9.; M. ZANINOVIĆ, 1985., 67.; Ž. MILETIĆ, 2010., 118-119.; I. GLAVAŠ, 2015., 71.

kolonije Ekva, te da nije poznato u kojoj mjeri su se preklapali teritorij Ekva i *prata legionis* Tilurija.²⁴⁸ Na istoku se širio preko rijeke Cetine, u smjeru municipija *Novae* (Runovići kod Imotskog) i Narone, a na zapadu se širio u smjeru Dicma i Andetrija sve do teritorija Salone, obuhvaćajući pritom i visoravan Turjačku Pod.²⁴⁹

Zaninović iznosi kako je problem utvrditi kod Tilurija točnu veličinu njegovog legijskog teritorija jer jednostavno nema nikakvih podataka niti arheoloških nalaza, dok je u slučaju Burnuma to lakše utvrditi jer su tamo nađeni arheološki nalazi.²⁵⁰ Predodžbu o legijskom teritoriju u Tiluriju imamo upravo na temelju spomenika pronađenih u Burnumu, pa na temelju te analogije iznose se i hipoteze o legijskom teritoriju logora u Tiluriju. Dva terminacijska natpisa nađena istočno od rijeke Krke kod Oklaja i Razvođa, koji se datiraju u vladavinu cara Klaudija, kao i dva granična kamena na kojima se spominju *prata legionis* Burnuma otkrivena sa sjeverne strane Promine u Uzdolju, a koji se datiraju u trajansko doba, označavaju krajnju istočnu granicu legijskog teritorija vojnog logora u Burnumu.²⁵¹ Sjeverne i zapadne granice legijskog teritorija Burnuma su određeni razmještajem vojnih odjeljenja u Kapitulu kod Knina, Strmici i Pađanima/Mokropolju, a južna granica legijskog teritorija Burnuma je dosegala do prostora oko Roškog slapa, gdje su nađeni nadgrobnici natpisi veterana XI. legije i IV. legije Flavia Felix.²⁵²

9. *Pons Tiluri* – mostovi preko rijeke Cetine

Tilurij je imao iznimnu stratešku važnost i u prapovijesti i u antici, ali i kasnije u srednjem vijeku. To je zato jer se tu nalazilo strateški važno prometno čvorište odakle se nadzirao pristup prema sjeveroistoku, tj. unutrašnjosti današnje Bosne i Hercegovine (pravcem Vrpolje - Aržano) te prema jugoistoku (zabiokovskim krajem prema Naroni, te dalje na jugoistok, prema Albaniji).²⁵³ No prometno čvorište se nije nalazilo u samom vojnom logoru, nego malo izvan njega, u civilnom naselju *Pons Tiluri* (današnji Trilj, prema Stjepanu Gunjači²⁵⁴), gdje su se nalazili važni mostovi preko rijeke Cetine.²⁵⁵

²⁴⁸ M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 503.; M. ZANINOVIĆ, 1985., 73-75.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 47.; I. GLAVAŠ, 2015., 86.

²⁴⁹ M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 503.; M. ZANINOVIĆ, 1985., 73-75.; I. GLAVAŠ, 2015., 86.

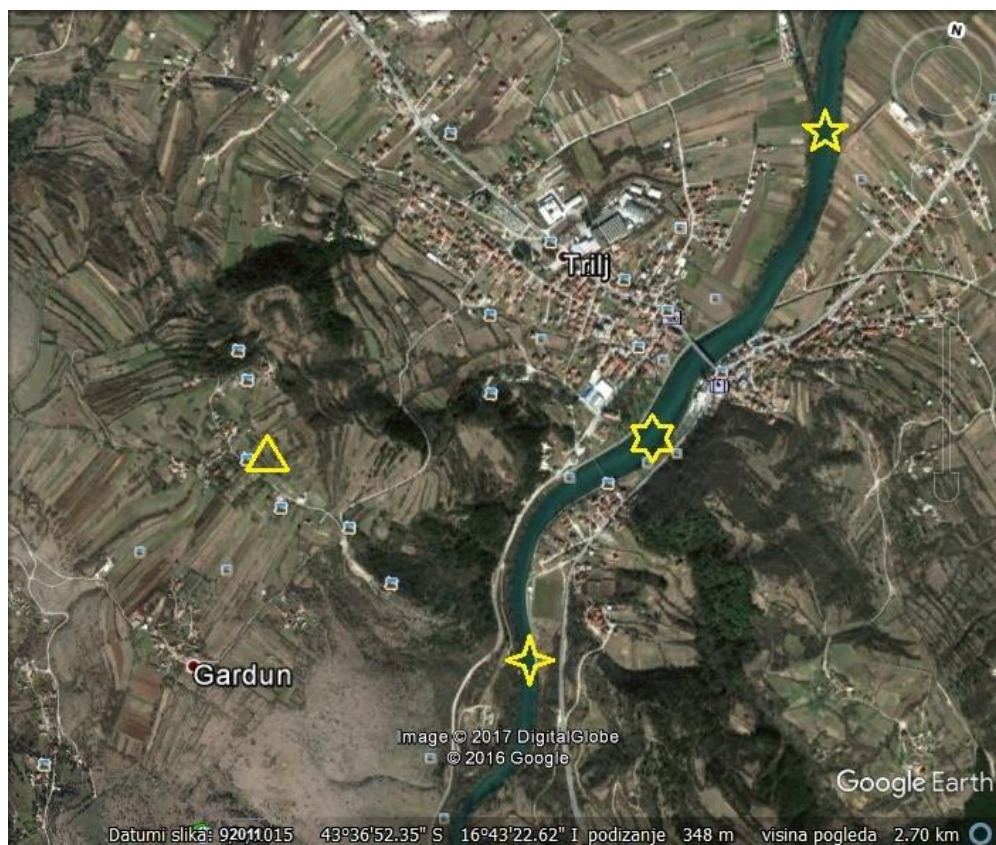
²⁵⁰ M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 502-503.

²⁵¹ N. CAMBI et. al., 2007., 7-8.; Ž. MILETIĆ, 2010., 117-118.

²⁵² N. CAMBI et. al., 2007., 7-8.; Ž. MILETIĆ, 2010., 117-119.; I. GLAVAŠ, 2015., 74-75.

²⁵³ B. GABRIČEVIĆ, 1984., 93.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 42.

²⁵⁴ S. GUNJAČA, 1937., 42.

Slika 14. – rimski mostovi na prostoru Trilja. Trokutom je označen položaj legijskog logora, peterokrakom zvjezdicom je označen most na položaju Mali Drinić, šesterokrakom zvjezdicom je označen most kod civilnog naselja *Pons Tiluri*, a četverokrakom zvjezdicom je označen most na položaju Mostine kod tzv. Peštine Mlinice. (preuzeto iz: „Trilj.“ 43°36'50.12" S i 16°43'26.13" I, GOOGLE EARTH, 03.2015., 23.05.2017.)

Mjesni podatci spominju ukupno tri mosta preko rijeke Cetine na prostoru Trilja (slika 14).²⁵⁶ Jedan na položaju Mali Drinić, koji se nalazi oko 400 metara uzvodno od današnjeg modernog mosta u Trilju, drugi u samome Trilju (*Pons Tiluri*) koji se nalazio između današnjeg modernog mosta u Trilju i visećeg mosta (otprilike stotinjak metara nizvodno od današnjeg modernog mosta u Trilju) te je premošćivao Cetinu, prema Miloševiću, preko pješčanog otočića koji se sve do nedavno nalazio po sredini toka rijeke (taj otočić je potpuno uništen produbljivanjima i jaruženjem korita rijeke Cetine tokom 20. st.), i treći nizvodno od Trilja, tj. nizvodno od visećeg mosta, na položaju Mostine kod tzv. Peštine Mlinice ispod brda Sv. Petra, tj. točno ispod legijskog logora i

²⁵⁵ M. ZANINOVIĆ, 1984., 71.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(a), 183.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 501.; F. BULIĆ, 1899., 26.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 42.

²⁵⁶ M. ZANINOVIĆ, 1984., 71.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(a), 183.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 501.; F. BULIĆ, 1899., 26.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 42.; I. MATIJEVIĆ, 2008., 56.; I. GLAVAŠ, 2016., 24.

ispod crkve Sv. Petra.²⁵⁷

Ostatci tih mostova su bili često nalaženi u koritu i na obalama rijeke Cetine prilikom jaruženja.²⁵⁸ Frane Bulić piše kako su se u njegovo vrijeme i dalje mogli vidjeti u Cetini, za vrijeme niskih vodostaja, temelji i glave stupova rimskog mosta na položaju Mostine.²⁵⁹ Tokom 20. st., a pogotovo za Banovine Hrvatske 1939. god., kada su provedeni najveći radovi produbljivanja korita rijeke Cetine, su pronađeni na položaju nekadašnjeg pješčanog otoka koji se nalazio po sredini toka Cetine (koji je već tada djelomično uništen), brojni ostatci konstrukcije rimskog mosta, poput hrastovih pilona i greda, kao i beneficijarski natpis za koji je Gunjača pretpostavio da je bio dio tog mosta.²⁶⁰ Mostovi su se, prema Gabričeviću, postupno podizali jedan za drugim.²⁶¹

Na *Tabuli Peutingeriani* je, na desnoj obali Cetine, gdje je Tilurij, tj. neposredno nakon putne postaje *Tilurio*, ucrtan *bivium*, što označava dva prijelaza, tj. mosta preko rijeke.²⁶² Bojanovski piše kako je taj *bivium* na tabuli ucrtan pogrešno, na desnoj obali Cetine umjesto na lijevoj obali te da bi zato to pretpostavljalo postojanje dvaju mostova za dva cestovna pravca: mosta na položaju Mali Drinić, koji je bio dio ceste Salona-Argentaria, te mosta u samome Trilju (putnoj stanici i civilnom naselju *Pons Tiluri*), koji je bio dio ceste Akvileja-Dirahij (cesta za Naronu) i koja je potpuno odvojena od logora.²⁶³ Prema Zaninoviću, most na položaju Mostine kod tzv. Peštine Mlinice ispod crkve Sv. Petra je vjerojatno služio potrebama legijskog logora na Gardunu te su taj most izgradili vojnici VII. legije.²⁶⁴

²⁵⁷ M. ZANINOVIĆ, 1984., 71.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(a), 183.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 501.; F. BULIĆ, 1899., 26.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 42.; I. MATIJEVIĆ, 2008., 56.; I. GLAVAŠ, 2016., 24.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 20.; A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 169-171.; I. GLAVAŠ, 2015., 136., 280.

²⁵⁸ M. ZANINOVIĆ, 1984., 71.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 501.; F. BULIĆ, 1899., 26. Do sada je najviše arheoloških nalaza tih mostova pronađeno upravo na položaju u samome Trilju, tj. na nekadašnjem pješčanom otoku koji se nalazio po sredini toka rijeke Cetine, između modernog mosta i visećeg mosta. (M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 42-44.)

²⁵⁹ M. ZANINOVIĆ, 1984., 71.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 501.; F. BULIĆ, 1899., 26. Bulić pritom nadodaje kako je u njegovo vrijeme vodostaj rijeke Cetine značajno opadao tijekom zadnjih nekoliko stoljeća. (F. BULIĆ, 1899, 26.)

²⁶⁰ I. GLAVAŠ, 2016., 24.; S. GUNJAČA, 1949., 50.; A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 171-172.; I. GLAVAŠ, 2015., 135.

²⁶¹ B. GABRIČEVIĆ, 1984., 94.

²⁶² M. ZANINOVIĆ, 1984., 71.; A. MILOŠEVIĆ, 2009.(a), 63.; I. MATIJEVIĆ, 2008., 56.; I. BOJANOVSKI, 1974., 151.; I. GLAVAŠ, 2016., 24.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 42.; Ž. MILETIĆ, 2006., 131.; I. GLAVAŠ, 2015., 135., 280.

²⁶³ M. ZANINOVIĆ, 1984., 71.; A. MILOŠEVIĆ, 2009.(a), 63.; I. MATIJEVIĆ, 2008., 56.; I. BOJANOVSKI, 1974., 133-134., 151.; I. GLAVAŠ, 2016., 24., fusnota 119.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 42.; Ž. MILETIĆ, 2006., 131.; I. GLAVAŠ, 2015., 86., 136.

²⁶⁴ M. ZANINOVIĆ, 1984., 71.; M. ZANINOVIĆ, 1985., 75.; I. GLAVAŠ, 2015., 136.

Prema Miloševiću, koji svoju teoriju temelji na arheološkim nalazima pronađenim na toj lokaciji, gaz na Malom Driniću je bio najefikasniji za prelazak rijeke Cetine bez korištenja mosta te se taj gaz, prema njemu, koristio tokom prapovijesti i kasne antike.²⁶⁵ Milošević smatra da se na položaju Mali Drinić nije nalazio drugi rimski most koji Bojanovski vidi u *biviumu* na Tabuli Peutingeriani, nego da se taj drugi most preko Cetine nalazio znatno uzvodnije, kod Vukovića mosta u Koljanima (danas je ta lokacija potopljena pod Peručkim jezerom).²⁶⁶ Prema Miloševiću, rimski most se nije mogao nalaziti niti nizvodno od Pons Tilurija na položaju Mostine kod tzv. Peštine Mlinice, gdje ga je vidio Frane Bulić,²⁶⁷ jer se ta lokacija „nalazi u dubokom kanjonu Cetine, što znatno otežava trasiranje i izvedbu pristupnih mu cesta“.²⁶⁸

Prema Miloševiću, most se nalazio sasvim sigurno u samome Trilju, tj. u civilnom naselju *Pons Tiluri*, te je taj most, prema njemu, premošćivao rijeku Cetinu kod nekadašnjeg pješčanog otočića.²⁶⁹ Prema Anti Miloševiću, most preko rijeke Cetine kod Pons Tilurija je nakon dovršetka izgradnje samog logora bio prvi objekt kojeg je VII. legija podigla te on izgradnju tog mosta, prema nalazu jednog bodeža u Cetini na gazu Mali Drinić (Milošević smatra da je bodež izgubljen u vrijeme dok most kod Pons Tilurija još uvijek nije bio izgrađen, tj. kada se za prijelaz preko Cetine još uvijek bio koristio gaz na Malom Driniću), datira između 15. god. pr. Kr. i 9. god.²⁷⁰

Civilno naselje *Pons Tiluri* se razvilo direktno uz prijelaz i most preko rijeke Cetine, na njenoj lijevoj obali, točno ispod legijskog logora otprilike kilometar sjeverno od logora.²⁷¹ Inače je tipično za civilna naselja da se razviju do dva kilometra udaljenosti od vojnog logora i kanaba.²⁷² U tim naseljima su često naseljavani veterani,

²⁶⁵ A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 170., 179. Prema Miloševiću, gaz na Malom Driniću se prestao koristiti za prelazak preko Cetine nakon izgradnje mosta u Pons Tiluriju početkom 1. st., te se ponovno počeo koristiti tek krajem antike, kada je most u Pons Tiluriju srušen krajem 4. i početkom 5. st., i nastavio se koristiti sve do sredine 19. st., kada je izgrađen moderni most. (A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 179.)

²⁶⁶ A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 170.; A. MILOŠEVIĆ, 2009.(a), 63.; A. MILOŠEVIĆ, 1981., 15. Za više o Miloševićevoj teoriji, vidi: A. MILOŠEVIĆ, 2009.(a), 63. i A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 170., fusnota 6.

²⁶⁷ F. BULIĆ, 1899., 26.

²⁶⁸ A. MILOŠEVIĆ, 2009.(a), 63.; A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 170-171., fusnota 6. Milošević smatra da su ostatci na tom položaju koje je vidio Bulić najvjerojatnije ostatci nekakve građevine ili vodenice iz modernog doba. (A. MILOŠEVIĆ, 2009.(a), 63.; A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 171., fusnota 6.)

²⁶⁹ A. MILOŠEVIĆ, 1981., 15.; A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 169.

²⁷⁰ A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 65.; A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 176-180. Brojni arheološki nalazi su nađeni prilikom iskapanja na Malom Driniću, ali ne i ostatci konstrukcije mosta, na čemu Milošević temelji svoju teoriju da se na Malom Driniću nije nalazio drugi rimski most koji je naznačen u Tabuli Peutingeriani. (A. MILOŠEVIĆ, 2009.(a), 63-66.; A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 170., fusnota 6.)

²⁷¹ M. ZANINOVIĆ, 2007.(a), 183.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 504.; Ž. MILETIĆ, 2006., 131.; I. GLAVAŠ, 2015., 135.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 147.

²⁷² L. BEKIĆ, 2011., 317.; M. ZANINOVIĆ, 1985., 67.; M. ZANINOVIĆ, 1968., 126.

ali su nerijetko tu živjele i obitelji aktivnih vojnika stacioniranih u logoru.²⁷³ Prema Luki Bekiću „takva naselja razvijala su se na dovoljnoj udaljenosti od tabora, odnosno na zemljištu koje njemu nije pripadalo, i to zato da bi naselje u nekoj budućnosti dobilo status municipija, što bi bilo nemoguće na vojnom teritoriju“.²⁷⁴

Prema Miloševiću, taj rimski drveni most kod civilnog naselja *Pons Tiluri* je bio najznačajnije prometno čvorište u provinciji Dalmaciji.²⁷⁵ Kako se most u civilnom naselju *Pons Tiluri* nalazio na važnoj rimskoj prometnici koja je išla prema Neretvi, tj. Naroni i sve do Albanije, Zaninović zaključuje kako je sasvim prirodno da se tu, na mjestu gdje se danas nalazi Trilj, razvilo civilno naselje trgovačkog karaktera te da je ono vjerojatno „prelazilo logorsku aglomeraciju po prometu ljudi i roba, koji se odvijao na ovome prijelazu“.²⁷⁶ Zaninović zaključuje i kako se civilno naselje još više razvilo nakon što je VII. legija C. P. F. napustila tilurijski logor sredinom 1. st.²⁷⁷ *Pons Tiluri* je bio, prema Zaninoviću, potpuno odvojen od vojnog logora.²⁷⁸ To civilno naselje *Pons Tiluri* se spominje kao *Ponteluri* i *Tilurion* kod Anonimnog Ravenjanina te kao *Ponte Tiluri* u Antoninovu itinerariju.²⁷⁹

Iznimno važan za civilno naselje *Pons Tiluri* i njegov most je masivni kameni natpis pronađen 1849. god. na desnoj obali rijeke Cetine, ispod Garduna, u neposrednoj blizini starog mosta.²⁸⁰ Natpis glasi: *Imp(erator) Caes(ar) / M(arcus) Aurelius / [[Commodus]] / Antoninus / Aug(ustus) Pius Sarm(aticus) / Germ(anicus) maximus / Brit{t}annicus / pont(ifex) max(imus) trib(unicia) / pot(estate) VIII imp(erator) VI / co(n)s(ul) IIII p(ater) p(atriciae) / pontem Hippi flumi/nis vetustate cor/ruptum restituit / sumptum et operas / subministrantibus / Novensibus Delmi/nensibus Riditis cu/rante et dedicante / L(ucio) Iunio Rufino Procu/liano leg(ato) pr(o) pr(aetore).*²⁸¹

²⁷³ L. BEKIĆ, 2011., 317.

²⁷⁴ L. BEKIĆ, 2011., 317.

²⁷⁵ A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 169.

²⁷⁶ M. ZANINOVIĆ, 1984., 71.; N. CAMBI, 1984., 77.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(a), 183. Sličan zaključak donosi i Stjepan Gunjača. (S. GUNJAČA, 1937., 45.)

²⁷⁷ M. ZANINOVIĆ, 1984., 71.; N. CAMBI, 1984., 77.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(a), 183.

²⁷⁸ M. ZANINOVIĆ, 1984., 71.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 504.; M. ZANINOVIĆ, 1985., 75.

²⁷⁹ A. MILOŠEVIĆ, 2009.(a), 65.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 38.; Z. BULJEVIĆ, 2012., 21.; S. GUNJAČA, 1937., 39.; G. ALFÖLDY, 1987., 314.; A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 169., 176.; S. ČAČE, 1993., 422. Prema Gunjači, Anonimni Ravenjanin navodi *Ponteluri* i *Tilurion* zajedno jedan uz drugoga jer to označava dva različita mjesta – vojni logor te civilno naselje. (S. GUNJAČA, 1937., 45.)

²⁸⁰ M. ZANINOVIĆ, 2007.(a), 183.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 73.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 501.; F. BULIĆ, 1899., 26.; I. MATIJEVIĆ, 2008., 56.; S. GUNJAČA, 1937., 40-42.; I. GLAVAŠ, 2016., 24., fusnota 121.

²⁸¹ CIL 03, 03202 (p 1651) = CIL 17-04, 00323a = D 00393, EDCS – 28600193,

Taj natpis je iznimno važan jer potvrđuje postojanje civilnog naselja ispod logora u vremenu u kojem je ono imalo svoju važnu prometnu funkciju koja je bila posve neovisna o postojanju legijskog logora, a naselje je svoje ime *Pons Tiluri* prema Gunjači, dobio upravo prema obližnjem vojnom logoru.²⁸² Potom, natpis spominje i time potvrđuje antičko ime rijeke Cetine – *Hippus*.²⁸³ Prema Stjepanu Gunjači, upravo je taj natpis definitivni dokaz da se rijeka Cetina u antici cijelim svojim tokom zvala *Hippus* te da se nije zvala *Tilurus* u svom srednjem toku i kako se ime *Tilurus* odnosilo isključivo na civilno naselje u Trilju, ne na rijeku.²⁸⁴ Osim toga, natpis govori i kako su u vrijeme vladavine cara Komoda, točnije 184. god., inicijativom cara Komoda zajednice municipija *Delminium* (Županjac u Duvnu), *Novae* (Runovići kod Imotskog) i *Rider* (Danilo kod Šibenika), koje su dosta udaljene jedna od druge, zajedničkim sredstvima obnovile most na rijeci Cetini kod naselja *Pons Tiluri* (Trilj).²⁸⁵

Ono što je zanimljivo je da se na tom natpisu uopće ne spominju niti Tilurij, kojemu je most najbliži i po kojem je most dobio ime, niti kolonija *Claudia Aequum*, nego njegovu obnovu financiraju tri međusobno jako udaljena mjesta.²⁸⁶ Prema Mesihoviću i Miloševiću, upravo angažiranje tih dosta udaljenih zajednica na obnovi tog mosta, govori o važnosti koju je taj most nosio za širu zajednicu.²⁸⁷ Prema Zaninoviću, kako je Tilurij i njegov *territorium legionis* bio i tada pod vojničkom ingerencijom, gradnja i obnova mosta u civilnom naselju *Pons Tiluri* je bila prepuštena lokalnom civilnom

http://db.edcs.eu/epigr/epi_ergebnis.php (18.07.2016.); S. MESIHOVIĆ, 2014., 211.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 73.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 501.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 42-43.; I. MATIJEVIĆ, 2008., 56.; S. GUNJAČA, 1937., 40., fusnota 31.; G. ALFÖLDY, 1987., 313.; I. GLAVAŠ, 2015., 86., 135. Nakon što je Komodu dosuđen *damnatio memoriae*, s ovog natpisa, kao i sa svih ostalih Komodovih natpisa i drugih spomenika, je izbrisano/otklesano njegovo ime. (M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 501.; I. MATIJEVIĆ, 2008., 56.)

²⁸² S. MESIHOVIĆ, 2014., 211.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(a), 183.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 73.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 502.; J. J. WILKES, 1969., 245.; M. ZANINOVIĆ, 1985., 75.; A. MILOŠEVIĆ, 2009.(a), 64.; S. GUNJAČA, 1937., 42.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 38.; A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 174. Danas je općeprihvaćeno tumačenje Stjepana Gunjače prema kojem se vojni logor kod Garduna zvao *Tilurium*, a civilno naselje kod Trilja *Pons Tiluri*. (M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 38.; S. GUNJAČA, 1937., 39-42.; A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 169.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 147.)

²⁸³ I. MATIJEVIĆ, 2008., 56.; S. GUNJAČA, 1937., 40.; G. ALFÖLDY, 1987., 315.

²⁸⁴ S. GUNJAČA, 1937., 40-42.; S. GUNJAČA, 1949., 52.; G. ALFÖLDY, 1987., 314-315.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 147. Za više o imenu rijeke Cetine u antici, vidi: S. GUNJAČA, 1937., 40-42., S. GUNJAČA, 1949., 52. i A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 172.

²⁸⁵ S. MESIHOVIĆ, 2014., 211.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(a), 183.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 73.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 502.; J. J. WILKES, 1969., 245.; M. ZANINOVIĆ, 1985., 75.; A. MILOŠEVIĆ, 2009.(a), 64.; I. MATIJEVIĆ, 2008., 56.; A. MILOŠEVIĆ, 1981., 15.; I. GLAVAŠ, 2016., 24., fusnota 121.; G. ALFÖLDY, 1987., 313.; A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 174.; Ž. MILETIĆ, 2006., 131.; S. ČAČE, 1993., 375.; I. BOJANOVSKI, 1974., 151.; I. GLAVAŠ, 2015., 136. Staratelj i dedikant mosta je bio tadašnji namjesnik provincije Dalmacije, legat Lucije Junije Rufije Prokulijan. (S. MESIHOVIĆ, 2014., 211.; A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 174.)

²⁸⁶ M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 502.; A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 174.

²⁸⁷ S. MESIHOVIĆ, 2014., 211.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(a), 183.; A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 174.

stanovništvu te je njegovo nesudjelovanje u obnovi mosta dokaz da je Tilurij u to vrijeme, sredinom 2. st. i dalje bio pod vojnom upravom, tj. da nije nakon odlaska legije dobio municipalni status poput Burnuma.²⁸⁸ Zanimović smatra da je *Aequum*, premda je bio ključno naselje Cetinske krajine i premda se nalazio u neposrednoj blizini Tilurija, bio izuzet od financiranja popravka tog mosta, tj. „izvukao se“ od plaćanja popravka upravo zbog svog kolonijalnog statusa.²⁸⁹

Kako su svi stanovnici Ekva bili privilegirani rimski građani, većinom potomci veterana VII. legije, oni su tako bili pošteđeni troškova popravka mosta te je, smatra Zanimović, uprava kolonije troškove obnove jednostavno „prebacila“ na naselja nižeg municipalnog statusa, tj. Delminija, Ridera i Novae.²⁹⁰ Zanimović također iznosi sumnju da su u obnovi mosta sudjelovali stručnjaci i graditelji vojnih postrojbi tada stacioniranih u Tiluriju, s obzirom da se oni također ne spominju na natpisu.²⁹¹ Bojanovski smatra da Ekvo nije sudjelovao u obnovi mosta u Pons Tiluriju jer je već bio odlično prometno povezan sa unutrašnjošću provincije Dalmacije „preko Prologa i preko Rude, a vjerojatno i preko Uništa“, pa „nije bio zainteresiran“ za održavanje mosta u Pons Tiluriju, te Bojanovski također smatra da je obveza Ekvuma bila održavanje mosta na Cetini na položaju Mostine kod Hana, preko kojeg je prelazila jedna od važnih magistrala Salona-Servitium.²⁹² Prema Čači, te tri udaljene zajednice, Delminij, Rider i Novae, sudjeluju u obnovi mosta u Tiluriju jer je to bio njihov *munus* u sklopu provincijskog ili okružnog zajedništva, tj. bili su podložni takvoj vrsti podavanja s obzirom na svoj municipalni status, bili su odabrani iz reda municipija salonitanskog okružja (*conventus*) da snose teret obnove triljskog mosta, dok je obližnji *Aequum* kao kolonija rimskih građana bio izuzet, „imun“ od takvih tereta.²⁹³

Prema Zanimoviću, nije sigurno jesu li te zajednice tu obnovu financirale samo zbog vlastitih, zajedničkih gospodarsko-trgovačkih interesa, ili je tu možda bila riječ o nekim drugim razlozima.²⁹⁴ Prema Miloševiću, koji svoj zaključak temelji na nalazima ostataka drvenih greda i dvaju željeznih okova na položaju pješčanog otoka, taj most u civilnom naselju je bio napravljen od drveta i masivnih drvenih pilona obloženih

²⁸⁸ M. ZANINOVIĆ, 1984., 72-73.; M. ZANINOVIĆ, 1985., 75.; I. MATIJEVIĆ, 2008., 56.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 502.

²⁸⁹ M. ZANINOVIĆ, 1984., 73.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 502.

²⁹⁰ M. ZANINOVIĆ, 1984., 73.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 502.

²⁹¹ M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 502.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 73.

²⁹² I. BOJANOVSKI, 1974., 59-60.

²⁹³ I. GLAVAŠ, 2016., 24., fusnota 121.; S. ČAČE, 1993., 375-376.

²⁹⁴ M. ZANINOVIĆ, 1984., 73.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 502.

željeznim okovima na vrhu koji su bili zabodeni u sedreno riječno dno.²⁹⁵ Kako je most bio napravljen od drvene konstrukcije, koja je jako podložna brzom propadanju, Milošević smatra da se taj most zato trebalo često popravljati te je taj natpis, prema njemu, dokaz upravo jednog od tih velikih popravaka.²⁹⁶ Prema Miloševiću, taj drveni most u *Pons Tiluriju* je izgledom i konstrukcijski bio vrlo sličan mostu kakvog su podigli Cezarovi inženjeri 58.-56. god. pr. Kr. preko rijeke Rajne prilikom pohoda protiv Germana, a čije se podizanje i izgled detaljno opisuje u *De Bello Gallico*.²⁹⁷

Milošević smatra, na temelju analize samog izgleda natpisa iz 184. godine da je taj drveni most imao na desnoj obali Cetine ispod logora, a na mjestu nekadašnjeg pješćanog otočića, utvrđeni pristup zidan od klesanog kamena, u kojem je bio ugrađen pronađeni kameni natpis, te je taj utvrđeni zidani pristup mostu, prema Miloševiću, služio i kao stražarnica te možda za smještaj činovnika koji su ubirali mostarinu u ime države.²⁹⁸ Prema Miloševiću, na mjestu nekadašnjeg pješćanog otočića se na katastarskoj karti Trilja iz 19. st. vidi poluotočić nedaleko od Trilja koji je tada još uvijek bio vidljiv, što prema Miloševiću sugerira poziciju te zidane konstrukcije rimskog drvenog mosta.²⁹⁹

Taj most kod civilnog naselja *Pons Tiluri* je bio iznimno važan jer su preko njega išle tri glavne rimske ceste koje su povezivale glavni grad provincije, Salonu, sa dubokom unutrašnjošću provincije Dalmacije – do *Servitiuma* na Savi (granica provincije Dalmacije i provincije Panonije), do *Argentarie* (Srebrenica) na Drini u Meziji (rudarsko područje, vjerojatno je cesta išla do grada Domavije) i do Narone na Neretvi (dio važne prometnice Akvileja-Drač).³⁰⁰ Prema Zaninoviću, Glavašu i Bojanovskom, upravo je *Pons Tiluri* bio *caput viae* te važne rimske prometnice Akvileja-Drač, čiji je integralni dio bio upravo cesta Pons Tiluri-Narona.³⁰¹ Važnost tog

²⁹⁵ A. MILOŠEVIĆ, 2009.(a), 63-64.; I. MATIJEVIĆ, 2008., 56.; A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 172. Milošević iznosi pritom usporedbu mosta u Pons Tiluriju sa mostom u Sirmiju, koji je bio, prema njemu, konstrukcijski slično napravljen. (A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 172-173.)

²⁹⁶ A. MILOŠEVIĆ, 2009.(a), 63-64.; I. MATIJEVIĆ, 2008., 56.; A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 174.

²⁹⁷ A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 173. Milošević usporedbu povlači i sa prikazima jednostavnog mosta na jednom mozaiku u Rimu, te na Trajanovom stupu, kao i maketu prijedloga rekonstrukcije drvenog mosta koji je izložen u Muzeju rimske civilizacije u Rimu. (A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 173.)

²⁹⁸ A. MILOŠEVIĆ, 2009.(a), 64.; I. MATIJEVIĆ, 2008., 56.; I. GLAVAŠ, 2016., 24.; A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 174.; I. GLAVAŠ, 2015., 281.

²⁹⁹ I. GLAVAŠ, 2016., 24.; A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 174.; I. GLAVAŠ, 2015., 281.

³⁰⁰ S. MESIHOVIĆ, 2014., 211.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(a), 183.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 502.; A. MILOŠEVIĆ, 2009.(a), 63.; I. BOJANOVSKI, 1974., 133-134.; A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 169-170.; Ž. MILETIĆ, 2006., 130-133.; S. ČAČE, 1993., 375-376., 380.; I. GLAVAŠ, 2015., 135., 177.

³⁰¹ M. ZANINOVIĆ, 1984., 70-71.; I. BOJANOVSKI, 1974., 58-59., 151., 182-188., 221-222.; Ž.

mosta u civilnom naselju naglašava i činjenica da su ne od Salone, nego upravo od tog mosta u Pons Tiluriju na miljokazima u pravcu Narone, bile naznačene razdaljine u rimskim miljama na nekima od tih cesta, što je prema Miloševiću, bilo „oprečno praksi onog vremena“.³⁰² Te antičke ceste u jugoistočnom dijelu Cetinske krajine su bile iznimno važne, prema Gabričeviću, jer su povezivale jadransku obalu (Salona) s unutrašnjošću provincije Dalmacije, a time i s donjim Podunavljem.³⁰³

Zanimljivo je to da Tilurij za razliku od Burnuma, prema Zaninoviću, nikada nije dobio status municipija.³⁰⁴ Zaninović smatra da Tilurij nije dobio status municipija, nego je ostao vojno uporište, dijelom zbog njegovog odličnog geostrateškog položaja na kojem se nalazio, a koje je omogućavalo sigurnost prometnica prema jugu i istoku, ali i dijelom zbog blizine kolonije *Claudia Aequum* (Čitluk kod Sinja) jer prema njemu, na tako maloj geografskoj udaljenosti „nije bilo mjesta niti potrebe za dva gradsko-upravna naselja, bilo kolonije bilo municipija“, te je zato Ekvum, kao veća naseobinska aglomeracija, prevladao kao gradsko naselje nad Tilurijem.³⁰⁵ Sličnu teoriju iznosi i Wilkes, koji osim toga, smatra i da je sam prostor Tilurija bio nezanimljiv rimskim veteranima za naseljavanje te da su glavni centri, obližnja kolonija Ekvum te kolonija Salona na obali privlačili svojim razvijenim urbanim životom, kvalitetnijim zemljištem i boljim životnim prilikama veliku većinu rimskih naseljenika.³⁰⁶

Umjesto toga, Tilurij je za razliku od Burnuma, sve do kraja antike zadržao svoju ulogu strateški važne vojne baze, čuvajući lakši prijelaz preko rijeke Cetine te cestovne prilaze Saloni, unutrašnjosti Dalmacije i srednjodalmatinskoj obali, da bi ga na kraju kasne antike razorili u seobi naroda, vrlo vjerojatno krajem 6. i početkom 7. st., za vrijeme naj snažnijih avaro-slavenskih provala u provinciju Dalmaciju.³⁰⁷ No unatoč tome, život se na prostoru Tilurija zadržao i tokom srednjeg vijeka te se, zbog svoje iznimne prometne važnosti, naselje na prostoru Trilja bilo neprestano obnavljalo.³⁰⁸ Da

MILETIĆ, 2006., 130-133.; I. GLAVAŠ, 2015., 138. Za više o toj cesti Akvileja-Dirahij i njenim priključnim prometnicama, vidi: I. GLAVAŠ, 2015., 101-153. i Ž. MILETIĆ, 2006., 125-136.

³⁰² B. GABRIČEVIĆ, 1984., 93-94.; A. MILOŠEVIĆ, 2009.(a), 63.; I. MATIJEVIĆ, 2008., 58.; S. GUNJAČA, 1937., 44-45.; A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 170. Takvi natpisi su pronađeni u Runovićima kod Imotskog te u Prudu u dolini rijeke Neretve. (A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 170.)

³⁰³ B. GABRIČEVIĆ, 1984., 94.

³⁰⁴ M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 147.

³⁰⁵ M. ZANINOVIĆ, 2007.(a), 183.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 504.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 72.

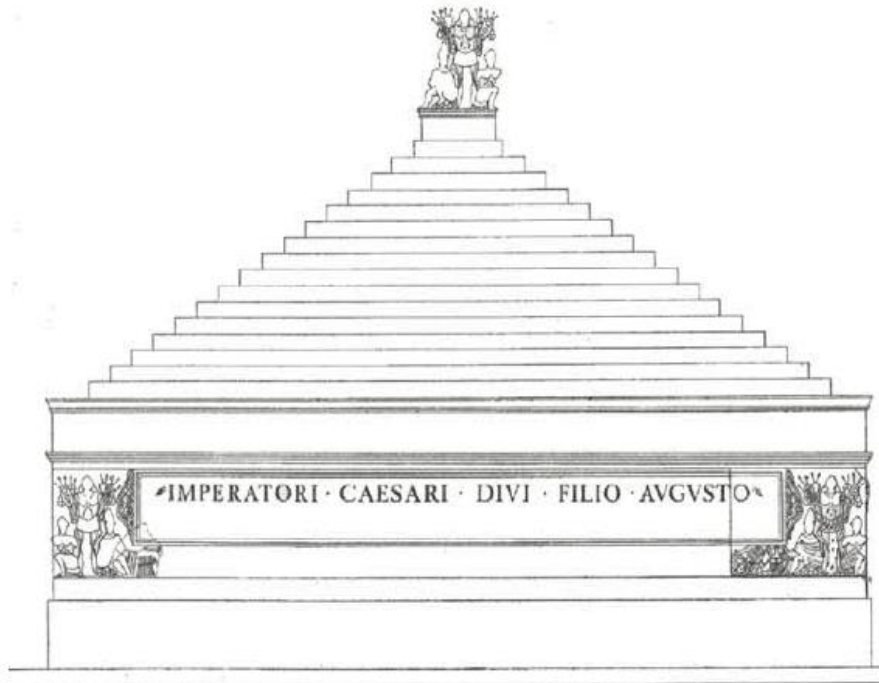
³⁰⁶ J. J. WILKES, 1969., 98., 150., 242.

³⁰⁷ M. ZANINOVIĆ, 2007.(a), 183.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 73.; M. ZANINOVIĆ, 1985., 73.; S. GUNJAČA, 1937., 46.; A. MILOŠEVIĆ, 1981., 16-17.

³⁰⁸ M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 507.; S. GUNJAČA, 1937., 46.

je Tilurij živio i tokom razdoblja kasne antike/starokršćanstva i seobe naroda, dokazuju, prema Miloševiću, određeni arheološki nalazi s prostora Garduna, poput velike sjevernoafričke kontejner-amfore (proizvode se od kraja 5. i početka 6. st. do sredine 7. st.), pozlaćene olovne križolike aplike (nije sigurno pripada li Gotima ili Langobardima), itd.³⁰⁹ Ime današnjeg naselja Trilj, koje se prvi put spominje 1210. god. u darovnici kralja Andrije II. Arpadovića, je zapravo antičko ime Tilurija (izvedenica od *Tilurium*), točnije civilnog naselja *Pons Tiluri*, koje je sačuvano od strane starog stanovništva generacijama, sve do današnjeg dana.³¹⁰

10. Gardunski tropej

Slika 15. – rekonstrukcija Gardunskog tropeja prema Cambiju, prednja i stražnja strana. (preuzeto iz: N. CAMBI, 2011., 134., slika 7.)

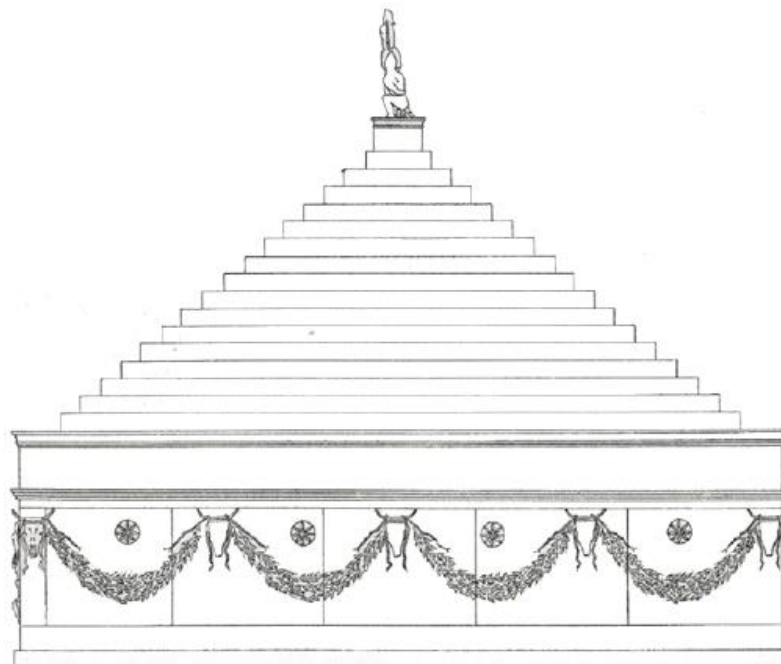
Vrlo važan arheološki nalaz iz Tilurija je Gardunski tropej koji je vjerojatno podignut kako bi obilježio pobjedu Rimljana nad ilirskim ustanicima u ratu 6.-9. god.³¹¹ Taj spomenik je pronađen 1885. god. u Gardunu, ispod jedne gomile na zemlji lokalnog

³⁰⁹ A. MILOŠEVIĆ, 2011., 91-95. Za više o tim kasnoantičkim nalazima s Garduna, vidi: A. MILOŠEVIĆ, 2011., 91-95.

³¹⁰ S. GUNJAČA, 1937., 42-46.; A. MILOŠEVIĆ, 1981., 16-18.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 38.; G. ALFÖLDY, 1987., 315.

³¹¹ M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 34., 106.

stanovnika Ante Bilića.³¹² Od Gardunskog tropeja su se očuvala jedna čitava reljefna ploča i jedan fragment, oba s prednje strane tropeja, te je na temelju tih pronađenih ostataka, uz usporedbu s drugim rimskim tropejima, prema Cambiju, moguće napraviti idealnu rekonstrukciju Gardunskog tropeja (slika 15, slika 16).³¹³ Blok s reljefom (veći ulomak desnog ugla, slika 17) se danas čuva u Arheološkom muzeju u Splitu, a manji ulomak (manji ulomak lijevog ugla, slika 18) se čuva u Muzeju Cetinske krajine u Sinju.³¹⁴ Kako se ta čestica gdje je ostatak tropeja pronađen nalazila unutar zidina vojnog logora, Cambi zaključuje da se Gardunski tropej nalazio u samome legijskom logoru, unutar njegovih zidina „više prema njegovoj južnoj strani“, vjerojatno na nekakvoj urbanistički istaknutoj poziciji logora koje je bilo vidljivo s velike udaljenosti.³¹⁵ Cambi smatra kako je tropej podignut baš u Tiluriju zbog znatne uloge koje su legije stacionirane u tom logoru odigrale u gušenju Velikog ustanka dvojice Batona.³¹⁶ Osim toga, Cambi navodi kako su se unutar vojnog logora, a u blizini tropeja, vjerojatno „obavljale komemorativne žrtve“.³¹⁷

Slika 16. – rekonstrukcija Gardunskog tropeja prema Cambiju, bočne strane. (preuzeto iz: N. CAMBI, 2011., 134., slika 8.)

³¹² M. ZANINOVIĆ, 1984., 69.; N. CAMBI, 2002., 93., fusnota 414.; N. CAMBI, 1984., 77.; N. CAMBI, 2011., 131.; B. GABRIČEVIĆ, 1984., 94.; S. MESIHOVIĆ, 2011., 27.

³¹³ N. CAMBI, 2002., 92-93.; N. CAMBI, 1984., 77-78.; N. CAMBI, 2007., 85.

³¹⁴ M. ZANINOVIĆ, 1984., 69.; N. CAMBI, 2002., 93., fusnota 414.; N. CAMBI, 1984., 77.; N. CAMBI, 2011., 131.; B. GABRIČEVIĆ, 1984., 94.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 106-107.

³¹⁵ N. CAMBI, 1984., 81.

³¹⁶ N. CAMBI, 2002., 93.

³¹⁷ N. CAMBI, 2011., 133.

Gardunski tropej je spomenik službenog karaktera, čiji je cilj bio pokazati snagu rimske države i vojske u očima tek pokorenog domorodačkog stanovništva.³¹⁸ Rimski tropeji su bili javni spomenici vojnih uspjeha koji su imali svrhu veličanja pobjednika, te su se podizali ili na mjestima ratnih operacija ili na nekoj drugoj lokaciji koju bi odabrala pobjednička strana.³¹⁹ Prema Gabričeviću, tropeje su Rimljani podizali upravo na mjestu koje bi poraženog najviše ponizilo, a pobjednika uzvisilo.³²⁰

Slika 17. – prikaz tropeja na ulomku lijeve strane prednjeg dijela Gardunskog tropeja. (preuzeto iz: Z. BULJEVIĆ, 2012., 22., slika 2.)

Nenad Cambi je donio detaljnu analizu Gardunskog tropeja: tropej je bio u obliku neznatno nepravilnog kvadrata, koji je vjerojatno bio okružen popločanim peribolom te je prednja strana bila duga 28 rimskih stopa (oko 8,20 do 8,40 metara), a bočne strane su bile duge 25 rimskih stopa (oko 7,30 do 7,60 metara).³²¹ Tijelo, tj. betonska jezgra tropeja je, prema Cambiju, bila obložena s vanjske strane s ukrasnim pločama približno istih dimenzija, spojenih utorima na bočnim i klinovima na gornjim stranama.³²² Na prednjoj strani je bilo šest ploča, dok je na bočnim stranama bilo po pet ploča na svakoj.³²³ Na tim ukrasnim pločama su se nalazili razni prikazi. Na prednjoj strani tropeja je bilo monumentalno natpisno polje s ručkama u obliku beotskog štita koji je

³¹⁸ B. GABRIČEVIĆ, 1984., 94.; N. CAMBI, 2011., 125-126.

³¹⁹ N. CAMBI, 2011., 125.

³²⁰ B. GABRIČEVIĆ, 1984., 94.; A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 176.

³²¹ N. CAMBI, 1984., 79-81.; N. CAMBI, 2011., 138.

³²² N. CAMBI, 2002., 80.; N. CAMBI, 1984., 80.

³²³ N. CAMBI, 2002., 80.; N. CAMBI, 1984., 80.

bio ispunjen vegetabilnim ukrasima, tj. akantusovim viticama.³²⁴ Natpisno polje je, prema Cambiju „imalo anse tipa pelte s volutama i palmetama, a njihov prostor iznutra bio je ispunjen viticama akantusa koje se zavijaju. Krug, koji formiraju vitice, ispunjavaju rozete“.³²⁵

Slika 18. – ulomak desne strane prednjeg dijela Gardunskog tropeja. (preuzeto iz: N. CAMBI, 2011., 132., slika 5.)

Prema Cambiju, unutar natpisne ploče se nalazio posvetni natpis koji se sastojao vjerojatno od tri retka, ali od tog natpisa je ostalo sačuvano samo posljednje slovo prvog retka – O.³²⁶ Cambi iznosi, s obzirom kako se očuvalo samo jedno slovo, da se zato ne mogu donijeti konačni zaključci o samom tekstu.³²⁷ No, uspoređujući Gardunski tropej s rimskim tropejom u Turbiji, Cambi zaključuje kako se prvi redak vjerojatno sastojao od službenog naziva cara – *IMP(eratori) CAESARI DIVI FILIO AVGUST(O)*.³²⁸ Time je jedino očuvano slovo, prema Cambiju, vjerojatno kraj službene Augustove titulature.³²⁹ Druga dva retka su se, prema Cambiju, sastojala od drugih titulara cara, dok se pri dnu, sitnijim slovima, vjerojatno nalazio zapisan popis naroda koje je rimski narod pokorio, kao i ime zapovjednika koji je izvojevao pobjedu nad tim narodima.³³⁰

S desne i lijeve strane natpisnog polja su se nalazile postavljene, prema Cambiju identične, ali međusobno antitetički postavljene reljefne ploče s prikazima rimskih

³²⁴ N. CAMBI, 2002., 92.; N. CAMBI, 1984., 78-79.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 106.

³²⁵ N. CAMBI, 1984., 78.

³²⁶ N. CAMBI, 2002., 92.; N. CAMBI, 1984., 78.; N. CAMBI, 2011., 131.

³²⁷ N. CAMBI, 1984., 78.; N. CAMBI, 2011., 131.; N. CAMBI, 2007., 85.

³²⁸ N. CAMBI, 1984., 78.; N. CAMBI, 2011., 131.; N. CAMBI, 2007., 85.

³²⁹ N. CAMBI, 1984., 78.; N. CAMBI, 2011., 131.; N. CAMBI, 2007., 85.

³³⁰ N. CAMBI, 1984., 78.

pobjedničkih scena.³³¹ Taj zaključak Cambi donosi na temelju pronađenog manjeg fragmenta (slika 18).³³² S obzirom na to da taj pronađeni manji fragment, koji je dio lijeve strane tik uz donji kut natpisnog polja, sadrži slične prikaze (uokviren je dvostrukom profilacijom, sadrži dio nogu jednog barbara u sjedećem položaju), Cambi zaključuje kako su s obje strane natpisnog polja bili jednaki, simetrični prikazi.³³³ Obje strane tropeja su bile povezane kontinuiranim frizom od gusto nanizanog oružja i oklopa, koji je tekao ispod natpisnog polja, te nije imao simetričan prikaz na gornjoj strani natpisne ploče.³³⁴ Osim toga, Cambi pretpostavlja, premda se stražnja strana tropeja nije sačuvala, kako su prednja i bočna strana Gardunskog tropeja, kao i na tropeju iz Turbije, vjerojatno bile simetrične, tj. identičnog izgleda te da se zato Gardunskom tropeju moglo pristupati s obje strane.³³⁵

U središtu pobjedničke scene velikog desnog ulomka prednje strane je prikaz tropeja (slika 17), odnosno deblo stabla s odrezanim granama na kojima je postavljeno rimsko oružje, koplja, štitovi i oklop, koji simboliziraju pobjedu Rima.³³⁶ U podnožju tropeja su prikazani poraženi barbari koji sjede na hrpi kamenja te su lancima okovani za tropej.³³⁷ Prema Cambiju, prikazane zarobljene barbore se može razlikovati po odlikama njihove narodne nošnje (odjeća, obuća, fibule, kape, itd.).³³⁸ Cambi objašnjava kako su ti barbari na tropeju namjerno različito prikazani zato jer su prikazivali točno određene narode.³³⁹ Barbari su, prema Cambiju, realistični prikazi pripadnika poraženih naroda – Delmata (lijevi barbarin) i Panonaca (desni barbarin) – u njihovim originalnim narodnim nošnjama.³⁴⁰

Na bočnim stranicama tropeja su se, prema Cambiju, nalazile girlande koje su bile „obješene“ o rogove bikovskih lubanja, tj. bukranija (slika 16) te on smatra da se taj motiv vjerojatno ponavljao u nizu cijelom dužinom bočnih strana tropeja.³⁴¹ Cambi

³³¹ N. CAMBI, 1984., 78.; N. CAMBI, 2007., 85.

³³² N. CAMBI, 2002., 92.; N. CAMBI, 1984., 78.; N. CAMBI, 2011., 132.

³³³ N. CAMBI, 2002., 92.; N. CAMBI, 1984., 78.; N. CAMBI, 2011., 132.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 107.

³³⁴ N. CAMBI, 1984., 78-79.; N. CAMBI, 2002., 92-93.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 106.

³³⁵ N. CAMBI, 1984., 81.; N. CAMBI, 2011., 137.

³³⁶ N. CAMBI, 2002., 92.; N. CAMBI, 1984., 78.; N. CAMBI, 2011., 131-132.; N. CAMBI, 2007., 85.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 106.

³³⁷ N. CAMBI, 2002., 92.; N. CAMBI, 1984., 78.; N. CAMBI, 2011., 131-132.; N. CAMBI, 2007., 85.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 106.

³³⁸ N. CAMBI, 2002., 92.

³³⁹ N. CAMBI, 1984., 85-86.; N. CAMBI, 2011., 137.

³⁴⁰ N. CAMBI, 1984., 85-86.; N. CAMBI, 2011., 137.

³⁴¹ N. CAMBI, 1984., 78-81.; N. CAMBI, 2002., 92-93.; N. CAMBI, 2011., 133.; M. SANADER, D.

dodaje kako je nemoguće znati koliko je točno bukranija bilo na bočnim stranicama tropeja.³⁴² Što se tiče gornjeg dijela tropeja, Cambi zaključuje da je tu moguća samo idealna rekonstrukcija, jer uopće nema sačuvanih elemenata nadgrađa.³⁴³ Tu Cambi daje nekoliko pretpostavki:³⁴⁴

- iznad baze s natpisom i ukrasima je piramidalni završetak s kruništem, na kojem se nalazio ili tropej s barbarima ili kip cara kao pobjednika.
- između piramidalnog završetka i baze se nalazi valjkasti dekorativni element, koji je peripteralno okružen stupovima, a u nišama konstrukcije su stajali kipovi careva i vojskovođa.
- vjerojatno nije postojao drugi kat.

Gardunski tropej je, prema Cambiju, vrlo vjerojatno napravila kamenoklesarska radionica u Tiluriju, ista ona radionica koja je radila i nadgrobne stele vojnika VII. legije.³⁴⁵ Cambi to zaključuje na temelju razmjerno skromne izvedbe, domaćeg kamena od kojeg je tropej napravljen, te friza oružja na tropeju, za koji kaže da je „veoma karakterističan motiv na arhitravima brojnih vojničkih stela pronađenih u Gardunu i okolici“.³⁴⁶ Isto mišljenje o izgradnji tropeja od strane kamenoklesarske radionice u Tiluriju ima i Marin Zaninović.³⁴⁷

Cambi, na temelju analize svih stilsko-ukrasnih elemenata tropeja, pogotovo akantusovih vitica u *ansama tabule* (koje Cambi uspoređuje sa ukrasnim reljefima Are Pacis, te smatra kako ukrasi na Gardunskom tropeju predstavljaju kasniju fazu tih ornamentalnih elemenata, tj. kopiranje augustovskih motiva koji su tipični za Aru Pacis – što je karakteristika tiberijanskog razdoblja), te podatka da Tiberije zajedno s Germanikom nije proslavio trijumf u Rimu odmah nakon gušenja ustanka nego tek 12. god., datira izgradnju Gardunskog tropeja u razdoblje nakon 12. god.³⁴⁸ Cambi također smatra da je Gardunski tropej podignut u čast zapovjednika i budućeg cara Tiberija, koji je odigrao najveću ulogu u gušenju Velikog ustanka dvojice Batona.³⁴⁹

TONČINIĆ, 2010., 106.

³⁴² N. CAMBI, 1984., 78-81.; N. CAMBI, 2002., 92-93.

³⁴³ N. CAMBI, 1984., 81.; N. CAMBI, 2011., 133.

³⁴⁴ N. CAMBI, 1984., 81.

³⁴⁵ N. CAMBI, 2002., 93.; N. CAMBI, 2011., 139.

³⁴⁶ N. CAMBI, 2002., 93.; N. CAMBI, 2011., 139.; N. CAMBI, 1994., 164.

³⁴⁷ M. ZANINOVIĆ, 1984., 69.

³⁴⁸ N. CAMBI, 1984., 81-84.; N. CAMBI, 2011., 135-137.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 106.

³⁴⁹ N. CAMBI, 1984., 81-84.; N. CAMBI, 2011., 137.

11. Rimske vojne postrojbe stacionirane u Tiluriju - Legije

Nakon gušenja Velikog ustanka dvojice Batona 9. god., većina rimskih postrojbi je povučena sa prostora Ilirika (Panonija i Dalmacija), ali zato ostaje trajno stacionirano pet rimskih legija, a njihova zadaća, osim osiguravanja unutarnje sigurnosti provincija, je bila i da štite vanjsku granicu Rimskog Carstva na Dunavu od provala barbarskih naroda.³⁵⁰ Od tih pet legija, u provinciji Panoniji su bile trajno stacionirane tri legije (*VIII Augusta*, *IX Hispana* i *XV Apollinaris*), dok su u provinciji Dalmaciji bile trajno stacionirane dvije legije, XI. legija u Burnumu i VII. legija u Tiluriju, koje od 42. god. dobivaju počasni naziv *Claudia Pia Fidelis*.³⁵¹ Upravo činjenica da su obje legije i skoro sve auxilijarne postrojbe stacionirane u provinciji Dalmaciji bile smještene na delmatskom prostoru dovoljno govori koliko je rimska vlast bila voljna spriječiti novu veliku pobunu tek pokorenih Delmata.³⁵² Prema Mirjani Sanader „do danas nije poznat točan datum dolaska Rimljana na Gardun i podizanja vojnog logora“.³⁵³

11.1. Legio IX Hispana

Prema Zaninoviću, u Tiluriju je prije VII. legije možda bila smještena *Legio IX Hispana* te je možda već IX. legija počela podizati vojni logor u Tiluriju.³⁵⁴ Prisutnost IX. legije u Tiluriju se uzima na temelju samo jednog pronađenog natpisa u Gardunu: *Sex(tus) Cornelius / Sex(ti) f(ilius) Camilia / Nonan(orum?) veter(anus) / [I]L[]*.³⁵⁵ Taj nadgrobni natpis Seksta Kornelija, za kojeg neki znanstvenici smatraju da je jedini spomenik devete legije ne samo u Tiluriju nego i u cijeloj provinciji Dalmaciji, je upitan.³⁵⁶ Cijela pretpostavka se temelji na riječi *Nonanus* na tom natpisu, koja je

³⁵⁰ R. MATIJAŠIĆ, 2009., 184.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 173.; G. ALFÖLDY, 1964., 167-168.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 14.

³⁵¹ M. ZANINOVIĆ, 1984., 69.; R. MATIJAŠIĆ, 2009., 187-188.; J. J. WILKES, 1969., 91-92.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 173.; G. ALFÖLDY, 1964., 167-168.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 18-20.; G. ALFÖLDY, 1987., 313.; I. GLAVAŠ, 2015., 19.

³⁵² M. ZANINOVIĆ, 1984., 69.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 225.

³⁵³ M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 44.

³⁵⁴ R. MATIJAŠIĆ, 2009., 187.; Z. ŠIMIĆ-KANAET, D. TONČINIĆ, S. RADOVIĆ, 2005., 108.; M. SANADER, 2002., 127.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 45.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 68.; I. GLAVAŠ, 2015., 21.

³⁵⁵ CIL 03, 13977, EDCS-31900030, http://db.edcs.eu/epigr/epi_ergebnis.php (30.07.2016.); M. ZANINOVIĆ, 1984., 68.; J. J. WILKES, 1969., 94., fusnota 2.; I. GLAVAŠ, 2015., 21., fusnota 96. Bulić prenosi natpis ovako: *S(extus) Cornelius Sex(ti) f(ilius), Camilia, Nonan...* (F. BULIĆ, 1894., 5., br. 4., 1983.)

³⁵⁶ Z. ŠIMIĆ-KANAET, D. TONČINIĆ, S. RADOVIĆ, 2005., 108.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 68.; I. FADIĆ, 1997., 92.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 45.; I. GLAVAŠ, 2015., 21.

vjerojatno dio kognomena Seksta Kornelija.³⁵⁷ Nejasno je koji bi element mogao ukazivati na spomen devete legije na ovom natpisu. Prema Fadiću, upitno je je li deveta legija ikad boravila u provinciji Dalmaciji.³⁵⁸ Prema Wilkesu, moguće je da je deveta legija bila stacionirana u Tiluriju prije sedme legije.³⁵⁹ Prema Matijašiću, IX. legija je bila u Tiluriju stacionirana vjerojatno samo u vrijeme trajanja Velikog ustanka dvojice Batona, i to u ljetnom taboru, a ne stalnom vojnom logoru.³⁶⁰

11.2. VII. legija

VII. legija je najvažnija vojna postrojba rimskog Tilurija. Prije nego što je priključena vojsci Dalmacije da sudjeluje u gušenju Velike pobune dvojice Batona, VII. legija je pripadala vojsci Makedonije.³⁶¹ Prema Matijašiću, tokom borbenih operacija protiv Batonovih pobunjenika VII. legija je bila pod zapovjedništvom mezijskog legata.³⁶² Prema Stephenu Mitchellu, čije mišljenje prenosi Tončinić, VII. legija je prije dolaska u Dalmaciju, od 25. god. pr. Kr. do 6. god., bila stacionirana u rimskoj provinciji Galatiji.³⁶³

Prisutnost VII. legije u Tiluriju je potvrđena brojnim nadgrobnim stelama (pronađene su čak 24 dosad na prostoru Tilurija), kao i brojnim nalazima opeka s pečatima te legije.³⁶⁴ No koje točno godine VII. legija dolazi u Dalmaciju, a time i Tilurij, to je nepoznato.³⁶⁵ Postoji nekoliko teorija o datumu dolaska VII. legije u Dalmaciju:

- Danas je općeprihvaćeno mišljenje da je VII. legija došla u Dalmaciju ili za vrijeme Velikog ustanka dvojice Batona (6. ili 8. god. prema Zaninoviću, 7. god. prema Mediniju), ili najkasnije neposredno nakon gušenja ustanka 9. god., tj. oko 10. god.³⁶⁶ Tu je dataciju uspostavio Emil Ritterling još 1925. god.,

³⁵⁷ Fadić iznosi da se to pretpostavlja i zato jer neki autori vide u tom natpisu zakošenu hastu broja X, tj. gornje dijelove okomite i kose haste broja IX pa da zato oni pretpostavljaju da se na tom natpisu radi o pripadniku IX. legije. (I. FADIĆ, 1997., 92., fusnota 55.)

³⁵⁸ I. FADIĆ, 1997., 78., 92.

³⁵⁹ J. J. WILKES, 1969., 94.

³⁶⁰ R. MATIJAŠIĆ, 2009., 188.

³⁶¹ M. ZANINOVIĆ, 1984., 68.; R. MATIJAŠIĆ, 2009., 188.; D. TONČINIĆ, 2011., 12-13.

³⁶² M. ZANINOVIĆ, 1984., 68.; R. MATIJAŠIĆ, 2009., 188.

³⁶³ D. TONČINIĆ, 2011., 207.

³⁶⁴ Z. ŠIMIĆ-KANAET, D. TONČINIĆ, S. RADOVIĆ, 2005., 108.

³⁶⁵ Z. ŠIMIĆ-KANAET, D. TONČINIĆ, S. RADOVIĆ, 2005., 109.; D. TONČINIĆ, 2011., 11.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 43.; D. TONČINIĆ, 2004., 148.

³⁶⁶ M. ZANINOVIĆ, 1984., 68-69.; Z. ŠIMIĆ-KANAET, D. TONČINIĆ, S. RADOVIĆ, 2005., 108.; R. MATIJAŠIĆ, 2009., 188.; J. J. WILKES, 1969., 94.; D. TONČINIĆ, 2011., 9-13.; M. SANADER, 2002., 127.; Z. BULJEVIĆ, 2012., 21.; J. MEDINI, 1984., 108.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 45.; A.

analizom nadgrobnog spomenika Lucija Domicija.³⁶⁷ Prema Ritterlingu, čije mišljenje prenosi Tončinić, VII. legija potječe od slavne VII. legije koja se za Cezara borila u Galiji i koju je ponovno formirao Oktavijan od njenih veterana naseljenih u Kampanji.³⁶⁸

- Prema Ottu Cuntzu, čije mišljenje Tončinić navodi, VII. legija je u Tilurij došla još i ranije, najkasnije 15. god. pr. Kr., a možda čak već nakon bitke kod Akcija 31. god. pr. Kr.³⁶⁹ Cuntz, čije mišljenje Tončinić navodi, smatra da je VII. legija osnovana od unovačenih peregrina između 35. i 32. god. pr. Kr. na istoku od strane Marka Antonija.³⁷⁰ Cuntzovu teoriju je podržao Artur Betz.³⁷¹ No ta teorija je danas potpuno odbačena, te su je brojni znanstvenici, poput Wilkesa, Alföldya i Zaninovića, oštro pobili.³⁷²

Vojnici VII. legije, kao i vojnici XI. legije stacionirane u Burnumu, su bili uglavnom podrijetlom iz maloazijskih gradova, premda je bio prisutan i značajan italski etnik u legiji, najviše s prostora sjeverne i srednje Italije, kao i nešto Gala.³⁷³ Prije dolaska u Tilurij početkom 1. st. i vjerojatno tokom sudjelovanja u gušenju Velikog ustanka dvojice Batona, tj. dok je legija bila stacionirana na prostoru Makedonije, vojnici VII. legije su bili regrutirani uglavnom sa prostora Male Azije i makedonskih oblasti.³⁷⁴ Tokom svog boravka u Tiluriju, legionari VII. legije nisu isprva, tj. tokom prve polovice 1. st., bili regrutirani iz lokalnog rimskog građanskog stanovništva iz rimskih kolonija na obali Dalmacije, nego najčešće iz sjeverne i srednje Italije te s prostora Male Azije (današnja Turska), ali se s vremenom to mijenjalo.³⁷⁵ To se najbolje može vidjeti po nadgrobnim spomenicima vojnika i veterana sedme legije.

MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 178.; I. GLAVAŠ, 2015., 21., 85.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 147.; D. TONČINIĆ, 2004., 148.

³⁶⁷ D. TONČINIĆ, 2011., 205.

³⁶⁸ D. TONČINIĆ, 2011., 12.

³⁶⁹ M. ZANINOVIĆ, 1984., 68-69.; J. J. WILKES, 1969., 94-95., 112-113.; D. TONČINIĆ, 2011., 206.; G. ALFÖLDY, 1964., 173.

³⁷⁰ D. TONČINIĆ, 2011., 11., 180., 192.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 68-69.; J. J. WILKES, 1969., 94-95., 112-113.; G. ALFÖLDY, 1964., 173.

³⁷¹ D. TONČINIĆ, 2011., 206.; G. ALFÖLDY, 1964., 173.

³⁷² M. ZANINOVIĆ, 1984., 68-69.; J. J. WILKES, 1969., 94-95., 112-113.; D. TONČINIĆ, 2011., 12-13.; G. ALFÖLDY, 1964., 173-174.

³⁷³ M. ZANINOVIĆ, 1984., 70-71.; R. MATIJAŠIĆ, 2009., 188.; N. CAMBI, 2007., 79.; J. J. WILKES, 1969., 106-107., 460-461., 464-465.; S. BEKAVAC, 2015., 150., fusnota 527.; J. MEDINI, 1984., 114.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 25.; D. TONČINIĆ, D. DEMICHELI, 2008., 355-356.

³⁷⁴ D. MARŠIĆ, 2010., 75-76.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 70-71.; R. MATIJAŠIĆ, 2009., 188.; N. CAMBI, 2007., 79.; J. J. WILKES, 1969., 106-107.

³⁷⁵ S. BEKAVAC, 2015., 150., fusnota 527.; D. TONČINIĆ, 2011., 201-207.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 70-71. Tako je među nadgrobnim spomenicima VII. legije sa počasnim nazivom C. P. F., iz sredine 1. st., samo jedan vojnik sedme legije podrijetlom s prostora Male Azije, točnije iz Aleksandrije Troade. (D. MARŠIĆ, 2010., 76., fusnota 45.; D. TONČINIĆ, 2011., 201-207.)

Tako npr. na jednom nadgrobnom spomeniku VII. legije pronađenom u Hrvacama kod Sinja, veteran sedme legije Lucije Vetije Sekund je Italik, podrijetlom iz grada Libarne u sjevernoj Italiji (danas Serravalle Scivia u Pijemontu).³⁷⁶ No unatoč znatnom broju Italika, istočnjačka komponenta je uvijek bila dominantna u VII. legiji – otprilike 45% legionara sedme legije je orijentalnog podrijetla, s prostora Male Azije, dok su Italici druga skupina po brojnosti, čine otprilike 35% legionara sedme legije.³⁷⁷ Tončinić navodi da od ukupno 58 vojnika VII. legije koji su dosad potvrđeni na prostoru provincije Dalmacije, a kojima je sačuvan njihov *domus* (mjesto podrijetla), njih 25 su podrijetlom s prostora Male Azije, 20 ih je iz Italije, 5 ih je iz Makedonije te je jedan iz Narbonske Galije.³⁷⁸ Onomastičkom analizom 21 nadgrobnog spomenika legionara VII. legije pronađenih na prostoru Tilurija, Fadić zaključuje kako je polovica legionara VII. legije bila regrutirana na prostoru Male Azije, pogotovo iz područja Galatije, dok je samo manji dio bio regrutiran u Italiji i Makedoniji.³⁷⁹

Analizom 21 nadgrobnog spomenika VII. legije s prostora Tilurija, Ivo Fadić donosi zanimljive pretpostavke o VII. legiji i njenim vojnicima.³⁸⁰ Fadić tako iznosi da od 21 legionara sedme legije potvrđenih (u to vrijeme, do 1997. god.) na prostoru Tilurija njih deset pokazuje orijentalno podrijetlo, dok ih je šest s prostora Italije, a tri s prostora Makedonije.³⁸¹ Životni vijek legionara VII. legije je bio kratak, otprilike 37 godina u prosjeku.³⁸² Najviša životna dob je bila 45, a najmanja 30 godina života.³⁸³ Fadić, analizirajući te spomenike iz Tilurija, zaključuje da je prosječna dob u kojoj su legionari regrutirani bila 21 godina života.³⁸⁴ Prema tome, Fadić ističe kako su vojnici VII. legije provodili pola svog života, u prosjeku 15 godina, kao aktivni vojnici legije.³⁸⁵ Osim toga, Fadić ističe kako je samo jedan jedini spomenik bio podignut veteranu VII. legije (koji je služio 25 godina kao aktivni vojnik sedme legije, što je najveći zabilježeni broj godina u službi, prema Fadiću), dok je čak njih 18 podignuto

³⁷⁶ D. TONČINIĆ, D. DEMICHELI, 2008., 352. Za sami natpis, vidi: LEGIO-VII 00066 = AE 2008, 01058; EDCS-ID: EDCS-51400004 u: http://db.edcs.eu/epigr/epi_ergebnis.php. Za više o tom nadgrobnom spomeniku, vidi: D. TONČINIĆ, D. DEMICHELI, 2008., 349-358.

³⁷⁷ D. TONČINIĆ, D. DEMICHELI, 2008., 355.; D. TONČINIĆ, 2011., 204-206.

³⁷⁸ D. TONČINIĆ, 2011., 203-207.; D. TONČINIĆ, D. DEMICHELI, 2008., 355. Za sedam pripadnika sedme legije, iako je navedeno njihovo mjesto podrijetla, nemoguće je, prema Tončiniću, sa sigurnošću utvrditi odakle točno potječu. (D. TONČINIĆ, D. DEMICHELI, 2008., 355.)

³⁷⁹ I. FADIĆ, 1997., 90-91. Za detaljnije, vidi: I. FADIĆ, 1997., 82-91.

³⁸⁰ I. FADIĆ, 1997., 77-119.

³⁸¹ I. FADIĆ, 1997., 92-94.

³⁸² I. FADIĆ, 1997., 94.

³⁸³ I. FADIĆ, 1997., 94.

³⁸⁴ I. FADIĆ, 1997., 94.

³⁸⁵ I. FADIĆ, 1997., 94.

običnim legionarima (*miles legionis*), koji su umrli tokom službe.³⁸⁶

Tončinić provodi istu analizu kao i Fadić, ali on analizira sve nadgrobne spomenike pripadnika VII. legije dosad pronađenih na prostoru cijele provincije Dalmacije, kojih je sveukupno 79, postavljenih za 81 pripadnika VII. legije i VII. legije C. P. F.³⁸⁷ Tončinić tako dolazi do malo drugačijih, boljih rezultata i zaključaka od Fadića. Prema Tončiniću, najviša životna dob legionara sedme legije je bila čak 70, a najmanja 24 godine života.³⁸⁸ Čak 20 legionara sedme legije je doseglo životnu dob od 45 ili više godina.³⁸⁹ Tončinić zato zaključuje da je prosječan životni vijek legionara VII. legije u Dalmaciji bio oko 45 godina, ne 37 godina koje iznosi Fadić.³⁹⁰ Tončinić zaključuje i da su legionari u prosjeku bili regrutirani s 22 godine života.³⁹¹

Osim toga, Tončinić ističe kako je na tim nadgrobnim spomenicima sedme legije iz cijele provincije Dalmacije zabilježeno 28 običnih vojnika koji su umrli tokom službe (*miles legionis*), od toga je 18 vojnika VII. legije, 5 vojnika VII. legije C. P. F. i jedan vojnik VII. legije C(laudia), potom dva konjanika (*eques*), te 33 veterana, od toga je 18 veterana VII. legije i 11 veterana VII. legije C. P. F.³⁹² Tončinić iznosi da se između veterana i aktivnih vojnika sedme legije znatno razlikuje koliko su godina služili i s koliko su godina umrli – dok su obični vojnici u trenutku smrti bili proveli u prosjeku oko 20 godina kao aktivni vojnici legije, te je njihov životni vijek bio u prosjeku oko 37 godina, veterani sedme legije su bili proveli u prosjeku 28 godina u službi kao aktivni vojnici VII. legije (jedan vojnik je služio čak 33 godine, što je najveći zabilježeni broj godina u službi), te je njihov životni vijek bio u prosjeku oko 55 godina (jedan veteran sedme legije je doživio jako duboku starost od čak 70 godina!).³⁹³

Zanimljivo je objašnjenje Otta Cuntza, koje prenosi Tončinić, o orijentalnom podrijetlu brojnih vojnika VII. legije, kojom objašnjava i svoju teoriju o dolasku VII. legije u Dalmaciju 15. god. pr. kr. – Cuntz, prema analizi njenih nadgrobnih spomenika, smatra da VII. legija ima toliko pripadnika s imenom orijentalnog podrijetla jer je Marko Antonije, kako mu je bilo blokirano novačenje na zapadnom dijelu republike, tj.

³⁸⁶ I. FADIĆ, 1997., 92.

³⁸⁷ D. TONČINIĆ, 2011., 207-211.

³⁸⁸ D. TONČINIĆ, 2011., 213.

³⁸⁹ D. TONČINIĆ, 2011., 213-214.

³⁹⁰ D. TONČINIĆ, 2011., 213-214.

³⁹¹ D. TONČINIĆ, 2011., 213-214.

³⁹² D. TONČINIĆ, 2011., 207-208.

³⁹³ D. TONČINIĆ, 2011., 213-214.

na prostoru kojeg je kontrolirao Oktavijan, bio prisiljen u pripremama za rat protiv Oktavijana novačiti brojne peregrine sa prostora kojeg je on kontrolirao, tj. iz istočnih provincija, te da su dobivši tada rimsko građansko pravo, ti peregrini orijentalnog podrijetla onda dobivali fiktivnu filijaciju i *nomina* one osobe iz kruga Marka Antonija koja ih je unovačila i taj *nomina* Marka Antonija su oni nosili prije bitke kod Akcija.³⁹⁴ Prema Cuntzu, potom je, nakon što je Marko Antonije poražen u bitci kod Akcija 31. god. pr. Kr., sedma legija bila inkorporirana u Oktavijanovu vojsku – tada su stari vojnici umirovljeni, a mladi vojnici su nastavili služiti u Dalmaciji.³⁹⁵

No Zaninović objašnjava *nomina* sedme legije puno jednostavnije – boravkom te legije u vojsci Makedonije i Mezije, pa su onda unovačeni legionari s tih prostora na taj način došli s istoka Rimskog Carstva u provinciju Dalmaciju.³⁹⁶ Geza Alföldy također oštro pobija tu teoriju Cuntza. Prema Alföldy, gentiliciji koje iznosi Cuntz su jako česti na istoku, te Alföldy smatra da su gotovo svi vojnici VII. legije unovačeni sa istoka tek za Augustove vladavine (jer Paflagonija postaje rimskom provincijom 27. god. pr. Kr., a Kapadokija tek 6. ili 3. god. pr. Kr.), dok je legija bila stacionirana u Makedoniji.³⁹⁷ Alföldy smatra i kako je sama blizina Makedonije Maloj Aziji razlog zašto većina vojnika VII. legije ima orijentalno podrijetlo svog imena.³⁹⁸

Prema Željku Miletiću, kako su legionari VII. legije regrutirani s prostora Male Azije imali latinsku nomenklaturu, teško im se može prepoznati njihovo etničko podrijetlo, te je onda vrlo problematično njihovu specifičnu pripadnost pripisati određenoj maloazijskoj autohtonoj populaciji, npr. Galaćanima.³⁹⁹ Prema Miletiću, iz maloazijskih provincija je tokom prve polovine 1. st. bilo regrutirano jako malo legionara, te je velika većina legionara bila tada još uvijek regrutirana na prostoru Italije.⁴⁰⁰ Osim toga, kako su potomci italskih kolonista u rimskim kolonijama činili značajnu populaciju na kraju republike i početku principata u Maloj Aziji, te kako u to vrijeme nije toliko bilo rašireno davanje rimskog građanskog prava peregrinima, Miletić smatra kako su onda legionari VII. legije bili uglavnom regrutirani upravo iz te populacije italskih kolonista i njihovih potomaka koji su živjeli u rimskim kolonijama

³⁹⁴ D. TONČINIĆ, 2011., 11., 180., 192., 206.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 68-69.; J. J. WILKES, 1969., 94-95., 112-113.; G. ALFÖLDY, 1964., 173.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 45-46.

³⁹⁵ D. TONČINIĆ, 2011., 11.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 46.

³⁹⁶ M. ZANINOVIĆ, 1984., 68-69.; J. J. WILKES, 1969., 94.

³⁹⁷ G. ALFÖLDY, 1964., 174.

³⁹⁸ G. ALFÖLDY, 1964., 174.

³⁹⁹ Ž. MILETIĆ, 2015., 362-363.

⁴⁰⁰ Ž. MILETIĆ, 2015., 362.

na prostoru Male Azije.⁴⁰¹

Vojnici VII. legije nisu služili samo kao vojna posada provincije Dalmacije. Oni su, osim održavanja mira u provinciji Dalmaciji, bili zaduženi i za cijeli niz građevinskih radova, od izgradnje cesta, akvedukta, utvrda, gradskih bedema, kaštela, mostova, samog legijskog logora u Tiluriju, do sudjelovanja u izgradnji kolonije u Ekvu, potom su bili i upleteni u organizacijske strukture kamenoloma koje su nadzirale eksploataciju kamena, itd.⁴⁰² Zajedno s XI. legijom, vojnici VII. legije su sudjelovali i u izgradnji svih pet Dolabelinih cesta, koje su povezale dalmatinsku obalu s unutrašnjošću.⁴⁰³ Dokaz za to su solinski natpisi pronađeni u zvoniku splitske katedrale Sv. Duje 1896. god., uzidani u zvonik splitske katedrale kao spolije prilikom njegove izgradnje u srednjem vijeku, a natpisi su, prema Bojanovskom, bili u antici najvjerojatnije uzidani u glavna gradska vrata Salone, *Porta Caesarea*.⁴⁰⁴ Na tim natpisima koji su, među ostalim, i najstariji pisani spomeni VII. i XI. legije u provinciji Dalmaciji, spominje se kako su vojnici VII. legije sudjelovali u izgradnji dviju cesta: ceste prema granici ilirske provincije (*a colonia Salonitana ad fines provinciae Illyrici*), koju je VII. legija izgradila zajedno s XI. legijom, i ceste Gabinijane prema Andetriju (*Via Gabiniana ab Salonis Andertium*), koju je VII. legija izgradila samostalno.⁴⁰⁵ Izgradnja te dvije ceste je završena 16./17. god., za namjesnika Publija Kornelija Dolabelle.⁴⁰⁶

Osim toga, časnici, tribuni i stariji centurioni VII. legije koje bi namjesnik provincije imenovao kao *iudices dati* su rješavali i sporove među pojedinim lokalnim zajednicama, pogotovo sporove o pravu nad pojedinim područjem s razgraničenjem te, pošto bi problem „izdefinirali“, teritorij bi obilježili terminacijskim natpisima.⁴⁰⁷

⁴⁰¹ Ž. MILETIĆ, 2015., 363.

⁴⁰² M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 503.; J. J. WILKES, 1969., 99.; D. TONČINIĆ, 2011., 9.; M. SANADER, 2007., 72.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 177.; S. BEKAVAC, 2015., 33.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 22-25.; A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 179.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 223.

⁴⁰³ J. J. WILKES, 1969., 452-453.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 22.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 70.; N. CAMBI et. al., 2007., 6.; I. BOJANOVSKI, 1974., 41., 130.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 220.

⁴⁰⁴ M. ZANINOVIĆ, 1984., 70.; S. MESIHOVIĆ, 2014., 67.; D. TONČINIĆ, 2011., 165.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 176.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 22.; I. BOJANOVSKI, 1974., 54.; I. GLAVAŠ, 2015., 154., 159.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 220. Za detaljnije o samom tekstu tih solinskih natpisa, vidi: S. MESIHOVIĆ, 2014., 62-65. i I. GLAVAŠ, 2015., 155-158.

⁴⁰⁵ M. ZANINOVIĆ, 1984., 70.; S. MESIHOVIĆ, 2014., 67.; D. TONČINIĆ, 2011., 165.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 176.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 22.; I. BOJANOVSKI, 1974., 41., 130.; I. GLAVAŠ, 2015., 22., 158-159., 164., 175.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 220.

⁴⁰⁶ M. ZANINOVIĆ, 1984., 70.; S. MESIHOVIĆ, 2014., 67.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 176.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 22.; I. BOJANOVSKI, 1974., 41., 130.; I. GLAVAŠ, 2015., 22., 158-159.

⁴⁰⁷ M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 503.; J. J. WILKES, 1969., 99., 105., 456-459.; D. TONČINIĆ, 2011., 9.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 177.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 23.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 223. Dokaz za to je nekoliko međašnih natpisa pronađenih na prostoru provincije Dalmacije, koje spominju legionare

Nerijetko su rimski vojnici, legionari i auxilijarci, izravno upravljali lokalnim autohtonim zajednicama provincije Dalmacije.⁴⁰⁸ Osim toga, vojnici VII. legije su služili i kao konzularni beneficijari, ili su radili u oficiju namjesnika provincije Dalmacije, prije i nakon što je legija otišla iz Dalmacije.⁴⁰⁹ Vojnici i veterani sedme legije su također sudjelovali i u municipalnim i kolonijskim vijećima i upravama većine gradova i naselja u provinciji Dalmaciji, npr. u Iaderu, Ekvu, Saloni, Rideru, itd.⁴¹⁰

11.3. Legio VII Claudia Pia Fidelis – odlazak legije iz Tilurija

42. god., zajedno s XI. legijom iz Burnuma, VII. legija iz Tilurija dobija počasni pridjevak C. P. F – *Claudia Pia Fidelis*.⁴¹¹ Taj pridjevak dobiva zato što su obje legije odigrale te godine važnu ulogu u za Rimsko Carstvo sigurno najpogiblijem trenutku cijelog razdoblja Principata - Skribonijanovoj pobuni. Ta pobuna, izvedena od strane rimskih senatora na čelu s Anijem Vinicijanom i uz vojnu potporu tadašnjeg namjesnika provincije Dalmacije, Lucija Aruncija Kamila Skribonijana, trebala je svrgnuti nepopularnog i slaboumnog cara Klaudija, kojeg su instalirali na carsko prijestolje pretorijanci nakon ubojstva ludog cara Kaligule 24. siječnja 41. god., i ponovno uspostaviti republiku.⁴¹²

No nakon svega pet dana Skribonijanova pobuna je neslavno završila jer su vojnici VII. i XI. legije, pred sami polazak na pohod protiv Klaudija, okrenuli leđa Skribonijanu.⁴¹³ Proglasivši obnovu republike u Saloni, Skribonijan nije naišao na odobravanje svog plana od strane legionara VII. i XI. legije koji su se, unatoč svojoj zakletvi koju su tada dali Skribonijanu, na kraju pobunili zbog „lošeg božanskog znamenja“, poubijali sve svoje časnike koji su podupirali Skribonijana, te su onda natjerali Skribonijana i njegove malobrojne preživjele pristaše na panični bijeg.⁴¹⁴

Zbog svoje vjernosti zakonitom caru i odbijanju davanja potpore Skribonijanu,

VII. legije koji sudjeluju u razgraničenjima. (D. TONČINIĆ, 2011., 166-168.)

⁴⁰⁸ M. ZANINOVIĆ, 1985., 75.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 177.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 23.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 223.

⁴⁰⁹ J. J. WILKES, 1969., 100.; D. TONČINIĆ, 2011., 144.

⁴¹⁰ M. ZANINOVIĆ, 1976., 177.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 23-25.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 223.

⁴¹¹ M. ZANINOVIĆ, 1984., 72.; S. MESIHOVIĆ, 2014., 128.; I. GLAVAŠ, 2015., 21-22.

⁴¹² M. ZANINOVIĆ, 1984., 72.; S. MESIHOVIĆ, 2014., 123-126.; N. CAMBI, 2009., 64-66.; N. CAMBI et al., 2007., 19. Za detaljnije o Skribonijanovoj pobuni i njenom početku, tijeku i završetku te posljedicama pobune, vidi: N. CAMBI, 2009., 63-79. i S. MESIHOVIĆ, 2014., 104-133.

⁴¹³ D. TONČINIĆ, 2011., 9., 14.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 72.; S. MESIHOVIĆ, 2014., 126-128.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 499.; N. CAMBI, 2009., 65-66.

⁴¹⁴ N. CAMBI, 2009., 65-69.; S. MESIHOVIĆ, 2014., 126-127.; N. CAMBI et al., 2007., 19.

legionari VII. i XI. legije su bogato nagrađeni dodjelom zemljišta na prostoru Iadera, Salone (pagus Siculi) te kolonije Ekva – osim toga, Klaudije im je dodijelio i oprost za smaknuće svojih časnika, te ih je bogato nagradio velikim novčanim nagradama i velikim građevinskim proširenjima njihovih legijskih logora (npr. izgradnja amfiteatra u Burnumu i Tiluriju).⁴¹⁵ Osim toga, XI. i VII. legija su dobile, kao nagradu za vjernost svom caru tokom pobune, svoj počasni nadimak *Claudia Pia Fidelis*, u prijevodu „Klaudiju odane i vjerne“, titulu koju će nositi sve do kraja svog postojanja.⁴¹⁶ Ova počasna titula je važna jer se prema njoj mogu svi spomenici tih legija te značajke tih spomenika datirati u razdoblje prije ili poslije 42. god.⁴¹⁷ Jedna ostava rimskog novca, pronađena 1920-tih u okolici Garduna, povezuje se upravo sa Skribonijanovom pobunom.⁴¹⁸ Antun Grgin smatra da je tu ostavu napravio, u jeku pobune 42. god., neki legionar da sakrije svoju imovinu, jer su posljednji datirani novci u toj ostavi upravo Klaudijevi, a svi su kovani 41. god.⁴¹⁹

Sredinom 1. st., nedugo nakon krvavog gušenja Skribonijanove pobune, VII. legija C. P. F. je otišla iz Tilurija, te je premještena u logor u Viminaciju (Kostolac) na rijeci Dunavu u Meziji.⁴²⁰ No, kao što se ne zna točna godina dolaska VII. legije u Tilurij, tako se ne zna ni točna godina odlaska VII. legije iz Tilurija.⁴²¹ Wilkes iznosi zanimljivu teoriju o razlogu odlaska VII. legije iz Tilurija. Prema Wilkesu, glavni razlog zašto je VII. legija premještena u Viminaciju u Meziji je upravo Skribonijanova urota jer je ta pobuna rimsku vlast dovela do spoznaje da su legije u Dalmaciji „opasno preblizu“ Italiji i glavnom gradu provincije Dalmacije Saloni, te su one zato postale izravna prijetnja carskoj vlasti u Rimu pa je zbog toga premještaj tih legija što dalje od Italije

⁴¹⁵ M. ZANINOVIĆ, 1984., 72.; S. MESIHOVIĆ, 2014., 128.; J. J. WILKES, 1969., 96.; A. GRGIN, 1932., 28-29.; D. TONČINIĆ, 2011., 14., 139-140.; N. CAMBI, 2009., 69-71.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 177.; Ž. MILETIĆ, 2011., 267-268.; S. BEKAVAC, 2015., 34.

⁴¹⁶ M. ZANINOVIĆ, 1984., 72.; S. MESIHOVIĆ, 2014., 128.; J. J. WILKES, 1969., 96., 431.; A. GRGIN, 1932., 29.; D. TONČINIĆ, 2011., 9.; D. MARŠIĆ, 2010., 71.; N. CAMBI, 2009., 69.; S. BEKAVAC, 2015., 33., 148.; Z. BULJEVIĆ, 2012., 23.; N. CAMBI et. al., 2007., 19.; D. TONČINIĆ, D. DEMICHEL, 2008., 353.; I. GLAVAŠ, 2015., 21-22.

⁴¹⁷ M. ZANINOVIĆ, 1984., 72.; S. MESIHOVIĆ, 2014., 128.; J. J. WILKES, 1969., 96., 431.; D. TONČINIĆ, 2011., 9., 14., 140.

⁴¹⁸ M. ZANINOVIĆ, 1984., 72.; A. GRGIN, 1932., 28-29.

⁴¹⁹ M. ZANINOVIĆ, 1984., 72.; A. GRGIN, 1932., 28-29. Za više o toj ostavi, vidi: A. GRGIN, 1932., 26-29.

⁴²⁰ M. ZANINOVIĆ, 1984., 71.; R. MATIJAŠIĆ, 2009., 188.; Z. ŠIMIĆ-KANAET, D. TONČINIĆ, S. RADOVIĆ, 2005., 109.; Z. BULJEVIĆ, 2012., 23.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 46.

⁴²¹ D. TONČINIĆ, 2011., 14.; D. TONČINIĆ, 2004., 148. Povijesničar Josip Flavije piše u svom djelu o ratu u Judeji da je 66. god. u Dalmaciji stacionirana samo jedna legija, vrlo vjerojatno pritom misleći, prema Mirković, na XI. legiju C. P. F. (J. J. WILKES, 1969., 96., fusnota 1.; M. MIRKOVIĆ, 1986., 36-37.)

organiziran u „najranijem pogodnom trenutku“. ⁴²² Imamo više prijedloga datuma odlaska VII. legije C. P. F.: ⁴²³

- Prema Ritterlingu, VII. legija C. P. F. je otišla iz Tilurija za Viminacij u zimu 56./57. god., i zamijenila je u Meziji *Legio IV Scythica* koja je te zime premještena u Armeniju zbog izbijanja novog rata sa Partima. ⁴²⁴ Ovaj datum je općeprihvaćen među znanstvenom zajednicom kao datum odlaska sedme legije.
- Prema Karlu Strobelu, VII. legija C. P. F. je od samog početka preuzela logor u Viminaciju, iz kojeg je *Legio IV Scythica* otišla na istok već 55. god. ⁴²⁵
- Prema Betzu, VII. legija odlazi iz Tilurija za Viminacij u Meziji tek 61. god., i tamo mijenja *Legio V Macedonica*, koja je te godine bila premještena na istok zbog pogoršanja rata protiv Parta. ⁴²⁶
- Prema Fillowu, VII. legija odlazi iz Tilurija tek 62. god., i zamijenila je u Meziji *Legio V Macedonica* koja je te godine premještena na istok zbog pogoršanja rata protiv Parta. ⁴²⁷
- Nesselhauf smatra da je VII. legija otišla iz Tilurija za Viminacij nedugo nakon što je dobila počasni naziv C. P. F. 42. god., tj. već oko 45. god., kada je Trakija aneksirana tj. kada je Trakija službeno pripojena Rimskom Carstvu i organizirana kao rimska provincija. ⁴²⁸ Dataciju Nesselhaufa podržavaju Fadić, ⁴²⁹ Geza Alföldy, ⁴³⁰ Wilkes ⁴³¹ i Zaninović. ⁴³² Nesselhauf i oni koji ga podržavaju svoju teoriju odlaska VII. legije 45. god. temelje na malom broju nadgrobnih spomenika VII. legije s titulom C. P. F. pronađenih na prostoru Tilurija. ⁴³³

⁴²² J. J. WILKES, 1969., 96.; D. TONČINIĆ, 2011., 14.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 46-47.

⁴²³ M. ZANINOVIĆ, 1984., 71.; D. MARŠIĆ, 2010., 74.; A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 178.

⁴²⁴ M. ZANINOVIĆ, 1984., 71.; J. J. WILKES, 1969., 96., fusnota 1.; D. TONČINIĆ, 2011., 14.; D. MARŠIĆ, 2010., 74.; M. MIRKOVIĆ, 1986., 35., fusnota 3., 36., fusnota 7.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 46.

⁴²⁵ D. TONČINIĆ, 2011., 14.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 46.

⁴²⁶ M. ZANINOVIĆ, 1984., 71.; D. TONČINIĆ, 2011., 14.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 21.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 46.

⁴²⁷ D. MARŠIĆ, 2010., 74.; M. MIRKOVIĆ, 1986., 36., fusnota 7.

⁴²⁸ I. FADIĆ, 1997., 97.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 71.; J. J. WILKES, 1969., 96., fusnota 1.; M. MIRKOVIĆ, 1986., 35., fusnota 3.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 46.

⁴²⁹ I. FADIĆ, 1997., 96-97.

⁴³⁰ G. ALFÖLDY, 1964., 168., 178-179.; G. ALFÖLDY, 1962., 261.

⁴³¹ J. J. WILKES, 1969., 96., fusnota 1.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 46.

⁴³² D. TONČINIĆ, 2011., 14.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 71.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 46.

⁴³³ D. MARŠIĆ, 2010., 74.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 71.; J. J. WILKES, 1969., 96, fusnota 1.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 46.

Maršić tu dataciju Nesselhaufa i način na koji je ona donesena smatra „neuvjerljivom“.⁴³⁴

- Prema Mirković, sve datacije odlaska VII. legije su preniske, i datum njena dolaska u Meziju se može „samo ugrubo odrediti“.⁴³⁵ Prema Mirković, VII. legija nikako nije mogla otići iz Tilurija prije 63. god.⁴³⁶ Mirković smatra da VII. legija C. P. F. odlazi iz Tilurija za Meziju tek između 63. i 66. godine i svoju teoriju temelji najviše na interpretaciji terminacijskog natpisa o razgraničenju između Nedita i Korinjana koji je nađen u Popovićima kod Benkovca.⁴³⁷ Taj terminacijski natpis je iz vremena namjesništva Aula Ducenija Gemina (koji je bio namjesnik provincije Dalmacije između 63. i 67. god.⁴³⁸), i spominje centurione Aula Resija Maksima, Kvinta Ebucija Liberala i Salvija/Gaja⁴³⁹ Titija Gemina, te je u Aulu Resiju Maksimu i Salviju/Gaju Titiju Geminu Mirković vidjela vojnike VII. legije C. P. F.⁴⁴⁰ Maršić potpuno odbacuje teoriju Mirković o odlasku VII. legije C. P. F. na temelju tog međaša, te smatra da je ona potpuno krivo interpretirala taj terminacijski natpis, tj. da je kod Aula Resija Maksima i Kvinta Ebucija Liberala riječ zapravo o legionarima XI. legije C. P. F.⁴⁴¹
- Prema Maršiću, odlazak VII. legije iz Tilurija za Viminacij u Meziji je bio uvjetovan premještanjem jedne od legija na istok Rimskog Carstva, ili *IV Scythica ili V Macedonica*.⁴⁴² Kako je *Legio IV Scythica* otišla na istok u zimu 56./57. god., a *Legio V Macedonica* 62. god., Maršić odlazak VII. legije C. P. F. iz Tilurija, da zamijeni u Meziji jednu od ovih legija koje su išle na istok u rat protiv Parta, datira upravo u ovo razdoblje, najvjerojatnije oko 59. god.⁴⁴³

⁴³⁴ D. MARŠIĆ, 2010., 74., fusnota 37. Za detaljnije objašnjenje, vidi: D. MARŠIĆ, 2010., 74.

⁴³⁵ M. MIRKOVIĆ, 1986., 35.

⁴³⁶ M. MIRKOVIĆ, 1986., 36.

⁴³⁷ D. MARŠIĆ, 2010., 74-75.; S. BEKAVAC, 2015., 147., fusnota 520.; S. ČAČE, 2003., 21.; M. MIRKOVIĆ, 1986., 36.

⁴³⁸ S. ČAČE, 2003., 26.; S. MESIHOVIĆ, 2014., 143-148.

⁴³⁹ Čače tu iznosi, uspoređujući međaš iz Popovića sa međašom iz Gornjeg Karina, da je na međašnom natpisu u Popovićima klesar napravio tipfeler, tj. pogrešno je napisao centurionovo ime – umjesto C (za Gaj) je stavio S (Salvije). (S. ČAČE, 2003., 21.)

⁴⁴⁰ D. MARŠIĆ, 2010., 75.; M. MIRKOVIĆ, 1986., 36.; S. ČAČE, 2003., 21.

⁴⁴¹ D. MARŠIĆ, 2010., 75. Za detaljnije objašnjenje, vidi: D. MARŠIĆ, 2010., 74-75.

⁴⁴² D. MARŠIĆ, 2010., 74.; I. GLAVAŠ, 2015., 22., fusnota 99. Maršić jedino uzima u obzir datacije odlaska VII. legije C. P. F. koje donose Ritterling i Fillow, a sve ostale potpuno odbacuje „zbog neuvjerljive argumentacije“. (D. MARŠIĆ, 2010., 74.)

⁴⁴³ D. MARŠIĆ, 2010., 74-75.; I. GLAVAŠ, 2015., 22., fusnota 99. Maršić tu dataciju, osim toga, temelji

11.4. Veterani VII. legije

Nakon odlaska VII. legije C. P. F. sredinom 1. st. u Tiluriju, za razliku od Burnuma, više nisu bile stacionirane legijske postrojbe, ali su zato ostali njeni brojni veterani, kojih je bilo i prije njenog odlaska u Meziju.⁴⁴⁴ Prema Wilkesu, nakon što bi mu istekla njegova vojna služba od 25 godina, legionar VII. legije imao je dva izbora: vratiti se kući, ili ostati na lokalnom zemljištu, bio to legijski teritorij/kanabe ili teritorij neke kolonije koje bi im dedukcijom (*missio agraria*) dodijelila država.⁴⁴⁵ Wilkes, nadalje, iznosi da je nemoguće znati koliki je postotak veterana VII. legije ostao u Dalmaciji, a koliki postotak se vratio kući.⁴⁴⁶ Geza Alföldy smatra kako velika većina veterana, nakon otpusta iz VII. legije, nije ostala živjeti na legijskom teritoriju i u kanabama Tilurija, nego se radije naselila u druge dijelove provincije Dalmacije, pretežito na prostor rimskih kolonija na obali.⁴⁴⁷

Veterani VII. legije su ekstenzivno naseljavani po čitavoj Dalmaciji, što potvrđuje otprilike četrdesetak veteranskih natpisa koji pripadaju VII. legiji.⁴⁴⁸ Veterani VII. legije su prije 42. god. najviše naseljavani na prostoru obalnih gradova – rimskih kolonija Iadera, Salone te Narone.⁴⁴⁹ Nakon Skribonijanove pobune, to naseljavanje se umnogostučilo jer je veliki broj islužanih legionara „nagrađen“ za vjernost caru Klaudiju dodjelom zemljišta, pa se, prema Suiću, druga agerizacija kolonija Salone (proširenje salonitanskog agera prema istoku, na prostor Podstrane, te prema zapadu, na prostor Tragurija i novoosnovanog veteranskog naselja pagusa Sikula, kojeg spominje i Plinije – današnji Kaštel Štafilić) i Iadera (proširenje iadertinskog agera prema zapadu – na prostor sjeverozapadnog dijela otoka Ugljana, kod današnjih Mulina) povezuje upravo s 42. god. i Klaudijevim naseljavanjem veterana VII. i XI. legije.⁴⁵⁰ Veterani VII. legije su ekstenzivno naseljavani, nakon Skribonijanove pobune i u novoosnovanoj

i na analizi stele Lucija Cezija Basa iz Salone, koju datira prema stilističkoj analizi, uspoređujući je s Neronovim portretom tip 3 (čiji nastanak datira u 59. god.), koju godinu nakon nastanka Neronova portreta tip 3, tj. u sami početak 60-tih godina. (za detaljnije objašnjenje, vidi: D. MARŠIĆ, 2010., 69-78.)

⁴⁴⁴ M. ZANINOVIĆ, 1984., 71.

⁴⁴⁵ J. J. WILKES, 1969., 109.

⁴⁴⁶ J. J. WILKES, 1969., 109. Wilkes smatra kako je ipak većina veterana radije odlučila ostati u provinciji Dalmaciji, na zemljištu koje bi im dodijelila država. (J. J. WILKES, 1969., 109.)

⁴⁴⁷ G. ALFÖLDY, 1964., 168-169.

⁴⁴⁸ M. ZANINOVIĆ, 1984., 71.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 221-222.

⁴⁴⁹ J. J. WILKES, 1969., 112.; G. ALFÖLDY, 1964., 172-173.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 23-24.

⁴⁵⁰ M. ZANINOVIĆ, 1984., 71.; J. J. WILKES, 1969., 109-110.; S. BEKAVAC, 2015., 6.; G. ALFÖLDY, 1964., 176-179.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 25.; M. SUIĆ, 1955., 16-17., 19-21.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 222. Za više o centurijaciji kolonija Iadera i Salone, ali i drugih kolonija na istočnojadranskoj obali, vidi: M. SUIĆ, 1955., 1-31.

veteranskoj koloniji *Claudia Aequum* (Čitluk kod Sinja), koju je car Klaudije osnovao nakon 45. god. dedukcijom veterana (*missio agraria*).⁴⁵¹

Veliki broj veterana VII. legije je potvrđen i u naselju *pagus Scunasticus* kod Narone, veteranskog naselja osnovanog, prema Zaninoviću, Alföldy i Wilkesu, na samom početku Tiberijeve vladavine 14. god. na teritoriju kolonije Narone, odmah nakon pobune panonskih legija, gdje je pronađeno čak 14 nadgrobnih natpisa veterana VII. legije.⁴⁵² Prema Glavašu, veteranska naselja i u pagusu Scunasticu i u Prološcu kod Imotskog su bili integralni dio delmatskog limesa.⁴⁵³ Zanimljiv je generalan manjak veteranskih natpisa u samom Tiluriju, na koji ukazuju i Wilkes i Fadić. U velikoj većini slučajeva su u Tiluriju pronalazeni nadgrobnici spomenici vojnika koji su umrli tijekom aktivne službe – njih čak 24, više nego na itijednom drugom lokalitetu u Dalmaciji – dok je veteranskih natpisa svega nekoliko.⁴⁵⁴ Wilkes to uzima kao dokaz da prostor Tilurija nije bio interesantan veteranima VII. legije za naseljavanje, koji su, prema njemu, radije prodavali zemlju koju bi im dodijelila država na legijskom teritoriju tilurijskog logora, te se onda preseljavali u obližnje obalne gradove, gdje je kvaliteta života i mogućnost pronalazanja posla, prema Wilkesu, bila puno bolja.⁴⁵⁵

11.5. Opekarska i kamenoklesarska radionica u Tiluriju

Kao i XI. legija u Burnumu, i VII. legija u Tiluriju je proizvodila svoju građevinsku opeku, u svojoj vojnoj opekarskoj radionici (slika 19).⁴⁵⁶ Sedma legija je opeku proizvodila kako za vlastite, tako i za vanjske potrebe, odnosno, kada bi zadovoljili svoje potrebe, prodavali su svoju građevinsku opeku onima koji su je htjeli kupiti.⁴⁵⁷ Na

⁴⁵¹ M. ZANINOVIĆ, 1984., 71.; J. J. WILKES, 1969., 114.; G. ALFÖLDY, 1964., 176-179.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 25.; I. BOJANOVSKI, 1974., 57. Koloniju *Claudia Aequum* su kao kolonisti naselili gotovo isključivo isluženi veterani VII. legije C. P. F. i njihove obitelji. (G. ALFÖLDY, 1964., 179.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 499.) Za više o Ekvu, vidi: B. GABRIČEVIĆ, 1984., 93-104., S. BEKAVAC, 2015., 217., I. BOJANOVSKI, 1974., 57-58. i M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 222-223.

⁴⁵² J. J. WILKES, 1969., 105., 112-113.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 71.; M. ZANINOVIĆ, 1980., 175-179.; D. TONČINIĆ, 2011., 173.; G. ALFÖLDY, 1964., 175-176. Za više o tom veteranskom naselju i razlogu njenog osnivanja, vidi: D. TONČINIĆ, 2011., 173-174., M. ZANINOVIĆ, 1980., 179., M. ZANINOVIĆ, 1984., 71., J. J. WILKES, 1969., 112-113. i G. ALFÖLDY, 1964., 175-176.

⁴⁵³ I. GLAVAŠ, 2015., 67-68.

⁴⁵⁴ J. J. WILKES, 1969., 110.; I. FADIĆ, 1997., 98.; G. ALFÖLDY, 1964., 168.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 38.

⁴⁵⁵ J. J. WILKES, 1969., 110.

⁴⁵⁶ D. TONČINIĆ, A. TABAK, A. LIBRENJAK, 2011., 363.; B. GABRIČEVIĆ, 1984., 100.; Ž. MILETIĆ, 2011., 263-264.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 25.

⁴⁵⁷ M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 502-503.; M. ZANINOVIĆ, 1985., 70.; D. TONČINIĆ, A. TABAK, A. LIBRENJAK, 2011., 363.

prostoru Tilurija i Ekva je tokom zadnjih stotinjak godina pronađeno mnogo građevinskih opeka sa pečatima VII. legije.⁴⁵⁸ Zanimljivo je to da baš sve tegule s potpuno sačuvanim pečatima VII. legije nose počasni naziv C. P. F.⁴⁵⁹ To dokazuje da su sve napravljene nakon Skribonijanove pobune 42. god., tj. da je legija počela proizvoditi svoju građevinsku opeku tek tada, nedugo prije odlaska u Meziju.⁴⁶⁰

Slika 19. – građevinska opeka s pečatom VII. legije C. P. F., pronađena na prostoru Tilurija. (Preuzeto iz: D. TONČINIĆ, A. TABAK, A. LIBRENJAK, 2011., 376., slika 11.)

Brojni nalazi opeka s pečatima VII. legije iz Ekva, prema Tončiniću, ukazuju na vjerojatnost da je VII. legija C. P. F. bila uključena u građevinske radove na prostoru tek osnovane veteranske kolonije u Ekvu ili da je barem opskrbljivala građevinske radove na koloniji svojim građevinskim materijalom.⁴⁶¹ No, Tončinić upozorava da to ne mora nužno biti slučaj, jer postoji vjerojatnost i da su te opeke naknadno donesene u Ekvo tokom kasne antike kao spolije iz obližnjeg Tilurija, nakon što ondje nisu više ispunjavale prvobitnu namjenu.⁴⁶² Jednu oštećenu građevinsku opeku s pečatom *LEG VII*, pronađenu u Bigestama, Radoslav Dodig pripisuje *Legio VIII Augusta*.⁴⁶³

⁴⁵⁸ D. TONČINIĆ, A. TABAK, A. LIBRENJAK, 2011., 363.; J. J. WILKES, 1969., 101.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 47.

⁴⁵⁹ D. TONČINIĆ, A. TABAK, A. LIBRENJAK, 2011., 364.; J. J. WILKES, 1969., 101.

⁴⁶⁰ D. TONČINIĆ, A. TABAK, A. LIBRENJAK, 2011., 364.; J. J. WILKES, 1969., 101.

⁴⁶¹ M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 502-503.; M. ZANINOVIĆ, 1985., 70.; D. TONČINIĆ, A. TABAK, A. LIBRENJAK, 2011., 363.; D. TONČINIĆ, 2011., 165-166.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 47.

⁴⁶² D. TONČINIĆ, 2011., 166.

⁴⁶³ R. DODIG, 2008., 154. Radoslav Dodig čita taj pečat iz Bigesta ovako: *Leg(ionis) VIII[I Aug(ustae)]*. (R. DODIG, 2008., 154., slika 14.)

Svaka opeka koju je proizvela VII. legija je imala svoj pečat koji se, prema Tončiniću, može čitati na dva načina:⁴⁶⁴

- [L]EG(ionis) VII [C(laudiae) P(iae) F(idelis)]
- [LEG(ionis)] VII C(laudiae) [P(iae) F(idelis)]

Opeku su proizvodile i auxilijarne postrojbe, a pečatima su potvrđene tri koje su na prostoru provincije Dalmacije proizvodile svoju opeku: *cohors III Alpinorum*, *cohors I Belgarum* i *cohors VIII voluntariorum civium Romanorum*.⁴⁶⁵ Prema Željku Miletiću, ove auxilijarne postrojbe su proizvodnju svojih opeka pokrenule tek tokom 2. st., tj. nakon što su legije otišle iz provincije Dalmacije.⁴⁶⁶

Imamo i kamenoklesarsku radionicu u Tiluriju koja je, osim što je izgradila Gardunski tropej, bila zadužena i za proizvodnju vojničkih nadgrobnih stela pokojnim legionarima i veteranima VII. legije, bilo u samom logoru ili bilo izvan njega.⁴⁶⁷ Željko Miletić, na temelju detaljne stilističke analize nadgrobnih spomenika VII. legije prije i nakon njenog odlaska iz Tilurija, zaključuje da te nadgrobnne stele nisu proizvodili vojni majstori u legijskoj kamenoklesarskoj radionici, nego civilni majstori u nevojnim, privatnim kamenoklesarskim radionicama koje su nicale oko vojnog logora.⁴⁶⁸ Osim toga, Miletić, na temelju analize nadgrobnih spomenika VII. legije s prostora Narone, smatra kako je, uz središnju kamenoklesarsku radionicu u Tiluriju, postojala i njena podružnica u Bigestama (Gračine kod Humca nedaleko od Ljubuškog), koja je proizvodila nadgrobnne stele za legionare i veterane VII. legije naseljene na teritoriju Narone.⁴⁶⁹ Miletić smatra, kako je ta podružnica u Bigestama nakon nekog vremena prestala funkcionirati i da ju je zamijenila neka druga radionica s prostora Narone.⁴⁷⁰

Prema Miletiću, tilurijske kamenoklesarske radionice su nastavile funkcionirati i nakon što je VII. legija otišla iz Tilurija za Viminacij (gdje je, prema Miletiću, otvorena potpuno nova privatna kamenoklesarska radionica da zadovolji potrebe legije),

⁴⁶⁴ D. TONČINIĆ, A. TABAK, A. LIBRENJAK, 2011., 363.

⁴⁶⁵ Ž. MILETIĆ, 2011., 273.; R. DODIG, 2008., 147.

⁴⁶⁶ Ž. MILETIĆ, 2011., 273.

⁴⁶⁷ M. ZANINOVIĆ, 1984., 69.; D. TONČINIĆ, 2011., 19.; N. CAMBI, 1994., 170.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 37.

⁴⁶⁸ Ž. MILETIĆ, 2013., 422.; Ž. MILETIĆ, 2015., 363-364.

⁴⁶⁹ Ž. MILETIĆ, 2013., 423.

⁴⁷⁰ Ž. MILETIĆ, 2013., 423-424.

proizvodivši nadgrobnne stele za rimske vojnike i veterane u provinciji Dalmaciji.⁴⁷¹ Prema Miletiću i Cambiju, nakon odlaska VII. legije iz Tilurija sredinom 1. st. dio tilurijskih kamenoklesarskih majstora je otišao „trbuhom za kruhom“ iz Tilurija za Burnum, i nastavio raditi u legijskom logoru u Burnumu gdje su proizvodili nadgrobnne stele s nepotpunim vratima (dva umjesto četiri kasetona) prvo za vojnike i veterane XI. legije C. P. F., a potom od 70. god. i za vojnike i veterane IV. legije Flavia Felix.⁴⁷²

Na prostoru Tilurija i Cetinske krajine je pronađen veliki broj nadgrobnih stela, od vrlo jednostavnih do figuralno bogato ukrašenih stela s bogatim repertoarom oblika i prikaza.⁴⁷³ Najkarakterističniji tip nadgrobnih stela koje se proizvode u tilurijskim radionicama su arhitektonske stele koje imaju standardnu raščlambu po visini, prema Cambiju – zabat u gornjem dijelu, ispod zabata profilirana ravna greda s frizom koju sa strana podupiru tordirani stupovi, natpisno polje (ponekad i sa portretnim poljem s polubistom pokojnika) u polju između tordiranih stupova, i na natpisno polje se direktno nadovezuje, u donjem dijelu stele, motiv vrata s četiri kasetona.⁴⁷⁴ Najčešći motiv na tilurijskim nadgrobnim stelama legionara VII. legije je friz oružja i oklopa.⁴⁷⁵

Te nadgrobnne stele s prikazom motiva vrata, a koje spadaju u zaseban tip maloazijskog grobnog pročelja, su svojstvena pretežno za pripadnike VII. legije i drugih augzilijarnih postrojbi (poput npr. *cohors II Cyrrhestarum sagittaria*) stacioniranih u legijskom logoru u Tiluriju, i vezuju se uz njenu kamenoklesarsku radionicu.⁴⁷⁶ Dok neki, poput Medinija, smatraju da su na tim nadgrobnim stelama sedme legije ta vrata prikaz *Porta Inferi*, koja su u grčko-rimskoj religiji bila simbol početka zagrobnog svijeta i zagrobnog života, te da su na tim vratima prikazi tugujućeg Atisa,⁴⁷⁷ Cambi smatra da su te stele preuzele svoju formu od arhitekture fasade sepulkralnog hrama (naiskosa), te kako se na prikazu vrata ne javlja motiv Atisa, nego da je to prikaz

⁴⁷¹ Ž. MILETIĆ, 2013., 422-427.; Ž. MILETIĆ, 2015., 363-364. Miletić to zaključuje prema usporedbi razlika između nadgrobnih stela sedme legije iz Tilurija te Viminacija. Miletić smatra da je mezijska produkcija vojnih nadgrobnih stela odgovarala „pokrajinskim tendencijama“. (Ž. MILETIĆ, 2015., 364.)

⁴⁷² Ž. MILETIĆ, 2013., 425.; Ž. MILETIĆ, 2015., 361.; N. CAMBI, 1994., 170.; D. MARŠIĆ, 2010., 77.; N. CAMBI, 1993., 33-34. Miletić to zaključuje, prije svega, prema motivu vrata, tipičnog za tilurijske nadgrobnne stele, a koji se baš u to vrijeme, za vladavine cara Klaudija, prvi put javlja u Burnumu. (Ž. MILETIĆ, 2013., 424-425.; Ž. MILETIĆ, 2015., 361.)

⁴⁷³ N. CAMBI, 2007., 87.

⁴⁷⁴ N. CAMBI, 1994., 166.; J. MEDINI, 1984., 116.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 69.; D. TONČINIĆ, 2011., 16.; N. CAMBI, 1993., 31-32.; N. CAMBI, 2007., 87.; Ž. MILETIĆ, 2013., 422-423.; Ž. MILETIĆ, 2015., 359. Za više o tilurijskim nadgrobnim stelama i njihovim karakteristikama, vidi: N. CAMBI, 1994., 166-171. i J. MEDINI, 1984., 107-126.

⁴⁷⁵ N. CAMBI, 1994., 164.; Ž. MILETIĆ, 2013., 422.

⁴⁷⁶ M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 37.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 69.; D. TONČINIĆ, 2011., 16.; N. CAMBI, 1993., 31-33.; N. CAMBI, 1994., 172.

⁴⁷⁷ J. MEDINI, 1984., 114-119.

pobijedenih orijentalaca bez ikakvog kulturnog karaktera.⁴⁷⁸ Miletić se slaže sa mišljenjem Cambija, ali ne isključuje mogućnost da su vojnici koji su naručivali te stele mogli ta arhitektonska vrata simbolički interpretirati kao *Porta Inferi*.⁴⁷⁹

Osim u Tiluriju, vojnički nadgrobnni spomenici s motivom vrata, koje su podigli ili veterani ili legionari VII. legije, a koje su uglavnom proizvodile upravo tilurijske kamenoklesarske radionice, su nađeni najviše na prostoru Salone, ali su nađeni i u Aseriji, Karinu, Rideru, Burnumu, Koriniju, Jaderu, Naroni, Ekvu, Sikulima te Traguriju.⁴⁸⁰ Nadgrobnni spomenici VII. legije se kronološki dijele u dva tipa: one bez titule C. P. F., tj. one nastale prije 42. god. (rani julijevsko-kladijevski period), te one s titulom C. P. F., tj. one nastale nakon 42. god. (kasni julijevsko-kladijevski period).⁴⁸¹

Ukupno je sačuvano 79 nadgrobnih spomenika vojnika i veterana VII. legije u cijeloj provinciji Dalmaciji.⁴⁸² Nadgrobnne stele legionara VII. legije su bile velike i raskošno ukrašene, i Zaninović s pravom primjećuje „da ti vojnici nisu oskudijevali u novcu“.⁴⁸³ Osim toga, prema stilističkoj analizi nadgrobnih spomenika vojnika i veterana VII. legije s počasnim nazivom C. P. F., Maršić smatra da ti nadgrobnni spomenici nisu nastali samo tokom Kladijeve vladavine, nego da je barem jedan dio tih spomenika sa počasnom titulom C. P. F. nastao i tokom početka ili prve polovice Neronove vladavine.⁴⁸⁴ Tončinić iznosi da, od dosad pronađenih 115 raznih spomenika VII. legije na prostoru provincije Dalmacije, na njih 48 nema pridjevka C. P. F., na njih 44 se nalazi pridjevka C. P. F. (od toga su 28 kameni spomenici, a 16 su pečati na tegulama), na jednom spomeniku se spominje kao *Leg(io) VII C(audia)* (pa se zato taj natpis datira u početak 3. st. kada je sedma legija stacionirana u Meziji), devet spomenika se zbog oštećenja nemože točno datirati, a za 13 spomenika postoji mogućnost da su pripadali sedmoj legiji, premda sam natpis na tih 13 spomenika, prema Tončiniću, ne dopušta da se sa sigurnošću pripisuju sedmoj legiji.⁴⁸⁵

⁴⁷⁸ N. CAMBI, 1994., 166-168.; D. TONČINIĆ, D. DEMICHELI, 2008., 354.; N. CAMBI, 1993., 31-32.

⁴⁷⁹ Ž. MILETIĆ, 2013., 422-423.; Ž. MILETIĆ, 2015., 357., 363-364. Miletić se slaže i sa Cambijevim mišljenjem da motivi na vratima i frizovima tih stela nemaju nikakve veze sa podrijetlom i religijom vojnika, nego da su to simboli iz repertoara vojnog *virtusa*. (Ž. MILETIĆ, 2015., 361-362.) Za više, vidi: Ž. MILETIĆ, 2015., 359-364.

⁴⁸⁰ J. J. WILKES, 1969., 99-100.; M. ZANINOVIĆ, 1985., 74.; D. TONČINIĆ, 2011., 174-178.; N. CAMBI, 1994., 171.; N. CAMBI, 1993., 31.; Ž. MILETIĆ, 2015., 358-359.

⁴⁸¹ J. J. WILKES, 1969., 99.

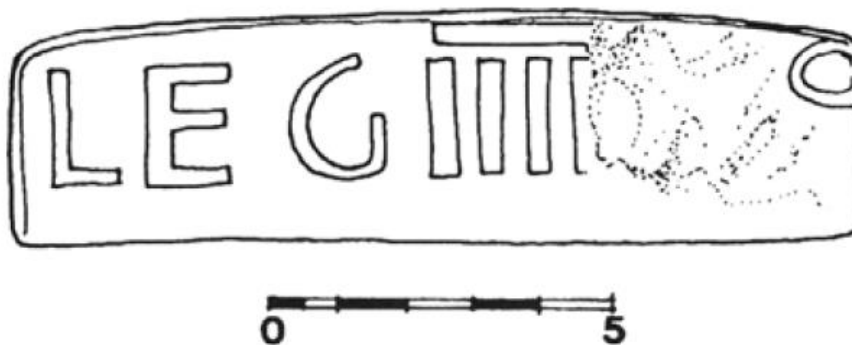
⁴⁸² D. TONČINIĆ, 2011., 207-217.

⁴⁸³ M. ZANINOVIĆ, 1984., 70.

⁴⁸⁴ D. MARŠIĆ, 2010., 76.

⁴⁸⁵ D. TONČINIĆ, 2011., 137-147.; D. TONČINIĆ, D. DEMICHELI, 2008., 353.

11.6. Druga legijska odjeljenja u Tiluriju

Slika 20. – ulomak tegule s pečatom III. legije, tj. *Legio IV Flavia Felix*, pronađen 1997. god. u kasnoantičkoj grobnici kod Vojnića. (Preuzeto iz: D. TONČINIĆ, A. TABAK, A. LIBRENJAK, 2011., 379., slika 24.)

Zanimljivo je to da je u Tiluriju prilikom arheoloških istraživanja 1997. god. otkrivena kod Vojnića u kasnoantičkoj grobnici napravljenoj od spolija (među njima i dvije nadgrobne stele, jedna od njih vojnika VII. legije), jedna tegula s pečatom *Legio IV Flavia Felix* (slika 20).⁴⁸⁶ Još jedna tegula s pečatom četvrte legije je otkrivena prilikom osnivanja Muzeja triljskog kraja u samom muzeju, i premda joj je nepoznato mjesto nalaza, ona se, prema Tončiniću, vjerojatno treba promatrati u kontekstu Tilurija.⁴⁸⁷ No Tončinić u svom članku iznosi da je jako upitno kako su te tegule dospjele u Tilurij, te da se one nipošto ne mogu smatrati dokazom da je sama četvrta legija ili jedna njena veksilacija, boravila u tilurijskom logoru.⁴⁸⁸ Prema Tončiniću, te tegule su vjerojatnije povezane s isporukom građevinskog materijala Tiluriju u vrijeme nakon odlaska *Legio VII C. P. F.* iz Tilurija a tokom boravka *Legio IV Flavia Felix* u Burnumu.⁴⁸⁹ Izuzev tih pečata na tim dvjema tegulama, koji su jedini nalazi četvrte legije u Tiluriju, nadgrobni spomenici i drugi natpisi četvrte legije nisu zasad pronađeni nigdje na prostoru Tilurija.⁴⁹⁰

⁴⁸⁶ D. TONČINIĆ, A. TABAK, A. LIBRENJAK, 2011., 362.; M. SANADER, 2000.(b), 231-235.; D. TONČINIĆ, 2003., 260. Ta kasnoantička grobnica kod Vojnića se datira, prema Sanader, u široko razdoblje kasne antike, od 4. do 6. st. (M. SANADER, 2000.(b), 234.)

⁴⁸⁷ D. TONČINIĆ, A. TABAK, A. LIBRENJAK, 2011., 362.

⁴⁸⁸ D. TONČINIĆ, A. TABAK, A. LIBRENJAK, 2011., 362.

⁴⁸⁹ D. TONČINIĆ, A. TABAK, A. LIBRENJAK, 2011., 362.

⁴⁹⁰ M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 34., fusnota 9.; Z. ŠIMIĆ-KANAET, D. TONČINIĆ, S. RADOVIĆ, 2005., 109.

Slika 21. – ulomak tegule s pečatom *Legio XI C. P. F.* pronađen u Tiluriju 2005. god. (Izvor: D. TONČINIĆ, A. TABAK, A. LIBRENJAK, 2011., 378., slika 20.)

U Tiluriju je prilikom arheoloških istraživanja 2005. god. pronađen ulomak tegule s pečatom *Legio XI C. P. F.* (slika 21).⁴⁹¹ Par ulomaka tegula s pečatom *Legio XI C. P. F.* je pronađeno još početkom 20. st., a još tri ulomka tegula s pečatima jedanaeste legije je Muzej Cetinske krajine otkupio od Petra Tadinca pa, prema Tončiniću, postoji vjerojatnost da i ti ulomci potječu s prostora Tilurija.⁴⁹² Osim toga, na prostoru Tilurija je pronađena i jedna olovna cijev s pečatom *Legio XI C. P. F.*⁴⁹³ Prema Zaninoviću, koji svoju teoriju temelji upravo na nalazu „hipokaustne opeke sa žigom XI. legije i oznakom C. P. F.“, postoji vjerojatnost da je nakon odlaska VII. legije C. P. F., u Tiluriju bila stacionirana jedna veksilacija/odjeljenje XI. legije C. P. F.⁴⁹⁴ Tu teoriju podržava i Wilkes.⁴⁹⁵ No Tončinić iznosi da se ti arheološki dokazi nikako nemogu uzeti kao pouzdani dokaz te teorije, te da je i u ovom slučaju vjerojatnije riječ o isporuci građevinskog materijala Tiluriju u vrijeme nakon odlaska *Legio VII C. P. F.* iz Tilurija, a tijekom boravka *Legio XI C. P. F.* u Burnumu.⁴⁹⁶ Kao potporu toj tezi, Tončinić iznosi da dva jedina nadgrobna natpisa pronađena u Gardunu, a koji spominju vojnike XI. legije, nemaju uopće pridjev C. P. F., tj. nastali su prije 42. god., u vremenu dok je VII. legija još uvijek bila stacionirana u Tiluriju.⁴⁹⁷

⁴⁹¹ D. TONČINIĆ, A. TABAK, A. LIBRENJAK, 2011., 363.

⁴⁹² D. TONČINIĆ, A. TABAK, A. LIBRENJAK, 2011., 363.

⁴⁹³ D. TONČINIĆ, A. TABAK, A. LIBRENJAK, 2011., 363.; J. J. WILKES, 1969., 101.

⁴⁹⁴ M. ZANINOVIĆ, 1984., 72.; Z. ŠIMIĆ-KANAET, D. TONČINIĆ, S. RADOVIĆ, 2005., 109.

⁴⁹⁵ J. J. WILKES, 1969., 100-101.

⁴⁹⁶ D. TONČINIĆ, A. TABAK, A. LIBRENJAK, 2011., 364.

⁴⁹⁷ M. ZANINOVIĆ, 1984., 74., fusnota 36.; D. TONČINIĆ, A. TABAK, A. LIBRENJAK, 2011., 364.; J. J. WILKES, 1969., 101. Ti natpisi su: CIL 03, 0270 = CIL 03, 09725, EDCS-28300034 i CIL-03,

12. Rimske vojne postrojbe stacionirane u Tiluriju – augzilijarne postrojbe

Nakon odlaska VII. legije C. P. F., u Tiluriju su stacionirane različite postrojbe, bilo odjeljenja legija bilo određene kohorte.⁴⁹⁸ Kada je provinciju Dalmaciju krajem 1. st. napustila i posljednja legija, ona je postala tzv. *provincia inermis*, tj. umirena provincija, bez legijskih posada.⁴⁹⁹ Za sigurnost u provinciji Dalmaciji su zato, nakon odlaska legija, bile zadužene rimske augzilijarne postrojbe, uz povremeni boravak određenih legijskih odjeljenja za vrijeme velikih kriza.⁵⁰⁰ Augzilijarne postrojbe su imale raznovrsne zadaće, prije svega ulogu kontroliranja cestovnih puteva, borbi protiv razbojnika i izvršavanje ostalih zadaća koje bi odredio namjesnik provincije.⁵⁰¹ Legija je mogla dijeliti svoj logor s nekom augzilijarnom jedinicom.⁵⁰² Dok su u legijama mogli služiti samo rimski građani, u augzilijarnim trupama su najčešće služili peregrini unovačeni iz naroda koje je Rim pokorio, premda to nije uvijek bio slučaj, tj. postojale su augzilijarne postrojbe sastavljene samo od rimskih građana.⁵⁰³

Brojne rimske augzilijarne postrojbe su bile stacionirane na širem području provincije Dalmacije tokom 1. st.⁵⁰⁴ Bilo je, počevši od Velikog ustanka dvojice Batona, ukupno 18 kohorti i pet konjaničkih ala kojima se znaju imena, stacionirano u provinciji Dalmaciji.⁵⁰⁵ Velika većina ih je otišla do kraja 1. st., mnoge već odmah nakon gušenja ustanka 9. god., a neke tek zajedno s legijama.⁵⁰⁶ Samo su tri augzilijarne postrojbe – *cohors III Alpinorum*, *cohors I Belgarum* i *cohors VIII voluntariorum civium Romanorum* – jačine otprilike 1800 vojnika u to doba, ostale u Dalmaciji nakon flavijevskog razdoblja, tj. tokom 2. st. i sve do sredine 3. st., i činile su, uz mornaričku posadu rimske mornarice u Saloni, stalnu vojnu posadu provincije Dalmacije nakon

02711, EDCS-28300037. Za više, vidi: http://db.edcs.eu/epigr/epi_ergebnis.php (02.08.2016.)

⁴⁹⁸ M. ZANINOVIĆ, 1984., 72.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 147.; D. TONČINIĆ, 2004., 148.

⁴⁹⁹ M. ZANINOVIĆ, 1984., 72.; I. MATIJEVIĆ, 2009.(a), 53.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 169-170.; G. ALFÖLDY, 1964., 168.; I. MATIJEVIĆ, 2013., 119.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 14.; N. CAMBI et. al., 2007., 29-30.; I. GLAVAŠ, 2015., 19., 28.

⁵⁰⁰ M. ZANINOVIĆ, 1984., 72.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 221-224. Za više o augzilijarnim postrojbama, vidi: J. J. WILKES, 1969., 135-144., M. ZANINOVIĆ, 1976., 170., G. ALFÖLDY, 1962., 285. i I. GLAVAŠ, 2015., 28., 241.

⁵⁰¹ I. MATIJEVIĆ, 2011., 184.; G. ALFÖLDY, 1962., 286. Za više o zadaćama augzilijarnih postrojbi, vidi: I. MATIJEVIĆ, 2011., 203-204.

⁵⁰² M. C. BISHOP, 2012., 15.

⁵⁰³ P. SOUTHERN, 2006., 99., 122.; J. J. WILKES, 1969., 137-138.; M. ILKIĆ, 2010., 264-267.; G. ALFÖLDY, 1962., 272. Takva je npr. osma dobrovoljačka kohorta, koja je sastavljena isključivo od rimskih građana, ne peregrina. (G. ALFÖLDY, 1962., 272.)

⁵⁰⁴ N. CESARIK, 2014., 1.

⁵⁰⁵ M. ZANINOVIĆ, 1976., 175.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 21-22.

⁵⁰⁶ M. ZANINOVIĆ, 1976., 175.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 21-22.; G. ALFÖLDY, 1962., 287.; I. GLAVAŠ, 2015., 29-30.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 225.

odlaska legija i ostalih auxilijarnih postrojbi.⁵⁰⁷ To se zaključuje prema samom broju natpisne građe, kojih su upravo te tri auxilijarne postrojbe najviše ostavile na prostoru provincije Dalmacije.⁵⁰⁸

Premda sigurno nisu sve bile stacionirane u Tiluriju, arheološki nalazi i epigrafički spomenici sljedećih auxilijarnih postrojbi su dosad pronađeni na prostoru Tilurija: *cohors II Cyrrhestarum sagittaria*, *ala Claudia nova*, *ala (Tungrorum) Frontoniana*, *cohors VIII voluntariorum civium Romanorum*, *cohors III Alpinorum*, *cohors Aquitanorum* i *cohors I Belgarum*.⁵⁰⁹

12.1. Ala Claudia nova

Prema Zaninoviću, za vladavine cara Klaudija je, istodobno i uz VII. legiju, u Tiluriju bila stacionirana i konjanička pomoćna postrojba *ala Claudia nova* koja je iz Dalmacije otišla, prema Zaninoviću, najkasnije do 69. god.⁵¹⁰ Ova pomoćna konjanička postrojba je osnovana za vladavine cara Klaudija, što posvjedočuje i njeno ime.⁵¹¹ Prema Alföldy i Patschu, ova postrojba je bila stacionirana u municipiju Magnumu (Balina Glavica kod Drniša), te je imala svoje odrede stacionirane u Kadinoj Glavici (auxilijarni kaštel Burnuma), Tiluriju te možda Saloni.⁵¹² Prema Mediniju, *ala Claudia nova*, ili bar jedan njen odred, je bila stacionirana u Tiluriju od 45. do 69. god.⁵¹³ Prema Alföldy, ova postrojba je formirana oko 45. god., nakon odlaska VII. legije iz provincije Dalmacije (prema dataciji Nesselhaufa), i osnovana je kako bi preuzela dio vojničkih dužnosti koje je prije u Dalmaciji obavljala sedma legija.⁵¹⁴ Prema Glavašu, ova postrojba je bila stacionirana u kaštelu u Kadinoj Glavici te je bila kratkotrajno

⁵⁰⁷ M. ZANINOVIĆ, 1976., 175-176.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 22-26.; A. BETZ, 1946., 69.; I. MATIJEVIĆ, 2011., 183.; G. ALFÖLDY, 1962., 259.; I. GLAVAŠ, 2015., 30., 241.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 225.

⁵⁰⁸ M. ZANINOVIĆ, 1976., 175-176.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 22-26.; A. BETZ, 1946., 69.; I. MATIJEVIĆ, 2011., 183.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 225.

⁵⁰⁹ I. MATIJEVIĆ, 2009.(a), 53.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 504.; Z. ŠIMIĆ-KANAET, D. TONČINIĆ, S. RADOVIĆ, 2005., 109.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 72-73.; D. PERIŠA, 2009., 511.; A. TABAK, D. TONČINIĆ, D. PETRIČEVIĆ, 2012., 6.; Z. BULJEVIĆ, 2012., 21.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 34-35., 37.; D. TONČINIĆ, 2004., 148.

⁵¹⁰ M. ZANINOVIĆ, 1984., 72.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 21.

⁵¹¹ D. MARŠIĆ, 2010., 77.; G. ALFÖLDY, 1962., 261.; I. GLAVAŠ, 2015., 30. Maršić piše kako od te postrojbe „najveći broj svjedočanstava potječe s kraja klaudijevskog i iz ranog flavijevskog razdoblja“. (D. MARŠIĆ, 2010., 77.) Do sličnog zaključka dolazi i Geza Alföldy, koji dodaje kako se dio veterana ove postrojbe naselio u koloniji u Ekvu. (G. ALFÖLDY, 1962., 261-262.)

⁵¹² M. ZANINOVIĆ, 1984., 72.; J. MEDINI, 1984., 110.; K. PATSCH, 1896., 4-5.; G. ALFÖLDY, 1962., 261-262.

⁵¹³ J. MEDINI, 1984., 110.

⁵¹⁴ G. ALFÖLDY, 1962., 261.

stacionirana i u kaštelu u Tiluriju.⁵¹⁵ Prema Karl Patschu i Alföldy, ova postrojba je bila sastavljena pretežito od unovačenih zapadnih kelta s prostora Galije.⁵¹⁶

U Tiluriju, točnije u Košutama kod Trilja, je nađena jedna nadgrobna stela s natpisom koji spominje ovu postrojbu.⁵¹⁷ Natpis glasi: *M(arcus) Elvadius Mac(er)=RF(?) / eq(ues) alae Claudiae Novae / dom(o) Cugernus ann(or)um XXX stip(endiorum) XII / t(estamento) f(ieri) i(ussit) / Ti(berius) Claudius Aurelius / her(es) pos(uit)*.⁵¹⁸ Prema Wilkesu, *ala Claudia nova* je otišla iz Dalmacije u Germaniju oko 74. god., za ranoflavijevskog razdoblja, dok prema Patschu, ova postrojba odlazi iz Dalmacije 70. god., zajedno sa XI. legijom C. P. F.⁵¹⁹ Prema Alföldy i Wilkesu, ova postrojba je, dok je bila još uvijek stacionirana u Dalmaciji, sudjelovala 69. god. zajedno sa XI. legijom C. P. F. prvo u vojsci Otona u borbi protiv cara Vitelija, i potom u vojsci Vespanzijana u borbi protiv cara Vitelija u građanskom ratu „godine četiriju careva“, potom je 70. god. sudjelovala zajedno s XI. legijom C. P. F. u gušenju Batavijske pobune u Belgiji, te je tek oko 74. god. bila prebačena iz Dalmacije u Germaniju Superior da bi potom 82. god. bila prebačena iz Germanije u Donju Meziju.⁵²⁰

12.2. Ala (Tungrorum) Frontoniana

Prema Zaninoviću, za vladavine Flavijevaca, točnije oko 70.-80. godine je u Tiluriju bila stacionirana pomoćna konjanička postrojba *ala (Tungrorum) Frontoniana*.⁵²¹ Kod ove postrojbe je oduvijek bilo sporno radi li se o jednoj ili o dvije potpuno različite auxilijarne postrojbe.⁵²² Ala Frontoniana je formirana za Augustove vladavine.⁵²³ Prema Cesariku, ova postrojba je svoje ime dobila po svom prvom zapovjedniku Luciju Juliju Frontonu, a ne po etničkoj zajednici svojih regruta, što je

⁵¹⁵ I. GLAVAŠ, 2015., 32-33.

⁵¹⁶ K. PATSCH, 1896., 5-6.; G. ALFÖLDY, 1962., 261. Prisutno je na natpisima ove postrojbe i par vojnika podrijetlom iz keltskog panonskog plemena Varcijana, kao i par vojnika koji su podrijetlom iz Germanije. (G. ALFÖLDY, 1962., 261.)

⁵¹⁷ K. PATSCH, 1896., 4.; G. ALFÖLDY, 1962., 290., br. 1.4.; I. GLAVAŠ, 2015., 33.

⁵¹⁸ CIL 03, 02712 (p 2328, 154); CIL 03, 09727, EDCS – 28300038, http://db.edcs.eu/epigr/epi_ergebnis.php (07.08.2016.); K. PATSCH, 1896., 4.; G. ALFÖLDY, 1962., 290., br. 1.4.; I. GLAVAŠ, 2015., 33.

⁵¹⁹ J. J. WILKES, 1969., 145.; K. PATSCH, 1896., 5-6.; I. GLAVAŠ, 2015., 30-31.

⁵²⁰ G. ALFÖLDY, 1962., 261., 287.; K. PATSCH, 1896., 5-6.; I. GLAVAŠ, 2015., 30-31.; J. J. WILKES, 1969., 471.

⁵²¹ M. ZANINOVIĆ, 1984., 72-73.

⁵²² I. GLAVAŠ, 2015., 37.

⁵²³ K. PATSCH, 1896., 8.; G. ALFÖLDY, 1962., 262.; N. CESARIK, 2014., 10.

inače slučaj u konjaničkim postrojbi.⁵²⁴ Ova kohorta je bila sastavljena pretežito od unovačenih Germana.⁵²⁵ Ova kohorta je za Vespanzijanove vladavine, najvjerojatnije 70. god. u doba Batavskog ustanka, premještena u provinciju Dalmaciju iz Germanije, a prema Wilkesu, iz Dalmacije je otišla oko 86. god. za Panoniju dok Alföldy smatra da je ova postrojba otišla iz Dalmacije oko 80. god.⁵²⁶ Već 80. god. se na jednoj panonskoj diplomi ova postrojba spominje da je stacionirana u Panoniji (kao i na panonskim diplomama iz 84. i 85. god.), što znači, prema Alföldy, da već tada ta postrojba više nije u Dalmaciji, a na početku Hadrijanove vladavine ova postrojba je premještena iz Panonije u zapadnu Daciju.⁵²⁷ Prema Alföldy, razlog zašto su ala Frontoniana i cohors Aquitanorum premještene iz Germanije u provinciju Dalmaciju za vladavine Flavijevaca je Batavski ustanak 70. god. – kako su vojnici tih postrojbi gajili simpatije prema pobunjenicima, te postrojbe zato nisu „bile poželjne“ da budu stacionirane u Germaniji za vrijeme Batavskog ustanka.⁵²⁸

U Tiluriju je pronađen natpis jednog konjanika (*equus*) pomoćne postrojbe ale Frontoniane.⁵²⁹ Natpis glasi: *Eu]genio(?) Eucisi f(ilio) / eq(uiti) ala(e) Frontoni(nianae) / an(norum) XL stip(endiorum) XX / Nemis Sige h(ic) s(itus) e(st) / frat{e}ress frat{e}r(i) / fecerunt.*⁵³⁰ Premda se u dosta slučajeva tokom 2. i 3. st. dok je u Daciji, ala Frontoniana javlja s etnikom Tungrorum u svom službenom imenu (na temelju čega Karl Patsch smatra da je ova postrojba ime dobila po Tungrima, germanskom narodu iz kojeg su vojnici regrutirani u ovu postrojbu⁵³¹), Nikola Cesarik smatra, na temelju revizijske analize Severove nadgrobne stele iz Reruše kod Dugopolja pronađene 1981. god. kao spolij u kasnoantičkoj grobnici, da je tu riječ ne o jednoj, nego o dvije potpuno zasebne konjaničke postrojbe koje su u različito vrijeme boravile u provinciji Dalmaciji – ala Tungrorum (koja se spominje na dugopoljskoj Severovoj steli koja se datira između 20. i 40. god.) i ala Frontoniana (koja se spominje na gardunskoj steli).⁵³²

⁵²⁴ N. CESARIK, 2014., 10.

⁵²⁵ K. PATSCH, 1896., 8.; G. ALFÖLDY, 1962., 262.

⁵²⁶ J. J. WILKES, 1969., 141.; N. CESARIK, 2014., 8.; G. ALFÖLDY, 1962., 262., 287.; I. GLAVAŠ, 2015., 38-39. Cesarik prenosi da se ala Frontoniana prvi put javlja na diplomama s prostora Panonije u vrijeme cara Domicijana. (N. CESARIK, 2014., 13.)

⁵²⁷ N. CESARIK, 2014., 10.; K. PATSCH, 1896., 8.; G. ALFÖLDY, 1962., 262.; I. GLAVAŠ, 2015., 38.

⁵²⁸ G. ALFÖLDY, 1962., 287.

⁵²⁹ M. ZANINOVIĆ, 1984., 73.; G. ALFÖLDY, 1962., 262.; I. GLAVAŠ, 2015., 37.

⁵³⁰ CIL 03, 09375, EDCS – 30100405, http://db.edcs.eu/epigr/epi_ergebnis.php (16.08.2016.); K. PATSCH, 1896., 7-8.; G. ALFÖLDY, 1962., 290., br. 2.1.; I. GLAVAŠ, 2015., 37.

⁵³¹ K. PATSCH, 1896., 8.

⁵³² N. CESARIK, 2014., 7-10., 16. Za tu Severovu stelu je Cambi smatrao, s dozom opreza, da pripada

Prema Cesariku, ala Tungrorum se spominje samo na prostoru Britanije, i to s numeracijom I (*ala I Tungrorum*).⁵³³ Cesarik smatra da je *ala I Tungrorum* u Dalmaciju došla za Tiberijeve vladavine, te da se u provinciji Dalmaciji samo kratkotrajno zadržala.⁵³⁴ Ta kasnoantička grobnica u Reruši kod Dugopolja je bila sastavljena u cijelosti od spolija, od ukupno sedam nadgrobničkih stela, od kojih Severova stela pripada ali Frontoniani, dvije stele pripadaju drugoj kohorti Kiresta, jedna stela pripada VII. legiji, dvije stele su bez natpisa, dok je civilna stela Papirije Metelike, prema Cambiju, prije bila titulus nego nadgrobna stela.⁵³⁵

12.3. Cohors Aquitanorum

Prema Zaninoviću i Glavašu, za vladavine Flavijevaca je u logoru u Tiluriju bila stacionirana pomoćna postrojba *cohors Aquitanorum*, ili barem neko njeno odjeljenje.⁵³⁶ Prema Alföldy, ova postrojba je bila sastavljena dijelom od unovačenih Germana, a dijelom od unovačenih Britanaca.⁵³⁷ Prema Alföldy, kako je postojalo više postrojbi Akvitanaca (čak četiri), a na dva dosad pronađena spomenika njenih pripadnika u provinciji Dalmaciji ne stoji brojana oznaka postrojbe, nemoguće je znati koja je točno kohorta Akvitanaca bila stacionirana u provinciji Dalmaciji.⁵³⁸ Prema Alföldy, ova kohorta je za vladavine Vespazijana oko 70. god. premještena u Dalmaciju iz Germanije te je, prema Wilkesu, iz Dalmacije otišla negdje između 86. i 94. god. dok je, prema Alföldy, ova postrojba otišla iz Dalmacije krajem 1. i početkom 2. st.⁵³⁹ U Tiluriju je pronađen jedan natpis na nadgrobnoj steli koji spominje pripadnika *cohors Aquitanorum*.⁵⁴⁰ Natpis glasi: *Burrius Betuloni / f(ilius) Trebocus miles / c(o)ho(rtis) Aquitanorum / annorum LV / stip(endiorum) XXIX / h(ic) s(itus) e(st) / heres posuit*.⁵⁴¹

konjaniku IV. ale Noričana (N. CAMBI, 1994., 157.; I. GLAVAŠ, 2015., 38.), što Cesarik pobija. (N. CESARIK, 2014., 1-4.) Za više o kasnoantičkoj grobnici iz Reruše kod Dugopolja, vidi: N. CAMBI, 1994., 147-181.

⁵³³ N. CESARIK, 2014., 7., 16-17.; I. GLAVAŠ, 2015., 38.

⁵³⁴ N. CESARIK, 2014., 7., 16-17. Za više o ali Tungrorum/Frontoniana i njenoj problematici, vidi: N. CESARIK, 2014., 10-19. i I. GLAVAŠ, 2015., 38.

⁵³⁵ N. CAMBI, 1994., 154-172.; I. GLAVAŠ, 2015., 49., 86-87. Glavaš i Cambi smatraju da su ti vojnici na stelama iz Dugopolja bili vrlo vjerojatno stacionirani u obližnjoj utvrdi koja još nije ubicirana, a koja se nalazi negdje na prostoru Dugopolja. (N. CAMBI, 1994., 173.; I. GLAVAŠ, 2015., 49.)

⁵³⁶ M. ZANINOVIĆ, 1984., 73.; I. GLAVAŠ, 2015., 43.

⁵³⁷ G. ALFÖLDY, 1962., 265.

⁵³⁸ G. ALFÖLDY, 1962., 265-266.; I. GLAVAŠ, 2015., 43.

⁵³⁹ J. J. WILKES, 1969., 141.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 111.; G. ALFÖLDY, 1962., 266., 287.; I. GLAVAŠ, 2015., 43.

⁵⁴⁰ M. ZANINOVIĆ, 1984., 73.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 111.; I. GLAVAŠ, 2015., 43.

⁵⁴¹ M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 111.; G. ALFÖLDY, 1962., 292., br. 6.2.; CIL 03, 09760,

12.4. Cohors I Belgarum

Ova kohorta je bila *quingenaria equitata*, tj. pješачka kohorta s odjeljenjem konjanika.⁵⁴² Tokom 1. st., ova postrojba je bila stacionirana u provinciji *Germania Superior*.⁵⁴³ U Dalmaciju je došla, prema Wilkesu, Alföldy i Zaninoviću, početkom 2. st. iz Germanije.⁵⁴⁴ Stalni logor te postrojbe je bio od početka u Bigestama, te je imala u Tiluriju, Kadinoj Glavici, Vrgorcu i Andetriju te možda u Doboju stacionirana svoja manja odjeljenja, dok se u Saloni nalazio njen *officium*.⁵⁴⁵ Prema Matijeviću, jedno odjeljenje prve kohorte Belga je bilo smješteno u vojnom logoru u Tiluriju zajedno sa osmom dobrovoljačkom kohortom.⁵⁴⁶ Alföldy svoju dataciju dolaska prve kohorte Belga u Dalmaciju, a to podržava i Matijević, donosi na temelju analize salonitanske diplome od 13. srpnja 93. god. – kako se na toj diplomi spominju samo osma dobrovoljačka kohorta i treća kohorta Alpinaca da su stacionirane te godine u provinciji Dalmaciji, Alföldy zaključuje da prva kohorta Belga sigurno ne dolazi prije te godine u provinciju Dalmaciju, inače bi bila spomenuta na toj diplomi koja je tad bila izdana.⁵⁴⁷ Na diplomi za postrojbe Dalmacije, koja se datira u 97. god., za vladavine Nerve, se spominje *cohors I Belgarum* da je dio vojne posade provincije Dalmacije.⁵⁴⁸

Prema Karl Patschu, ova postrojba je bila sastavljena od unovačenih Belga, dok Matijević smatra da je ova postrojba najvjerojatnije unovačena u središnjim predjelima južne Britanije, kao i da su u ovu u postrojbu od početka 2. st., posebice od vremena

<http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/inschrift/umkreissuche/6644/> (19.08.2016.); <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD061961> (19.08.2016.). Ime oca (*cognomen*) tog vojnika, Betulo, prema Sanader, upućuje na keltsko podrijetlo. Taj cognomen je iznimno rijedak u provinciji Dalmaciji, dosad otkriven, prema Sanader, na još samo jednom natpisu. (M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 111.)

⁵⁴² I. MATIJEVIĆ, 2011., 183.; I. GLAVAŠ, 2015., 244. Matijević iznosi kako je nemoguće znati koliko je točno pješaka, a koliko točno konjanika imala *quingenaria equitata*. (I. MATIJEVIĆ, 2013., 183.)

⁵⁴³ G. ALFÖLDY, 1962., 266.; I. GLAVAŠ, 2015., 244.

⁵⁴⁴ M. ZANINOVIĆ, 1984., 73.; J. J. WILKES, 1969., 141.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 177.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 26.; G. ALFÖLDY, 1962., 266.

⁵⁴⁵ M. ZANINOVIĆ, 1984., 73.; J. J. WILKES, 1969., 141.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 177.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 26.; G. ALFÖLDY, 1962., 266.; R. DODIG, 2008., 144.; I. GLAVAŠ, 2015., 89., 245.

⁵⁴⁶ I. MATIJEVIĆ, 2011., 184. Matijević smatra, na temelju natpisa ove postrojbe, da su dijelovi ove postrojbe bili smješteni i u Vrgorcu, Naroni, Saloni, Burnumu i Andetriju, a isti zaključak donosi i za osmu dobrovoljačku kohortu i treću kohortu Alpinaca. (I. MATIJEVIĆ, 2011., 184.)

⁵⁴⁷ I. MATIJEVIĆ, 2011., 183., 191.; M. ILKIĆ, 2010., 269.; G. ALFÖLDY, 1962., 266., 288.; N. CAMBI et. al., 2007., 29.; I. GLAVAŠ, 2015., 59. Za detaljnije o samom tekstu salonitanske diplome, vidi: CIL 16, 00038 (p 215) = CIL 03, p 0859 (p 1966) = CIL 12, *00074 = Grbic 00065 (preuzeto iz: http://db.edcs.eu/epigr/epi_ergebnis.php). Za više o problematici dolaska ove postrojbe, vidi: I. MATIJEVIĆ, 2011., 183.

⁵⁴⁸ I. GLAVAŠ, 2015., 42-43.

Hadrijana, bili regrutirani gotovo isključivo delmatski peregrini.⁵⁴⁹ Prema Alföldy, časnički kadar ove postrojbe je bio sastavljen od ljudi iz Italije i zapadnih provincija Rimskog Carstva, dok je vojni kadar, pogotovo tokom vremena kad je bila stacionirana u Dalmaciji, bio sastavljen gotovo isključivo od regrutiranih delmatskih peregrina.⁵⁵⁰

U Tiluriju je pronađen jedan natpis koji spominje pripadnika *cohors I Belgarum*.⁵⁵¹ Natpis glasi: T]emans / [3] Platoris / [Da]esitias vexill(arius) / [e]quit(um) coh(ortis) I Belgar(um) / turma Valeri / Proculi ann(or)um XLV / stipendior(um) XXIV h(ic) s(itus) e(st) / fieri curavit Iulia Ves() / coniunx.⁵⁵² Nakon što je *cohors III Alpinorum* premještena iz Bigesta krajem 1. st. u logor u Andetriju, *cohors I Belgarum* je stacionirana, umjesto nje, u logoru u Bigestama.⁵⁵³ Prema Matijeviću, Glavašu i Bekavac, neki od vojnika ove kohorte su služili i kao osoblje u uredu namjesnika provincije Dalmacije, a neki su služili i kao *statores consularis*, tj. konjušari.⁵⁵⁴

Cohors I Belgarum u Bigestama, prema Matijeviću, Glavašu i Alföldy, boravi i tokom 3. st., ali točan datum njenog odlaska iz provincije Dalmacije je nepoznat.⁵⁵⁵ Njenih natpisa više nema u provinciji Dalmaciji u 3. st.⁵⁵⁶ Prema Karl Patschu, ova postrojba je otišla iz Dalmacije nakon 173. god. za Germaniju.⁵⁵⁷ Neki su pokušali prvu kohortu Belga vidjeti u *cohors I Septimia Belgarum* – smatraju da je prva kohorta Belga iz Dalmacije otišla krajem 2. st., negdje oko 197. god., kada se priključila vojsci Septimija Severa u vojnom pohodu protiv protucara Klodija Albina u Lungdunumu (Lyon), te je potom, nakon završetka tog pohoda i poraza Klodija Albina, prva kohorta Belga dobila počasni naziv *Septimia*, nakon čega je prebačena u Gornju Germaniju.⁵⁵⁸ No Matijević i Glavaš potpuno odbacuju ovu tezu, smatrajući da je tu riječ o dvije potpuno različite postrojbe.⁵⁵⁹

⁵⁴⁹ K. PATSCH, 1896., 14.; I. MATIJEVIĆ, 2011., 183-184. Isti zaključak Matijević donosi i za treću kohortu Alpinaca. (I. MATIJEVIĆ, 2011., 184., 196.)

⁵⁵⁰ G. ALFÖLDY, 1962., 266., 277.

⁵⁵¹ M. ZANINOVIĆ, 1984., 73.

⁵⁵² CIL 03, 09739 = D 02579 = Grbic 00069, EDCS – 30100407, http://db.edcs.eu/epigr/epi_ergebnis.php (17.08.2016.); K. PATSCH, 1896., 13.; I. MATIJEVIĆ, 2011., 191.; G. ALFÖLDY, 1962., 292., br. 7.4.

⁵⁵³ I. MATIJEVIĆ, 2009.(a), 46-47.; I. MATIJEVIĆ, 2011., 184., 191.

⁵⁵⁴ I. MATIJEVIĆ, 2009.(a), 46-47.; I. MATIJEVIĆ, 2011., 185-187., 203.; S. BEKAVAC, 2015., 36.; I. GLAVAŠ, 2015., 245.

⁵⁵⁵ I. MATIJEVIĆ, 2011., 184-185.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 26.; G. ALFÖLDY, 1962., 266.; I. GLAVAŠ, 2015., 89., 244.

⁵⁵⁶ I. MATIJEVIĆ, 2011., 184-185.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 26.; G. ALFÖLDY, 1962., 288.

⁵⁵⁷ K. PATSCH, 1896., 14.

⁵⁵⁸ I. MATIJEVIĆ, 2011., 184-185.; R. DODIG, 2008., 144.; I. GLAVAŠ, 2015., 244.

⁵⁵⁹ I. MATIJEVIĆ, 2011., 184-185.; I. GLAVAŠ, 2015., 244. Prema Matijeviću, *cohors I Septimia*

12.5. Cohors II Cyrrhestarum sagittaria

Prema Cambiju, u tilurijskom logoru je tokom druge polovine 1. st. bila stacionirana *cohors II Cyrrhestarum sagittaria*, te Cambi smatra kako postoji vjerojatnost da je jedno odjeljenje te postrojbe bilo stacionirano i u logoru u Burnumu.⁵⁶⁰ Prema Matijeviću, druga kohorta Kiresta je osnovana krajem 1. st. pr. Kr. i početkom 1. st.⁵⁶¹ U Dalmaciju je došla, prema Wilkesu, Matijeviću i Alföldy, za Velikog ustanka dvojice Batona, u čijem gušenju aktivno sudjeluje, te je nakon gušenja ustanka ostala u vojnoj posadi provincije Dalmacije do vladavine Klaudija, ali Cambi smatra da je ova kohorta došla u provinciju Dalmaciju tek za vladavine Klaudija i onda je ostala u provinciji Dalmaciji sve do ranoflavijeuskog razdoblja.⁵⁶²

Prema Glavašu, ova postrojba je došla u Dalmaciju za vrijeme Velikog ustanka dvojice Batona, te je bila stacionirana u Tiluriju istodobno sa VII. legijom, i to u auxilijarnom kaštelu u Tiluriju.⁵⁶³ Ova kohorta je bila sastavljena od sirijskih Kiresta, stanovnika grada Cyrrhusa u današnjoj sjevernoj Siriji.⁵⁶⁴ Prema Alföldy, Matijeviću i Glavašu, osim iz grada Cyrrhusa, vojnici ove postrojbe su regrutirani i iz grada Berea (današnji Aleppo, sjeverna Sirija).⁵⁶⁵ Prema analizi dvije nadgrobne stele vojnika *cohors II Cyrrhestarum sagittaria* pronađene 1981. god. kao spolije u kasnoantičkoj grobnici kod Reruše kod Dugopolja, koja se nalazila negdje na granici između salonitanskog i legijskog teritorija, Cambi zaključuje kako je glavno naoružanje vojnika ove auxilijarne postrojbe bio luk i strijela, tj. da je to bila streličarska postrojba.⁵⁶⁶ Zbog toga jer je bila elitna streličarska postrojba su se, prema Matijeviću, redovi druge kohorte Kiresta i nakon njezina dolaska u Dalmaciju popunjavali isključivo novacima sa prostora Sirije, nikad lokalnim delmatskim peregrinskim stanovništvom.⁵⁶⁷

Prema Cambiju i Miletiću, ova postrojba je u vrijeme dolaska cara Klaudija na vlast

Belgarum uopće nije niti postojala prije vladavine Septimija Severa, kada je osnovana u jeku velikih vojnih reformi rimske vojske u severijanskom razdoblju, te tako ta postrojba, koja nema nikakve veze sa *cohors I Belgarum*, tada dobiva i gentilicij cara osnivača. (I. MATIJEVIĆ, 2011., 184-185.)

⁵⁶⁰ N. CAMBI, 1994., 173-174.; I. GLAVAŠ, 2015., 46.

⁵⁶¹ I. MATIJEVIĆ, 2009.(b), 38.

⁵⁶² J. J. WILKES, 1969., 141.; N. CAMBI, 1994., 171-172.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 110.; G. ALFÖLDY, 1962., 268.; N. CAMBI et. al., 2007., 27.; I. GLAVAŠ, 2015., 46.; I. MATIJEVIĆ, 2009.(b), 38-41.

⁵⁶³ I. GLAVAŠ, 2015., 49., 85.

⁵⁶⁴ N. CAMBI, 1994., 159.; G. ALFÖLDY, 1962., 268.

⁵⁶⁵ G. ALFÖLDY, 1962., 268.; I. GLAVAŠ, 2015., 46.; I. MATIJEVIĆ, 2009.(b), 37-38., fusnota 7.

⁵⁶⁶ N. CAMBI, 1994., 160-162.; S. BEKAVAC, 2015., 240.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 110.; I. MATIJEVIĆ, 2009.(b), 42.

⁵⁶⁷ I. MATIJEVIĆ, 2009.(b), 42.

i izbijanja Skribonijanove pobune 42. god. došla u Dalmaciju te je potom stacionirana u augzilijski kaštel u Burnumu, gdje mijenja konjaničku postrojbu *ala I Hispanorum*, a nakon odlaska VII. legije C. P. F. iz Tilurija, druga kohorta Kiresta je oko 60. god. premještena iz Burnuma u ispražnjeni legijski logor u Tiluriju, tj. u utvrde vezane uz taj legijski logor, da preuzme vojne zadaće koje je dotad bila obavljala sedma legija i da ojača rimsku vojnu moć u zaleđu Salone.⁵⁶⁸ Prema Alföldyju, ova postrojba je bila stacionirana u Burnumu, dok su njena odjeljenja bila stacionirana u Tiluriju i Saloni.⁵⁶⁹ Prema Glavašu, postoji vjerojatnost, na temelju otkrića nadgrobnih spomenika ove postrojbe u Dugopolju i Saloni, da je ova postrojba možda bila kohorta rimskih građana.⁵⁷⁰ Jedan natpis ove postrojbe je pronađen na prostoru Tilurija.⁵⁷¹ Natpis glasi: *M(arcus) Pytha Segni f(ilius) / mil(es) c(o)ho(rtis) II C{h}yrres(tarum) / dom(o) Ber(o)ea an(norum) LX stip(endiorum) / XXXV t(estamento) f(ieri) i(ussit) sibi e[t].*⁵⁷²

Nezna se datum odlaska druge kohorte Kiresta iz provincije Dalmacije. Prema Wilkesu, ova postrojba iz Dalmacije odlazi vjerojatno oko 70. god., za vladavine Flavijevaca, dok Alföldy smatra da se nemože znati kada je točno ova postrojba otišla iz Dalmacije.⁵⁷³ Kako nakon razdoblja vladavine Vespanzijana nema nigdje više na prostoru Rimskog Carstva nikakvih spomenika ove postrojbe to znači, prema Cambiju, Glavašu i Miletiću, da je oko 80. god. druga kohorta Kiresta vjerojatno rasformirana upravo u mjestu gdje je tad bila stacionirana, Tiluriju, i kasnije više nije obnovljena, barem ne pod istim imenom.⁵⁷⁴

Brojni vojnici druge kohorte Kiresta su imali izuzetno dugotrajne vojničke službe, tj. postrojba je bila puna „starih vojnika“, što se objašnjava time da su cijelu svoju vojnu

⁵⁶⁸ N. CAMBI et. al., 2007., 28-30.; Ž. MILETIĆ, 2010., 130-131.; M. GLAVIČIĆ, Ž. MILETIĆ, 2009., 76.; I. GLAVAŠ, 2015., 46.; I. MATIJEVIĆ, 2009.(b), 41-42. To se zaključuje prema nadgrobnim stelama te postrojbe pronađenima u Gardunu i Reruši kod Dugopolja, koje pokazuju snažne odlike tilurijskih kamenoklesarskih radionica. (N. CAMBI et. al., 2007., 28.; I. GLAVAŠ, 2015., 46.)

⁵⁶⁹ G. ALFÖLDY, 1962., 268.; I. MATIJEVIĆ, 2009.(b), 41.

⁵⁷⁰ I. GLAVAŠ, 2015., 48-49.

⁵⁷¹ Z. ŠIMIĆ-KANAET, D. TONČINIĆ, S. RADOVIĆ, 2005., 109., fusnota 11.; N. CAMBI, 1994., 172.; I. GLAVAŠ, 2015., 46.; I. MATIJEVIĆ, 2009.(b), 41.

⁵⁷² CIL 03, 14934 = D 09164 = AE 1900, 00048 = AE 1994, 01357, EDCS – 30200432, http://db.edcs.eu/epigr/epi_ergebnis.php (22.08.2016.); G. ALFÖLDY, 1962., 293., br. 11.3.; I. MATIJEVIĆ, 2009.(b), 41.

⁵⁷³ J. J. WILKES, 1969., 141.; N. CAMBI, 1994., 171-172.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 110.; G. ALFÖLDY, 1962., 268.; N. CAMBI et. al., 2007., 27.; I. MATIJEVIĆ, 2009.(b), 41. Prema dataciji nadgrobnih spomenika ove postrojbe, Alföldy smatra da je ova postrojba otišla iz provincije Dalmacije do vladavine Flavijevaca. (G. ALFÖLDY, 1962., 268., 287.)

⁵⁷⁴ N. CAMBI et. al., 2007., 27-30.; Ž. MILETIĆ, 2010., 131.; M. GLAVIČIĆ, Ž. MILETIĆ, 2009., 76.; I. GLAVAŠ, 2015., 49.; I. MATIJEVIĆ, 2009.(b), 42. Glavaš smatra, prema analizi stela iz Dugopolja, da je druga kohorta Kiresta možda bila rasformirana i nešto ranije. (I. GLAVAŠ, 2015., 49.)

službu proveli u provinciji Dalmaciji, sve do dana rasformiranja postrojbe.⁵⁷⁵ Cambi smatra da su vojnici druge kohorte Kiresta tako dugo služili u vojsci jer su „i u pozno životno doba iskazivali sposobnost za vojnu službu“, te jer nisu željeli napustiti rimsku vojnu službu, premda su odslužili svojih 25 godina i stekli pravo za mirovinu.⁵⁷⁶ Matijević iznosi drugačiju teoriju o razlogu dugotrajne službe brojnih vojnika druge kohorte Kiresta – jer se nakon svega nekoliko desetljeća poslije njenog osnutka prestaju novačiti novi ljudi u tu kohortu, zbog čega se stvorio manjak u ljudstvu koji je nadoknađivan zadržavanjem određenog broja vojnika u aktivnoj službi u postrojbi puno duže nego što je to bilo uobičajeno, te je s vremenom, kako se broj njezinih pripadnika smanjivao, druga kohorta Kiresta prestala biti značajna borbena sila pa je zbog toga bila na kraju raspuštena.⁵⁷⁷

12.6. Cohors III Alpinorum

Sudeći po arheološkim nalazima, u Tiluriju je, prema Tončiniću, negdje tijekom 2. st. vjerojatno bilo stacionirano jedno manje odjeljenje treće kohorte Alpinaca.⁵⁷⁸ 1999. god. prilikom arheoloških istraživanja na Gardunu je pronađena tegula s pečatom *cohors III Alpinorum* (slika 22).⁵⁷⁹ Još jedna tegula s pečatom ove postrojbe je još ranije otkupljena od Petra Tadinca, pa i ona prema Tončiniću, vjerojatno potječe iz Tilurija.⁵⁸⁰ Prema Tončiniću, ovi nalazi opeka s pečatima treće kohorte Alpinaca dokazuju da je ova kohorta proizvodila svoju građevinsku opeku.⁵⁸¹ Osim toga, u Tiluriju je još početkom 20. st. pronađena i jedna nadgrobna stela s oštećenim natpisom koji spominje nepoznatog bucinatora i signifera treće kohorte Alpinaca, iz centurije Julijana.⁵⁸² Natpis glasi:]lio [3] / [3] bucin[ator] / [c]oh(ortis) III Alp[inorum] / [3 p]rovinciae / [3 dom]o [N]oricus(!) / [an(norum) 3]V stip(endiorum) XV[3] / [3 s]ig(nifer) | (centuria) Iuliani h(eres) [f(aciendum) c(uravit)].⁵⁸³

⁵⁷⁵ Ž. MILETIĆ, 2010., 131.; N. CAMBI et. al., 2007., 28.; I. MATIJEVIĆ, 2009.(b), 38-40. Tako je Gaj Julije Theodor sa jedne od stela iz kasnoantičke grobnice u Reruši kod Dugopolja, vojnik druge kohorte Kiresta, prema Cambiju, bio proveo čak 42 godine u vojnoj službi. (N. CAMBI, 1994., 159.)

⁵⁷⁶ N. CAMBI, 1994., 160-162.

⁵⁷⁷ I. MATIJEVIĆ, 2009.(b), 43.

⁵⁷⁸ D. TONČINIĆ, A. TABAK, A. LIBRENJAK, 2011., 364.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 73.

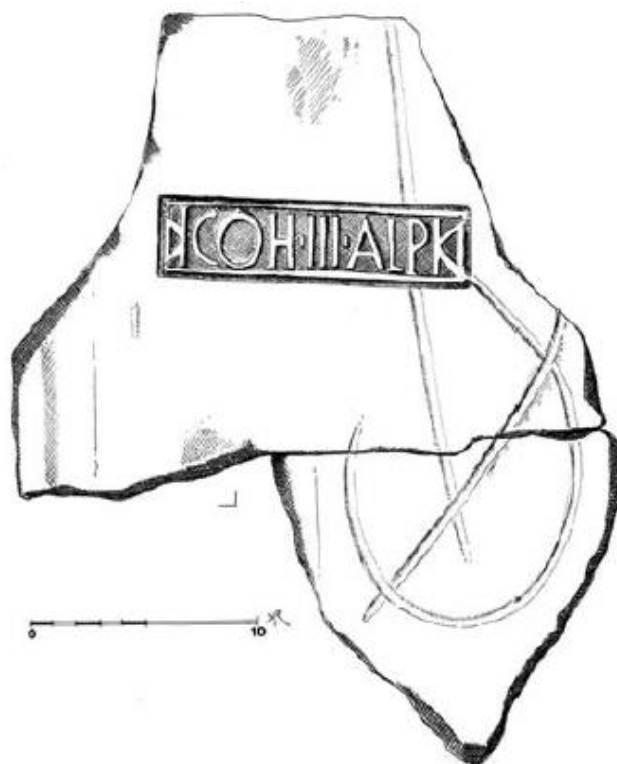
⁵⁷⁹ D. TONČINIĆ, A. TABAK, A. LIBRENJAK, 2011., 364.; D. TONČINIĆ, 2003., 260.

⁵⁸⁰ D. TONČINIĆ, A. TABAK, A. LIBRENJAK, 2011., 364.

⁵⁸¹ D. TONČINIĆ, A. TABAK, A. LIBRENJAK, 2011., 364.

⁵⁸² D. TONČINIĆ, A. TABAK, A. LIBRENJAK, 2011., 364.; M. ZANINOVIĆ, 1984, 73.; D. TONČINIĆ, 2003., 260., fusnota 17.

⁵⁸³ CIL 03, 14935 = AE 1900, 00047, EDCS – 16900022, http://db.edcs.eu/epigr/epi_ergebnis.php

Slika 22. – građevinska opeka s pečatom treće kohorte Alpinaca pronađena na Tiluriju. (preuzeto iz: D. TONČINIĆ, A. TABAK, A. LIBRENJAK, 2011., 379., slika 25.)

Cohors III Alpinorum je u Dalmaciju došla za vrijeme Velikog ustanka dvojice Batona, a nakon gušenja ustanka, tokom čitavog 1. st. je bila stacionirana u vojnom logoru u Bigestama (Gračine kod Humca kraj Ljubuškog).⁵⁸⁴ Ova kohorta je, prema Alföldy, bila organizirana kao *cohors equitata*, a formirana je za vladavine Augusta te je, prema Alföldy, već u prvoj polovini 1. st. kraće vrijeme boravila u legijskom logoru u Burnumu.⁵⁸⁵ S mišljenjem Alfödy se ne slažu Cambi i Miletić - prema Cambiju i Miletiću, ova postrojba je tek između 60. i 70. god. bila kraće vrijeme stacionirana u Burnumu (gdje se možda nalazilo zapovjedno središte ove postrojbe), gdje je zamijenila drugu kohortu Kiresta koja je bila nakon odlaska sedme legije premještena u Tilurij, te je, nakon kraćeg zadržavanja u Burnumu, treća kohorta Alpinaca prebačena u logor u Bigestama oko 70. god., za Flavijevaca, gdje ostaje stacionirana do kraja 1. st.⁵⁸⁶

(21.08.2016.); G. ALFÖLDY, 1962., 291., br. 5.7.

⁵⁸⁴ I. MATIJEVIĆ, 2009.(a), 46.; D. TONČINIĆ, 2003., 260.; K. PATSCH, 1896., 9-11.; A. BETZ, 1946., 72-73.; I. MATIJEVIĆ, 2011., 190.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 26.; G. ALFÖLDY, 1962., 263.

⁵⁸⁵ G. ALFÖLDY, 1962., 263.

⁵⁸⁶ N. CAMBI et. al., 2007., 28-30.; Ž. MILETIĆ, 2010., 132.; M. GLAVIČIĆ, Ž. MILETIĆ, 2009., 76.;

Prema Betzu i Alföldy, ova kohorta je bila sastavljena isključivo od zapadnih kelta regrutiranih iz pokorenih alpskih plemena (uz nešto kelta regrutiranih iz Panonije), ali od vladavine Flavijevaca, u ovu postrojbu se prestaju isključivo regrutirati kelti s Alpa te se počinje sve češće regrutirati i lokalno građansko stanovništvo rimskog podrijetla u Dalmaciji, najčešće iz obalnih gradova, ali se lokalno delmatsko stanovništvo i dalje iznimno rijetko regrutira u ovu postrojbu.⁵⁸⁷ Nakon što je VIII. dobrovoljačka kohorta premještena iz Andetrija u Tilurij krajem 1. st., treća kohorta Alpinaca je premještena iz Bigesta u vojni logor u Andetriju (Muć), gdje boravi tokom čitavog 2. st. (uz njena odjeljenja koja su stacionirana u Tiluriju i u Burnumu), a umjesto nje je u Bigestama stacionirana novopridošla *cohors I Belgarum*.⁵⁸⁸ Kao i kod druge kohorte Kiresta, i kod treće kohorte Alpinaca su brojni njeni vojnici imali dugotrajne vojničke službe.⁵⁸⁹

Prema Matijeviću i Alföldy, neki od vojnika treće kohorte Alpinaca su služili i u tjelesnoj straži namjesnika provincije Dalmacije (*singulares consularis*).⁵⁹⁰ Prema Alföldy, ova postrojba se tokom 1. st. sastojala pretežito od unovačenih keltskih i delmatskih peregrina, dok se tokom 2. st. sastojala gotovo isključivo od unovačenih rimskih građana iz provincije Dalmacije.⁵⁹¹ *Cohors III Alpinorum* boravi u logoru u Andetriju sve do kraja 2. st., kada je premještena u Donju Panoniju, no njena točna godina odlaska iz Dalmacije je nepoznata.⁵⁹² Prema Matijeviću i Glavašu, treća kohorta Alpinaca ostaje u Dalmaciji stacionirana i tokom jednog dijela prve polovice 3. st.⁵⁹³ Prema Alföldy, treća kohorta Alpinaca odlazi iz provincije Dalmacije za Donju

I. GLAVAŠ, 2015., 42. U Burnumu, treću kohortu Alpinaca oko 70. god. zamjenjuje *cohors I Montanorum civium Romanorum*. (Ž. MILETIĆ, 2010., 134.)

⁵⁸⁷ A. BETZ, 1946., 70-75.; G. ALFÖLDY, 1962., 264., 277.; I. GLAVAŠ, 2015., 242.

⁵⁸⁸ I. MATIJEVIĆ, 2009.(a), 46.; D. TONČINIĆ, 2003., 260.; I. MATIJEVIĆ, 2011., 191.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 26.; G. ALFÖLDY, 1962., 264.; I. BOJANOVSKI, 1974., 131.; I. GLAVAŠ, 2015., 42-43., 242.

⁵⁸⁹ Tako je, prema Cambiju, jedan veteran treće kohorte Alpinaca, Marcel, bio proveo čak 43 godine u vojnoj službi. (N. CAMBI, 1994., 159., fusnota 36.)

⁵⁹⁰ I. MATIJEVIĆ, 2011., 202.; G. ALFÖLDY, 1962., 264.

⁵⁹¹ G. ALFÖLDY, 1962., 264. Osim toga, prema Alföldy, tokom 2. st. se u trećoj kohorti Alpinaca javljaju i neki vojnici regrutirani u Noriku, dok je časnički kadar regrutiran pretežito iz Italije i zapadnih provincija Rimskog Carstva. (G. ALFÖLDY, 1962., 264.) To se tada mijenja jer se već u 2. st., od vladavine Hadrijana, počinje novačiti lokalno peregrinsko stanovništvo u mjestu gdje su postrojbe bile trajno smještene. (I. GLAVAŠ, 2015., 41.)

⁵⁹² I. MATIJEVIĆ, 2009.(a), 46.; J. J. WILKES, 1969., 141.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 26.; G. ALFÖLDY, 1962., 264.; I. GLAVAŠ, 2015., 243.

⁵⁹³ I. MATIJEVIĆ, 2011., 204.; I. GLAVAŠ, 2015., 242-243. Glavaš to zaključuje na temelju žrtvenika Jupiteru iz Škripa na Braču, žrtvenika Apolonu iz Šipova te nadgrobnom spomeniku Aurelija Maksima iz Vrljke, gdje se spominju: kod žrtvenika Jupiteru epitet *Antoniniana*, kojeg treća kohorta Alpinaca dobija za Karakale, te funkcija *protector consularis*, koja se javlja tek u prvoj polovini 3. st., dok se kod žrtvenika Apolonu i nadgrobnog spomenika Aurelija Maksima spominje gentilicij *Aurelius*, kojeg Glavaš veže uz Karakalin edikt iz 212. god. (I. GLAVAŠ, 2015., 242-243.)

Panoniju prije 200. god., najvjerojatnije oko 184.-185. god., kada je reorganiziran limes u istočnoj Panoniji za Komodovih ratova protiv Sarmata.⁵⁹⁴

12.7. Cohors VIII voluntariorum civium Romanorum

Nakon odlaska VII. legije C. P. F., u stalnoj posadi Tilurija je bila *cohors VIII voluntariorum civium Romanorum* koja je u Tilurij prebačena iz logora u Andetriju.⁵⁹⁵ Ova kohorta je jedina rimska vojna postrojba koja je bila stacionirana u provinciji Dalmaciji tokom cijelog razdoblja principata.⁵⁹⁶ Osmo dobrovoljačka kohorta je, poslije VII. legije, najvažnija za povijest rimskog Tilurija. Ova kohorta je, kao i druge dobrovoljačke kohorte rimskih građana, ustrojena u Italiji 7. ili 8. god., u sklopu velike mobilizacije koje je August proveo u to vrijeme po čitavoj Italiji da uguši Veliki ustanak dvojice Batona te je odmah nakon svog ustroja poslana u žestoke borbe u Dalmaciji protiv ilirskih pobunjenika.⁵⁹⁷ Nakon gušenja ustanka 9. god., osma dobrovoljačka kohorta je bila stacionirana u logoru u Andetriju tokom čitavog 1. st.⁵⁹⁸ Nakon prebačaja iz Andetrija u Tilurij krajem 1. i početkom 2. st. osma dobrovoljačka kohorta boravi u tilurijskom logoru tijekom čitavog 2. i prve polovine 3. st.⁵⁹⁹ Istodobno, manja odjeljenja (*vexillatio*) VIII. dobrovoljačke kohorte su, prema Matijeviću, Glavašu i Alföldy, bile smještene u logoru u Bigestama (Gračine kod Humca nedaleko od Ljubuškog), Čačku, Epidaurumu te u Halapiću.⁶⁰⁰

Kohorta je bila ustrojena kao *quingenaria equitata*, tj. kao pješачka kohorta s odjeljenjem konjanika.⁶⁰¹ Bila je sastavljena ne od unovačenih peregrina, što je inače bio slučaj pri ustrojavanju auxilijarnih postrojbi, nego od dobrovoljaca iz Italije i zapadnih provincija Rimskog Carstva koji su posjedovali puno rimsko građansko pravo, a takva politika regrutiranja novaka za ovu kohortu se, prema Wilkesu i Alföldy,

⁵⁹⁴ G. ALFÖLDY, 1962., 264-265., 288.

⁵⁹⁵ M. ZANINOVIĆ, 1984., 70-73.; M. ZANINOVIĆ, 1985., 74.

⁵⁹⁶ G. ALFÖLDY, 1962., 270.; I. GLAVAŠ, 2015., 58.

⁵⁹⁷ I. MATIJEVIĆ, 2009.(a), 45.; I. MATIJEVIĆ, 2013., 119.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 26.; R. DODIG, 2008., 146.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 226.; D. TONČINIĆ, 2004., 154.

⁵⁹⁸ I. MATIJEVIĆ, 2009.(a), 45.; I. MATIJEVIĆ, 2013., 119.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 26.; R. DODIG, 2008., 146.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 226.; D. TONČINIĆ, 2004., 154.

⁵⁹⁹ M. ZANINOVIĆ, 1984., 70.; D. TONČINIĆ, A. TABAK, A. LIBRENJAK, 2011., 365.; I. MATIJEVIĆ, 2009.(a), 45-46.; I. MATIJEVIĆ, 2013., 119.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 26.; G. ALFÖLDY, 1962., 271.; R. DODIG, 2008., 146.; I. GLAVAŠ, 2015., 59., 256.; D. TONČINIĆ, 2004., 154.

⁶⁰⁰ I. MATIJEVIĆ, 2009.(a), 46.; G. ALFÖLDY, 1962., 270-271.; R. DODIG, 2008., 146.; I. GLAVAŠ, 2015., 257.

⁶⁰¹ I. MATIJEVIĆ, 2009.(a), 45.

nastavila i tokom cijelog 1. te dobrog dijela 2. st.⁶⁰² U ovu postrojbu su se uvijek novačili isključivo ljudi s rimskim građanskim pravom, nikada peregrini.⁶⁰³ Italici su dominirali u časničkom kadru osme dobrovoljačke kohorte, pogotovo tokom 1. st.⁶⁰⁴

Slika 23. – ulomak tegule s pečatom cohors VIII voluntariorum civium Romanorum, pronaden na Tiluriju. (preuzeto iz: D. TONČINIĆ, A. TABAK, A. LIBRENJAK, 2011., 376., slika 12.)

No s vremenom, počevši od vladavine Flavijevaca, a pogotovo od vladavine Hadrijana, ta se situacija mijenja. Potiskuje se pomalo italski časnički kadar te među časničkim kadrom počinju dominirati ljudi koji su podrijetlom iz Norika i zapadnih provincija Rimskog Carstva, novaci iz Italije i zapadnih provincija Rimskog Carstva su sve rjeđi te se u osmu dobrovoljačku kohortu, među vojnike i časnike, tokom 2. st. sve više novači lokalno građansko stanovništvo iz rimskih kolonija u provinciji Dalmaciji, najčešće iz Salone i Epidaura, ali se lokalno delmatsko stanovništvo s rimskim građanskim pravom i dalje iznimno rijetko regrutira u ovu postrojbu.⁶⁰⁵ No počevši od vladavine Marka Aurelija i Komoda, a pogotovo od Karakaline odredbe iz 212. god., i to se mijenja jer kako velika većina lokalnog delmatskog stanovništva u provinciji Dalmaciji dobija Karakalinim ediktom puno rimsko građansko pravo (prepoznaju se po

⁶⁰² I. MATIJEVIĆ, 2009.(a), 45.; J. J. WILKES, 1969., 144-145.; G. ALFÖLDY, 1962., 271.; I. GLAVAŠ, 2015., 256.; D. TONČINIĆ, 2004., 155. Wilkes tako iznosi da iz vremena Antonina imamo na natpisima ove postrojbe samo jednog neitalika, u usporedbi s 12 rimskih građana iz Italije. Wilkes smatra da je to zbog toga jer su Rimljani htjeli u toj postrojbi imati ljude sposobne da rade u oficiju namjesnika provincije Dalmacije. (J. J. WILKES, 1969., 146.)

⁶⁰³ G. ALFÖLDY, 1962., 272.

⁶⁰⁴ I. MATIJEVIĆ, 2009.(a), 45-46.; G. ALFÖLDY, 1962., 271.

⁶⁰⁵ I. MATIJEVIĆ, 2009.(a), 45-46.; J. J. WILKES, 1969., 146-147.; G. ALFÖLDY, 1962., 271-281.; I. GLAVAŠ, 2015., 256-257.; D. TONČINIĆ, 2004., 155.

gentiliciju *Aurelius*) pa se tako u 3. st. potpuno gube sve preostale razlike između peregrina i rimskih građana, počinje se u osmu dobrovoljačku kohortu regrutirati i lokalno delmatsko stanovništvo s rimskim građanskim pravom.⁶⁰⁶ Veterani ove postrojbe su se naseljavali pretežito na teritoriju kolonije Salone i njenog agera te na još nekim mjestima na jugu provincije Dalmacije.⁶⁰⁷

Na prostoru Tilurija i Ekva je nađeno nekoliko opeka s pečatima *cohors VIII voluntariorum civium Romanorum* (slika 23).⁶⁰⁸ Tončinić prema tome zaključuje da je, kao što je slučaj sa VII. i XI. legijom, i VIII. dobrovoljačka kohorta proizvodila svoju građevinsku opeku te je vjerojatno bila uključena u građevinske radove u Ekvu ili je barem opskrbljivala koloniju građevinskim tegulama.⁶⁰⁹ No opet, Tončinić ne isključuje mogućnost da su neke od tih opeka možda dospjele u Ekvum naknadno, kao spolije iz Tilurija, tokom razdoblja kasne antike ili kasnije.⁶¹⁰ Brojne opeke s pečatom osme dobrovoljačke kohorte su nađene i u Saloni, što je, prema Alföldy i Glavašu, dokaz da je ova postrojba sudjelovala u nekakvim građevinskim aktivnostima na prostoru Salone, vjerojatno u jačanju fortifikacija Salone za vrijeme Markomanske krize.⁶¹¹

Prisutnost VIII. dobrovoljačke kohorte u Tiluriju potvrđuju brojni natpisi, među njima i natpis koji spominje sudjelovanje kohorte u obnovi tilurijskog akvedukta sredinom 2. st. kao i ime njenog tadašnjeg zapovjednika Marka Cecilija Afrikana.⁶¹² U 3. st. je VIII. dobrovoljačka kohorta primila dva počasna naziva što, prema Matijeviću, potvrđuju dva natpisa pronađena u Tiluriju:⁶¹³

- Natpis koji se datira između 215. i 220. god. - kohorta dobiva pridjevak *Antoniniana*. Natpis glasi: *D(is) M(anibus) / Aurel(iae) Maximae / def(unctae) ann(or)um X d(ierum) XXX Au(rel)ius Tertius mil(es) coh(ortis) / VIII vol(untariorum) Ant(oniniana) et Aur(elia) / Apuleia parent(es) fil(iae) infel(cissimae) b(ene) m(erenti) p(osuerunt)*.⁶¹⁴

⁶⁰⁶ G. ALFÖLDY, 1962., 277.; D. TONČINIĆ, 2004., 155.

⁶⁰⁷ G. ALFÖLDY, 1962., 271.; D. TONČINIĆ, 2004., 155.

⁶⁰⁸ D. TONČINIĆ, A. TABAK, A. LIBRENJAK, 2011., 364.; D. TONČINIĆ, 2004., 154.

⁶⁰⁹ D. TONČINIĆ, A. TABAK, A. LIBRENJAK, 2011., 364.

⁶¹⁰ D. TONČINIĆ, A. TABAK, A. LIBRENJAK, 2011., 364.

⁶¹¹ G. ALFÖLDY, 1962., 271.; I. GLAVAŠ, 2015., 257.

⁶¹² M. ZANINOVIĆ, 1984., 70.; G. ALFÖLDY, 1962., 271.; I. GLAVAŠ, 2015., 256.; D. TONČINIĆ, 2004., 154. Izvor natpisa: ILJug-03, 01948 = AE 1940, 00176 = AE 1941, 00054; EDCS-10100890., vidi u: http://db.edcs.eu/epigr/epi_ergebnis.php (02.08.2016.)

⁶¹³ I. MATIJEVIĆ, 2009.(a), 46.; I. GLAVAŠ, 2015., 256.; http://db.edcs.eu/epigr/epi_ergebnis.php (02.08.2016.)

⁶¹⁴ CIL 03, 09732, EDCS – 30100402, http://db.edcs.eu/epigr/epi_ergebnis.php (02.08.2016.); G.

- Natpis koji se datira u 245. god. - kohorta dobiva pridjevak *Philippiana*, u čast cara Filipa Arabljanina (244-249.). Natpis glasi: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / et Genio / M(arcus) Ippi(us) L(uci) f(ilius) / Stel(latina) Benvento / Vitalis | (centurio) coh(ortis) / VIII vol(untariorum) [[[Phi]]] / [[[lippianaē]]] / v(otum) l(ibens) p(osuit) Imp(eratore) d(omino) n(ostro) / [[[Philippo]]] et / Tittiano co(n)s(ulibus) / III Non(as) lanua[r(ias)] / sig(no) Equit(ii).*⁶¹⁵

Oba ova natpisa, pogotovo natpis iz 245. god., su najkasniji, posljednji spomeni VIII. dobrovoljačke kohorte u provinciji Dalmaciji.⁶¹⁶ Prema Matijeviću i Wilkesu, VIII. dobrovoljačka kohorta odlazi iz provincije Dalmacije nedugo poslije, najvjerojatnije za vladavine cara Aurelijana (270-275.), kada je premještena u provinciju Arabiju, gdje se osma dobrovoljačka kohorta ponovno spominje tek u 4. st.⁶¹⁷

Koliko je rašireno bilo ljudstvo koje je služilo u VIII. dobrovoljačkoj kohorti dovoljno govori činjenica da je dosad pronađeno preko 40 spomenika ove kohorte na jedanaest različitih lokaliteta u provinciji Dalmaciji.⁶¹⁸ Kao i vojnici VII. legije, i vojnici VIII. dobrovoljačke kohorte su, osim obavljanja vojnih dužnosti, u dosta slučajeva bili zaposleni i u uredu namjesnika provincije Dalmacije (*officium consularis*) te na drugim visokim administracijskim položajima, poput *singulares consularis* (osobna tjelesna straža namjesnika provincije), *adiutor conricularii consularis* (pomoćnik konzularnog kornikularija), itd., a jedan vojnik Benije Egregije je čak postao i konzularni beneficijar u Dokleji.⁶¹⁹

ALFÖLDY, 1962., 295., br. 18.7.; I. GLAVAŠ, 2015., 256.

⁶¹⁵ CIL 03, 02706 (p 1034, 2328,154) = CIL 03, 09724, EDCS-28300032, http://db.edcs.eu/epigr/epi_ergebnis.php (02.08.2016.); G. ALFÖLDY, 1962., 295., br. 18.9.; I. GLAVAŠ, 2015., 256.

⁶¹⁶ I. MATIJEVIĆ, 2009.(a), 46.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 70.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 500.; M. ZANINOVIĆ, 1985., 74.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 26.; I. GLAVAŠ, 2015., 258.; D. TONČINIĆ, 2004., 154.

⁶¹⁷ M. ZANINOVIĆ, 1984., 70.; I. MATIJEVIĆ, 2009.(a), 46.; J. J. WILKES, 1969., 142.; M. ZANINOVIĆ, 1985., 74.; I. MATIJEVIĆ, 2013., 119.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 26.; G. ALFÖLDY, 1962., 271.; R. DODIG, 2008., 146.; I. GLAVAŠ, 2015., 258.; D. TONČINIĆ, 2004., 154.

⁶¹⁸ I. MATIJEVIĆ, 2009.(a), 45-47.; S. BEKAVAC, 2015., 41., fusnota 149.; I. MATIJEVIĆ, 2013., 119.; R. DODIG, 2008., 146.; D. TONČINIĆ, 2004., 152. Spomenici osme dobrovoljačke kohorte su najviše pronađeni na prostoru Salone, ali su pronađeni, osim u Tiluriju, i u Andetriju, Naroni, Stobreču, Halapiću, Biačima kod Trogira, Dokleji, Epidauru, Čačku, Klisu, Pituntiju, Proboju, Humcu i Tučepima. (R. DODIG, 2008., 146.; D. TONČINIĆ, 2004., 154.)

⁶¹⁹ I. MATIJEVIĆ, 2009.(a), 46-48.; J. J. WILKES, 1969., 139., 146.; I. GLAVAŠ, 2016., 14.; G. ALFÖLDY, 1962., 271.; I. GLAVAŠ, 2015., 264.

13. Konzularni beneficijari u Tiluriju

Odlaskom osme dobrovoljačke kohorte iz Tilurija sredinom 3. st., provincija Dalmacija je ostala bez stalnih vojnih posada u logorima.⁶²⁰ U vrijeme kada VIII. dobrovoljačka kohorta odlazi iz Tilurija, rimske vojne jedinice su se zbog sve češćih upada barbarskih naroda na prostor Rimskog Carstva sve više premještale na granice provincije Dalmacije, pogotovo na granici prema Meziji.⁶²¹ No tokom 3. st. je Dalmacija, unatoč velikim previranjima, provalama barbara i građanskim ratovima koji su tada razarali Rimsko Carstvo, bila relativno sigurna, te je uživala vrijeme mira i gospodarskog cvata, zbog čega više nije ni bilo potrebe za vojnim posadama.⁶²² Ali to ne znači da su pojedina mjesta i prometnice u provinciji Dalmaciji ostale nezaštićene kada su je napustile i posljednje vojne postrojbe, jer su za brigu o javnoj sigurnosti u provinciji Dalmaciji sada bili zaduženi konzularni beneficijari, čija se stanica nalazila i u Tiluriju.⁶²³ Konzularni beneficijari su u provinciji Dalmaciji najčešće prisutni od druge polovice 2. st. i prve polovice 3. st.⁶²⁴ Kako su legijske i auxilijarne postrojbe pomalo napuštale Dalmaciju, tako su konzularni beneficijari s vremenom sve više preuzimali njihovu zadaću osiguravanja određenih područja u Dalmaciji.⁶²⁵

Prema Glavašu, institucija konzularnih beneficijara se epigrafski može dokazati od vremena cara Trajana, kada se beneficijari čvršće povezuju sa namjesnikom provincije, koji im daje *beneficium*.⁶²⁶ Tijekom prve polovine 2. st. cijela organizacija mreže beneficijarskih postaja (*stationes*) je razgranata po graničnim provincijama Rimskog Carstva, a tijekom kasnog principata je zbog sve većih nemira, a pogotovo tokom vladavine Antonina i markomanske krize druge polovine 2. st., prisutnost beneficijara i njihovih *stationes* u provinciji Dalmaciji u velikom porastu, što se povezuje, osim toga, i sa sve češćim uplitanjem centralne vlasti u autonomne poslove municipija.⁶²⁷ Tokom

⁶²⁰ M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 28.

⁶²¹ M. ZANINOVIĆ, 1984., 73.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 504.

⁶²² M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 28.

⁶²³ M. ZANINOVIĆ, 1984., 73.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(a), 181.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 504.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 26.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(b), 147. Marin Zaninović piše kako bi ih se moglo nazvati policajcima ili oružnicima u današnjim terminima. (M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 26.)

⁶²⁴ J. J. WILKES, 1969., 123.; I. MATIJEVIĆ, 2009.(a), 52-53.; I. GLAVAŠ, 2016., 16. Ivo Glavaš iznosi najstariji poznati natpis konzularnog beneficijara u provinciji Dalmaciji – zavjetni žrtvenik Gaja Okratija Lakona iz Dokleje, koji se datira u 187. god. (I. GLAVAŠ, 2016., 15-16.)

⁶²⁵ M. ZANINOVIĆ, 2007.(a), 182.; J. J. WILKES, 1969., 127.

⁶²⁶ I. GLAVAŠ, 2016., 13.; I. GLAVAŠ, 2015., 261.

⁶²⁷ I. MATIJEVIĆ, 2009.(a), 52-53.; I. MATIJEVIĆ, 2008., 57.; I. GLAVAŠ, 2016., 11-15. Prema Glavašu, tokom druge polovine 2. st. se beneficijari čvršće povezuju sa funkcijom u stanici, te se smanjuje njihova povezanost sa namjesnikom provincije. (I. GLAVAŠ, 2016., 15.)

2. st., kada se razvija beneficijarski sustav, beneficijarska služba je organizirana na prostoru provincije Dalmacije, premda nema arheološki izravnih potvrda o postojanju beneficijarskih postaja u provinciji Dalmaciji iz ranog razdoblja njihovog ustroja, tj. odmah nakon odlaska legija.⁶²⁸ Dalmacija je bila dio *Portorium Illyrici*, koji je obuhvaćao sve dunavske provincije.⁶²⁹

Konzularni beneficijari su legionari koji su bili raspoređeni iz svoje matične legijske postrojbe u ured namjesnika provincije.⁶³⁰ Njihov dokaz časti je bilo simboličko beneficijarsko koplje.⁶³¹ Konzularni beneficijari su se smjenjivali svakih šest mjeseci, te su bili najbrojniji službenici ureda namjesnika provincije (*officium consularis*), s po jednim beneficijarem po legijskoj centuriji, i bili su svrstani u visoku hijerarhijsku grupu *principales*.⁶³² Bili su izravno podređeni namjesniku provincije, i premda su bili svi vojnici, nisu imali isključivo vojne zadaće, nego su obnašali cijeli niz različitih dužnosti u okviru ureda namjesnika provincije, npr. bili su zaduženi za čuvanje prometnica, potom su nadgledali skupljanje poreza i naplaćivanje carine, osiguravali su lokalni red i mir, bili su zaduženi za čuvanje rudnika metala u istočnoj Bosni, itd.⁶³³ Nerijetko su konzularni beneficijari bili jedini vidljivi predstavnici rimske vlasti u krajevima u kojima su služili.⁶³⁴

Konzularni beneficijari su bili namjesnikovi ljudi na terenu, i tako su bili u direktnom kontaktu s lokalnim stanovništvom kao predstavnici namjesnika provincije, te je lokalno stanovništvo započinjalo sve svoje poslove s rimskom središnjom vlasti upravo kontaktom s beneficijarima.⁶³⁵ Beneficijarska služba se odvijala u oficiju namjesnika provincije, te na terenu u brojnim *stationes* tj. postajama.⁶³⁶ Te postaje su bile arhitektonski kompleksi sa svetištem gdje beneficijari nisu samo službovali, nego i živjeli sa svojim obiteljima, a uz beneficijare su u tim stanicama znali boraviti i drugi

⁶²⁸ S. BEKAVAC, 2015., 24.; I. GLAVAŠ, 2016., 14. Najraniji epigrafički dokazi konzularnih beneficijara, prema Ivi Glavašu, su tek iz vremena cara Hadrijana. (I. GLAVAŠ, 2016., 14.)

⁶²⁹ J. J. WILKES, 1969., 126.

⁶³⁰ I. GLAVAŠ, 2016., 11.; I. GLAVAŠ, 2015., 258.

⁶³¹ I. GLAVAŠ, 2016., 11. Glavaš iznosi da je to simboličko beneficijarsko koplje, uz druge dijelove opreme, bilo i opći simbol časti svih pripadnika ureda namjesnika provincije, a ne isključivo simbol konzularnih beneficijara. (I. GLAVAŠ, 2016., 11.)

⁶³² I. MATIJEVIĆ, 2009.(a), 50.; I. MATIJEVIĆ, 2008., 57.; I. GLAVAŠ, 2016., 11.; I. GLAVAŠ, 2015., 258-259.

⁶³³ I. MATIJEVIĆ, 2009.(a), 50-51.; J. J. WILKES, 1969., 123-125.; I. MATIJEVIĆ, 2008., 57.; I. GLAVAŠ, 2016., 11.; I. GLAVAŠ, 2015., 258-259.

⁶³⁴ M. ZANINOVIĆ, 1976., 178.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 26.

⁶³⁵ I. GLAVAŠ, 2016., 11.; I. GLAVAŠ, 2015., 260.

⁶³⁶ S. BEKAVAC, 2015., 25.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 26.

službenici iz ureda namjesnika provincije.⁶³⁷

Njihove postaje su se nalazile odmah uz ili u neposrednoj blizini glavnih prometnica koji su povezivali Salonu sa cijelom provincijom Dalmacijom i sa panonskim limesom, ili na raskrižjima tih prometnica, pa je tako i Tilurij bio jedna od tih postaja, ali njihove postaje su se nalazile i u gradovima te rudničkim oblastima.⁶³⁸ Ukupno je dosad, prema Glavašu, sigurno potvrđeno 15 beneficijarskih postaja na prostoru rimske provincije Dalmacije.⁶³⁹ Ivo Glavaš iznosi da je čak osam tih beneficijarskih postaja bilo smješteno duž ili u perimetru strateški važne ceste Akvileja-Dirahij, na potezu delmatskog limesa Burnum-Bigeste.⁶⁴⁰ U svakoj postaji su mogla biti stacionirana najviše dva ili tri konzularna beneficijara.⁶⁴¹ Konzularne beneficijare se gotovo uvijek povlačilo iz njihovih matičnih legijskih postrojbi, što se prepoznaje po natpisu na arama – *miles leg... b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis)*.⁶⁴²

Vrlo rijetko su konzularni beneficijari povlačeni iz auxilijarnih postrojbi u provinciji Dalmaciji.⁶⁴³ Tako od 44 dosad poznata konzularna beneficijara na prostoru provincije Dalmacije, imamo samo jednoga beneficijara koji nije iz legije.⁶⁴⁴ Taj konzularni beneficijar, *miles* (vojnici) iz VIII. dobrovoljačke kohorte, Publije Benije Egredije, je bio stacioniran u postaji u Dokleji, i svoj natpis posvećuje Kapitolijском Jupiteru, Eponi Regini te Geniju mjesta.⁶⁴⁵ Natpis glasi: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Epon(a)e Regin(ae) / Genio loci / P(ublius) Bennius Eg/regius mil(es) / coh(ortis) vol(untariorum) adiu(tor) / princip(is) b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) v(otum) s(olvit)*.⁶⁴⁶ Prema Ivi Glavašu, taj natpis iz Dokleje se datira u vrijeme kada se još uvijek razvijao

⁶³⁷ I. GLAVAŠ, 2016., 39.

⁶³⁸ I. MATIJEVIĆ, 2009.(a), 51-52.; J. J. WILKES, 1969., 123-126.; I. GLAVAŠ, 2016., 17., 39.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 26.; I. GLAVAŠ, 2015., 266-268. Ivo Glavaš izražava sumnje da su „usamljeni“ konzularni beneficijari predstavljali osnovnu sigurnosnu polugu duž važnih rimskih prometnica, pogotovo u mjestima poput Tilurija, Magnuma i Narone, gdje su u 2. st. konzularni beneficijari bili stacionirani u neposrednoj blizini logora gdje su tada još uvijek bile stacionirane auxilijarne postrojbe. (I. GLAVAŠ, 2016., 16.; I. GLAVAŠ, 2015., 267.)

⁶³⁹ I. MATIJEVIĆ, 2009.(a), 51-52.; J. J. WILKES, 1969., 123-126.; I. GLAVAŠ, 2016., 11., 17.; I. GLAVAŠ, 2015., 260. Za više o tim postajama pojedinačno, vidi: M. ZANINOVIĆ, 2007.(a), 182-183., J. J. WILKES, 1969., 124-125., I. GLAVAŠ, 2016., 11-13., 17-38. i I. GLAVAŠ, 2015., 328.

⁶⁴⁰ I. GLAVAŠ, 2016., 11-12., 17.; I. GLAVAŠ, 2015., 260., 328-329.

⁶⁴¹ I. MATIJEVIĆ, 2009.(a), 51.; I. MATIJEVIĆ, 2008., 57.

⁶⁴² J. J. WILKES, 1969., 123.; I. GLAVAŠ, 2016., 11. Nerijetko se konzularne beneficijare promicalo u visoke položaje provincijalne administracije. (J. J. WILKES, 1969., 123.)

⁶⁴³ I. MATIJEVIĆ, 2009.(a), 52-53.; J. J. WILKES, 1969., 123.

⁶⁴⁴ I. MATIJEVIĆ, 2009.(a), 52-53.; J. J. WILKES, 1969., 123.

⁶⁴⁵ S. BEKAVAC, 2015., 24.; I. GLAVAŠ, 2016., 14.

⁶⁴⁶ I. GLAVAŠ, 2016., 14., 28.; I. GLAVAŠ, 2015., 263.; CIL 03, 12679 = D 04837 = CBI 00488 = Doclea 00004 = CILGM 00108 = AE 1897, 00005 = AE 2012, +01085, vidi u: http://db.edcs.eu/epigr/epi_ergebnis.php (02.05.2017.)

beneficijarski sustav u Dalmaciji, tokom početka 2. st.⁶⁴⁷

Slika 24. – votivna ara konzularnog beneficijara Gneja Tulija Faventina, pronađena u koritu rijeke Cetine 1939. god. (preuzeto iz: http://db.edcs.eu/epigr/epi_ergebnis.php; [http://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?bild=\\$CBI_00489.jpg](http://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?bild=$CBI_00489.jpg), 01.06.2017.)

Konzularni beneficijari u provinciji Dalmaciji su najčešće povlačeni iz dunavskih legija.⁶⁴⁸ Od 44 dosad poznata konzularna beneficijara sa prostora provincije Dalmacije, više od polovice njih dolazi iz triju podunavskih legija koje su stacionirane na dunavskom limesu: *Legio I Adiutrix*, *Legio XIV Gemina* i *Legio XI Claudia Pia Fidelis*.⁶⁴⁹ Premda su bili izuzeti iz svojih vojničkih postrojbi i redovite službe u njima (*immunes*), oni su tehnički i dalje bili pripadnici jedinica iz kojih su potjecali.⁶⁵⁰ U početku stacionirani u postajama blizu svojih matičnih legijskih postrojbi, u razdoblju kasnog principata su konzularni beneficijari u većini slučajeva slani na službu u provinciju gdje nije bila stacionirana njihova matična legijska postrojba.⁶⁵¹ Prema Glavašu, beneficijari su mijenjali stanice, a kao legionari, i svoje postrojbe.⁶⁵² Zanimljivo je to da se konzularni beneficijari i njihove *stationes*, koje su česta pojava u srednjoj i južnoj Dalmaciji, Lici te u susjednoj Bosni i Hercegovini, uopće ne javljaju u

⁶⁴⁷ I. GLAVAŠ, 2016., 14-15., 39.; I. GLAVAŠ, 2015., 263-265.

⁶⁴⁸ I. MATIJEVIĆ, 2009.(a), 52.; J. J. WILKES, 1969., 104.

⁶⁴⁹ I. MATIJEVIĆ, 2009.(a), 52.; J. J. WILKES, 1969., 104.; I. GLAVAŠ, 2016., 14-15.

⁶⁵⁰ M. ZANINOVIĆ, 1976., 178.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(b), 26.

⁶⁵¹ I. MATIJEVIĆ, 2009.(a), 52-53.

⁶⁵² I. GLAVAŠ, 2016., 19.

sjevernoj Dalmaciji, tj. na prostoru Liburna.⁶⁵³

Konzularni beneficijari su najbolje poznati po svojim votivnim arama koje su podizali pored svojih postaja (slika 24).⁶⁵⁴ Te votivne are su konzularni beneficijari podizali prilikom dolaska u stanicu tj. stupanja na službu i/ili prilikom odlaska iz stanice tj. završetka svoje službe.⁶⁵⁵ Te votivne are su najčešće posvećene kapitolijском Jupiteru, zbog čega natpis na tim arama uvijek počinje kraticom *IOM – Iovi Optimo Maximo*.⁶⁵⁶ Konzularni beneficijari su svoje are nerijetko posvećivali i u kombinaciji kapitolijского Jupitera s vladajućim carem, genijem mjesta, tj. diviniziranoj posebnosti lokalne sredine, ili *genius loci* njihove postaje.⁶⁵⁷ Beneficijari su ponekad posvećivali svoje votivne are i keltskoj božici Eponi, u kombinaciji sa Kapitolijским Jupiterom.⁶⁵⁸ Prema Silviji Bekavac, Epona je bila popularna među beneficijarima jer je njihovo glavno prijevozno sredstvo na terenu, između brojnih *stationes*, bio konj, i zbog toga su posvete beneficijara Eponi bile, kao i posvete Kapitolijском Jupiteru, dio njihove službene dužnosti.⁶⁵⁹ Prema Marinu Zaninoviću, nakon što bi konzularni beneficijari završili svoju službu, bili su naseljavani na prostoru agera kolonije Salone.⁶⁶⁰

Te votivne are konzularnih beneficijara se mogu datirati točno u godinu, nerijetko i mjesec u godini.⁶⁶¹ Najčešće je to 1. travanj ili 1. kolovoz, prema Wilkesu, vjerojatno datum kada bi predali dužnost u postaji svom nasljedniku.⁶⁶² U Tiluriju se beneficijarska postaja nalazila u civilnom naselju *Pons Tiluri*, u neposrednoj blizini mosta u civilnom naselju – prema Glavašu, beneficijarska postaja se vjerojatno nalazila na poziciji zidane konstrukcije drvenog mosta Pons Tilurija, točnije u glavi rimskog

⁶⁵³ J. J. WILKES, 1969., 123.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(a), 182.; I. GLAVAŠ, 2016., 12.; I. GLAVAŠ, 2015., 261. Zaninović to objašnjava time da je liburnsko područje bilo više urbanizirano i snažnije romanizirano, te time puno razvijenije i sigurnije od delmatskog prostora srednje Dalmacije i zapadne Hercegovine, te zbog toga jer je još i ranije liburnski prostor bio povezan sa apeninskom obalom. (M. ZANINOVIĆ, 2007.(a), 182.; I. GLAVAŠ, 2015., 261.)

⁶⁵⁴ I. MATIJEVIĆ, 2009.(a), 51-53.; J. J. WILKES, 1969., 123.

⁶⁵⁵ S. BEKAVAC, 2015., 43.; I. GLAVAŠ, 2016., 11.

⁶⁵⁶ I. MATIJEVIĆ, 2009.(a), 51-53.; J. J. WILKES, 1969., 123. Ivo Glavaš iznosi da preko 50% svih ara konzularnih beneficijara ima posvetu *Iovi Optimo Maximo*. (I. GLAVAŠ, 2016., 11.)

⁶⁵⁷ I. MATIJEVIĆ, 2009.(a), 51-53.; J. J. WILKES, 1969., 123.; I. GLAVAŠ, 2016., 11.

⁶⁵⁸ S. BEKAVAC, 2015., 24. Prema Bekavac: „Epona je izvorno bila keltska božica čije ime znači kraljica konja, te je prema tome i bila zaštitnica konjanika, konjušara, mazgara i konjušnica“. (S. BEKAVAC, 2015., 23.)

⁶⁵⁹ S. BEKAVAC, 2015., 25. Za više o štovanju keltske Epone kod konzularnih beneficijara, vidi: S. BEKAVAC, 2015., 23-26.

⁶⁶⁰ M. ZANINOVIĆ, 2007.(a), 182.; I. GLAVAŠ, 2016., 16.; J. J. WILKES, 1969., 123.; I. GLAVAŠ, 2015., 267. Upravo je u Saloni nađeno najviše natpisa konzularnih beneficijara, njih 14. (M. ZANINOVIĆ, 2007.(a), 182.; J. J. WILKES, 1969., 123.)

⁶⁶¹ J. J. WILKES, 1969., 123.

⁶⁶² J. J. WILKES, 1969., 123.

mosta kod današnjeg Trilja.⁶⁶³ To je i potvrđeno nalazima dvaju beneficijarskih natpisa na arama u koritu rijeke Cetine, pronađenih 1939. god. prilikom produbljivanja korita rijeke Cetine blizu položaja starog rimskog mosta kod Trilja, a koji se datiraju u početak 3. st.:⁶⁶⁴

- Natpis na votivnoj ari beneficijara Gneja Tulija Faventina, legionara detaširanog iz *Legio I Adiutrix*, posvećen Jupiteru i božanstvu rijeke *Hippus*, tj. Cetine (slika 24).⁶⁶⁵ Ovaj natpis je važan i zato jer, prema Gunjači, definitivno potvrđuje antičko ime rijeke Cetine cijelim njenim tokom – *Hippus*.⁶⁶⁶ Natpis glasi: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / et N(umini) H(ippi) fl(uminis) / Cn(aeus) Tullius / Flaventinus / b(ene) f(iciarius) co(n)s(ularis) / leg(ionis) I Adi(utricis) / [v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)]*.⁶⁶⁷ Ovaj natpis se okvirno datira prema tročlanoj imenskoj formuli u 2. st.⁶⁶⁸ Natpis je pronađen na lijevoj obali Cetine, na poziciji desetak metara udaljenosti od obale.⁶⁶⁹ Tu se rijeka sužava i olakšava gradnju mosta.⁶⁷⁰ Dakle, tu se nalazila glava mosta preko rijeke Cetine.⁶⁷¹
- Natpis na votivnoj ari beneficijara Septimija Justiana, legionara detaširanog iz neimenovane legije, koji se precizno datira u 211. god. prema konzulima Gentijanu i Bassu.⁶⁷² Natpis glasi: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / [I]unon(i) [r]egin(ae) / [Fort]un(ae) [r]edu[c]i [et] / [Gen(io)] Luci Ang(itiae) Septimus / [I]u[s]tianus b(ene) f(iciarius) co(n)s(ularis) / [c]um sui[s] p]osui[t] / [G]en[t]iano e[t] Ba[s]so [c]o(n)s(ulibus) / M I III C (?)*.⁶⁷³

⁶⁶³ I. GLAVAŠ, 2016., 24.; I. GLAVAŠ, 2015., 279-281.

⁶⁶⁴ M. ZANINOVIĆ, 1984., 66., 73.; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1952., 230.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 504-505.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(a), 183.; I. MATIJEVIĆ, 2008., 56-57.; S. GUNJAČA, 1949., 50.; I. GLAVAŠ, 2016., 17., 23.; I. GLAVAŠ, 2015., 279-280.

⁶⁶⁵ M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 502-504.; I. MATIJEVIĆ, 2008., 57.; S. GUNJAČA, 1949., 51-52.; I. GLAVAŠ, 2016., 23.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 44.; A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 172.

⁶⁶⁶ M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 502-504.; I. MATIJEVIĆ, 2008., 57.; S. GUNJAČA, 1949., 50-52.; A. MILOŠEVIĆ, 2009.(b), 172.

⁶⁶⁷ ILJug-01, 00144 = CBI 00489, EDCS – 10000243, http://db.edcs.eu/epigr/epi_ergebnis.php (21.07.2016.); M. ZANINOVIĆ, 1984., 73.; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1952., 230.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 502.; S. GUNJAČA, 1949., 51.; I. GLAVAŠ, 2016., 23.; I. GLAVAŠ, 2015., 279.

⁶⁶⁸ I. GLAVAŠ, 2016., 23-24.; I. GLAVAŠ, 2015., 280.

⁶⁶⁹ M. ZANINOVIĆ, 1984., 73.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(a), 183.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 502-505.

⁶⁷⁰ M. ZANINOVIĆ, 1984., 73.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(a), 183.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 502-505.

⁶⁷¹ M. ZANINOVIĆ, 1984., 73.; M. ZANINOVIĆ, 2007.(a), 183.; M. ZANINOVIĆ, 2010.(a), 502-505.; S. GUNJAČA, 1949., 50. Prema Gunjači, ara je stala na glavi starog rimskog mosta te je „s njega ili skupa s njim propala u rijeku“ (S. GUNJAČA, 1949., 50.)

⁶⁷² M. ZANINOVIĆ, 1984., 73.; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1952., 230.; I. MATIJEVIĆ, 2008., 58.; I. GLAVAŠ, 2016., 23.; I. GLAVAŠ, 2015., 280.

⁶⁷³ M. ZANINOVIĆ, 1984., 73.; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1952., 230.; I. GLAVAŠ, 2016., 23.; I. GLAVAŠ, 2015., 280. Prema Rendić-Miočeviću, dedikacija *Fortunae* ukazuje na smirene prilike u

14. ZAKLJUČAK

Arheološki dokazi, otkriveni kroz zadnjih nekoliko stoljeća i iskopani kroz zadnjih dvadesetak godina sustavnim arheološkim istraživanjem koje traje još od 1997. god. pod vodstvom Mirjane Sanader, nepobitno dokazuju da se na prostoru Tilurija nalazio vrlo važan legijski vojni logor izgrađen vjerojatno početkom 1. st. pred kraj Augustove vladavine. Rimljani su logor izgradili na tom mjestu zbog njegovog strateški važnog položaja, a koji su još tijekom prapovijesti prepoznali već Delmati, postavivši na tom prostoru svoju gradinu. Upravo zbog toga je prostor Tilurija bio poprištem žestokih borbi između Delmata i Rimljana, osobito krajem 1. st. pr. Kr. i početkom 1. st. Nadalje, u podnožju logora se nalazilo jednako važno civilno naselje *Pons Tiluri* koje se razvilo na mjestu gdje je Cetina bila lako prijelazna te u kojem su se nalazili važni mostovi koji su omogućavali komunikaciju obale s unutrašnjošću provincije Dalmacije.

U logoru su dosad pronađeni arhitektonski ostatci vojničkih centurija, bedema, cisterne za vodu, nekoliko građevina te ostatci podnih mozaika nekakve građevine u središnjem dijelu logora. Lokacija tilurijskog amfiteatra je potvrđena na lokaciji Ganovac, ali on nije arheološki istraživan, dok je lokacija augzilijarnog kaštela, kao i tilurijskog akvedukta, još uvijek nepoznata. Nepoznata je i veličina legijskog teritorija Tilurija, o čijim se točnim granicama rasprostiranja mogu donositi samo pretpostavke. Vrlo važan za proučavanje povijesti Tilurija je korpus nadgrobničkih spomenika rimskih vojnika, osobito vojnika VII. legije, kao i brojni građevinski natpisi, koji donose važne podatke ne samo o logoru i njegovim građevinama, nego i o samim ljudima koji su u logoru živjeli. U tilurijskom logoru je bila stacionirana VII. legija tokom prve polovine 1. st., koja u provinciju Dalmaciju dolazi za vrijeme Velikog ustanka dvojice Batona. Vojnici sedme legije su bili uglavnom podrijetlom s prostora Male Azije. 42. god., nakon gušenja Skribonijanove pobune, VII. legija dobija počasni pridjev *Claudia Pia Fidelis*. Sredinom 1. st., VII. legija C. P. F. odlazi iz Tilurija za Viminacij u Meziji, ali točan datum njenog odlaska je predmet brojnih znanstvenih rasprava.

Nakon što je VII. legija C. P. F. otišla iz Tilurija sredinom 1. st., nju su zamijenile razne augzilijarne postrojbe u različitim vremenskim razdobljima. Augzilijarne

Rimskom Carstvu koje su uslijedile nakon dinastičkog kaosa nastalog poslije smrti Septimija Severa 211. god., a *Genio Luci Angitia* na domicilij beneficijara koji se spominje na natpisu. (D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1952., 230.)

postrojbe su u Tiluriju potvrđene raznim arheološkim nalazima te su bile vjerojatno stacionirane u tilurijskom augzilijskom kaštelu, ili kao cijele postrojbe ili samo njihova odjeljenja. To su bile dvije konjaničke postrojbe *ala Claudia nova* i *ala (Tungrorum) Frontoniana*, streličarska postrojba *cohors II Cyrrhestarum sagittaria* te pješadijske postrojbe *cohors I Belgarum*, *cohors III Alpinorum*, *cohors Aquitanorum* i *cohors VIII voluntariorum civium Romanorum*. Nakon što je i posljednja od tih postrojbi, osma dobrovoljačka kohorta, otišla do sredine 3. st., zadaću za sigurnost u provinciji Dalmaciji su preuzeli konzularni beneficijari koji su bili stacionirani upravo u civilnom naselju *Pons Tiluri* u blizini mosta preko rijeke Cetine, što je i potvrđeno nalazima dvaju beneficijarskih votivnih ara u koritu rijeke Cetine.

Unatoč brojnim saznanjima koja su dobivena arheološkim istraživanjem Tilurija u zadnjih dvadeset godina, taj iznimno važan lokalitet je i dalje nedovoljno istražen, te je i dandanas meta pljačkaša, lokalnog stanovništva i arheologa-amatera koji uništavaju lokalitet već stotinama godina. Zbog nedovoljne arheološke istraženosti, o legijskom logoru u Tiluriju i postrojbama koje su bile stacionirane u njemu i dalje ne znamo tako mnogo kao što je to slučaj sa arheološki odlično istraženim legijskim logorom u Burnumu. Stoga su potrebna daljnja, opsežnija arheološka istraživanja Tilurija, koja će nam donijeti ne samo nove spoznaje o Tiluriju, već i pomoći očuvati taj iznimno važan antički lokalitet budućim generacijama za proučavanje i divljenje.

SAŽETAK

Rimski Tilurij

Tema ovog završnog rada je rimski Tilurij, koji je dugo vremena bio na margini arheologije i meta konstantne pljačke od strane lokalnog stanovništva, a tek se krajem 20. st. počeo sustavno arheološki istraživati pod vodstvom Mirjane Sanader. Arheološki je dosad istraženo više pozicija na prostoru legijskog logora. Prostor Tilurija je još od prapovijesti imao važnu ulogu u povijesti dalmatinskog prostora. Tilurij se nalazio na važnom prijelazu preko rijeke Cetine i sjecištu putova koji su vodili od obale prema sjeveru, istoku i jugu Dalmacije. To su prepoznali prvo Delmati, koji na tom prostoru grade svoju gradinu, a potom i Rimljani koji nakon pokoravanja Delmata početkom 1. st. na tom prostoru grade legijski vojni logor. U tom logoru je bila stacionirana prvo VII. legija, koja 42. god. dobiva počasni pridjev *Claudia Pia Fidelis*, a nakon odlaska legije sredinom 1. st. više auxilijarnih postrojbi. Među tim auxilijarnim postrojbama koje su arheološki potvrđene u Tilurju imamo dvije konjaničke postrojbe, streličarsku postrojbu i četiri pješadijske postrojbe. U civilnom naselju *Pons Tiluri*, koje se razvija ispod logora, su bili stacionirani konzularni beneficijari. Unatoč arheološkim istraživanjima koja traju sve do danas, brojni dijelovi tog iznimno važnog lokaliteta su i dalje neistraženi te ugroženi pljačkom i izloženosti vremenskim elementima.

Ključne riječi: Tilurij, Delmati, vojni logor, konzularni beneficijari, VII. legija

ABSTRACT

Roman Tilurium

The subject of this final thesis is roman Tilurium. This site, which was for a long time on the margins of archaeology and target of constant looting by local population, has only been systematically explored by Mirjana Sanader since the end of the 20th century. Multiple locations on the area of the legionary camp has been explored so far. The area of Tilurium has had, since prehistory, an enormous role in the history of dalmatia. Tilurium was situated on an important river crossing over Cetina, and was located on the junction of roads leading from the coast towards north, east and south of dalmatia. Delmatae were the first to recognize this, buliding a gradina hillfort on that site, and then the romans too, who, after their conquest of the delmatae, bulid a legionary military camp on that site. In that camp was stationed first the Seventh Legion, and after the departure of the legion in the middle of the first century, several auxiliary units. Among those auxiliary units which are archaeologically confirmed in Tilurium we have two cavarly units, an archery unit and four infrantry units. In the civilian settlement, which grows underneath the camp, consular beneficiarii were stationed. Despite the archeological research, which continue to this day, many parts of this important archaeological site are still unexplored and exposed to looting and weather elements.

Key words – Tilurium, delmatae, military camp, consular beneficiarii, Seventh legion

Literatura

- ALFÖLDY, G., 1962. – Géza Alföldy, Die auxiliartuppen der Provinz Dalmatien, *Acta archaeologica academiae scientiarum Hungaricae*, 14, Budimpešta, 259-295.
- ALFÖLDY, G., 1964. – Géza Alföldy, Veteraneneduktionen in der Provinz Dalmatien, *Historia, Zeitschrift für alte geschichte, band XII, Heft 2*, Wiesbaden, 167-179.
- ALFÖLDY, G., 1987. - Géza Alföldy, Tilurium – der antike name des legionslagers Gardun bei Trilj in der provinz Dalmatien, *römische heeresgeschichte, beiträge 1962-1985., researches III., Amsterdam, 1987.*, Amsterdam, 313-316.
- BEKAVAC, S., 2015. – Silvija Bekavac, *Rimska religija i kultovi u društvenoj strukturi pretkršćanske Salone*, doktorski rad, Zadar, 2015.
- BEKIĆ, L., 2011. – Luka Bekić, Andetrij, Rimsko vojno uporište, topografske odrednice, u: *Arheološka istraživanja u Cetinskoj Krajini, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 27*, Zagreb, 315-325.
- BETZ, A., 1946. – Artur Betz, Neues zu den Auxilien in der römischen Provinz Dalmatien, *Sonderdruck, Jahreshften des Österreicher archäologie Institutes, band XXXVI*, Beč, 69-78.
- BISHOP, M. C., 2012. – M. C. Bishop, *A handbook of roman legionary fortresses*, Barnsley, UK: Pen and Sword Books.
- BOJANOVSKI, I., 1974. – Ivo Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja.
- BRITVIĆ, J., 1971. – Josip Britvić, Neka topografsko-povijesna pitanja s teritorije Delmata, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LXV-LXVII, 1963-1965 (Split, 1971)*, Split, 27-37.
- BULIĆ, F., 1894. – Frane Bulić, Iscrizioni Inedite, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata*, 17, Split, 1-4.
- BULIĆ, F., 1899. – Frane Bulić, Strade Romane in Dalmazia, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata*, 22, Split, 26-28.
- BULJEVIĆ, Z., 2012. – Zrinka Buljević, *Tragovi Eniona i Aristeje u rimskoj provinciji Dalmaciji, vodič izložbe*, Split: Arheološki Muzej u Splitu.
- CAMBI, N., 1984. – Nenad Cambi, Gardunski tropej, u: *Cetinska krajina od prehistorije do dolaska Hrvata, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 8*, Split, 77-92.
- CAMBI, N., 1993. – Nenad Cambi, Rimski nadgrobní spomenici iz Aserije, *Radovi filozofskog fakulteta u Zadru 31/18 (1991-1992.)*, Zadar, 25-51.

- CAMBI, N., 1994. – Nenad Cambi, Stele iz kasnoantičke grobnice u Dugopolju, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 86, Split, 147-181.
- CAMBI, N., 2002. – Nenad Cambi, *Antika*, Zagreb: Naklada Ljevak.
- CAMBI, N., 2007. – Nenad Cambi, Antički i ranokršćanski urbanizam i umjetnost, u: *Dalmatinska zagora - nepoznata zemlja*, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske – Galerija Klovićevi dvori, 77-93.
- CAMBI, N., 2009. – Nenad Cambi, Skribonijanova pobuna protiv Klaudija u Dalmaciji godine 42., *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti (1330-0768)*, 47=505 (2009.), Zagreb, 63-79.
- CAMBI, N., 2011. – Nenad Cambi, Rimski vojni tropeji u Dalmaciji, *Adrias* 17, Zagreb, 125-150.
- CAMBI, N., et. al., 2007. – Nenad Cambi, Miroslav Glavičić, Dražen Maršić, Željko Miletić, Joško Zaninović, Rimaska vojska u Burnumu, *Burnum – Katalozi i monografije Burnuma II, Nacionalni park Krka*, Šibenik.
- CESARIK, N., 2014. – Nikola Cesarik, Osvrt na itinerar ale Tungra i Frontonove ale, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 56, Zadar, 1-24.
- ČAČE, S., 1993. – Slobodan Čače, Civitates Dalmatiae u „Kozmografiji“ Anonima Ravenjanina, *Diadora* 15, 374-439.
- ČAČE, S., 2003. – Slobodan Čače, Aserija u antičkim pisanim izvorima, *Asseria I*, Zadar, 7-43.
- DODIG, R., 2008. – Radoslav Dodig, Rimski vojni pečati na crijepu iz Ljubuškoga, *Opuscula archaeologica* 31, Zagreb, 143-163.
- DODIG, R., 2011. – Radoslav Dodig, Rimski kompleks na Gračinama. Vojni tabor ili...?, u: *Arheološka istraživanja u Cetinskoj Krajini, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 27, Zagreb, 327-343.
- DŽINO, D., DOMIĆ KUNIĆ, A., 2013. – Danijel Džino, Alka Domić Kunić, *Rimski ratovi u Iliriku. Povijesni antinarativ*, Školska knjiga, Zagreb.
- FADIĆ, I., 1997. – Ivo Fadić, Spomenici VII. legije na području Tilurija (Tilurium), *Diadora*, 18-19, Zadar, 77-119.
- FORTIS, A., 2004. – Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji (naslov izvornika: Viaggio in Dalmazia, Dell'abate Alberto Fortis, Venezia, 1774.)*, Split: Marjan Tisak.
- GABRIČEVIĆ, B., 1984. – Branimir Gabričević, Iz antičkog perioda Cetinske krajine, u: *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Hrvata, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 8, Split, 93-106.

- GLAVAŠ, I., 2015. – Ivo Glavaš, *Vojno značenje cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji za principata*, doktorski rad, Zadar.
- GLAVAŠ, I., 2016. – Ivo Glavaš, *Konzularni beneficijari u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske 17., Zagreb.
- GLAVIČIĆ, M., MILETIĆ, Ž., 2009. – Miroslav Glavičić, Željko Miletić, Excavations of the Legionary Amphitheatre at Burnum, Croatia, *Roman Amphitheatres and Spectacula: a 21st-Century perspective. Papers from an international conference held at Chester, 16th-18th February, 2007.*, BAR International series, Oxford, 75-85.
- GRGIN, A., 1932. – Antun Grgin, Skupni nalaz rimskih novaca iz Garduna, *Vijesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 50, Split, 26-29.
- GUNJAČA, S., 1937. – Stjepan Gunjača, Topografska pitanja na teritoriju stare Cetinske županije s ekskursima o ubikaciji Setovije i Tiluriuma, *Izdanje „Bihaća“ Hrvatskog društva za istraživanje domaće povijesti*, Split.
- GUNJAČA, S., 1949. – Stjepan Gunjača, Nov prinos ubikaciji Tiluriuma, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 52, 1935-49., Split, 1949., 50-52.
- ILAKOVAC, B., 1982. – Boris Ilakovac, *Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije*, Zagreb: Sveučilišna naknada Liber.
- ILKIĆ, M., 2010. – Mato Ilkić, rimske vojničke diplome pronađene u Hrvatskoj, u: *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj, Katalog izložbe*, Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 263-279.
- JAGENTEUFEL, A., 1959. – Adolf Jagenteufel, Die statthalter der Romischen provinz dalmatia von Augustus bis Diokletian, *Schriften der Balkankomision, Antiquarische Abteilung, XII*, Beč.
- MARŠIĆ, D., 2010. – Dražen Maršić, Izgubljeni salonitanski spomenici (II.) / Portretne stele vojnika VII. legije C. P. F. Gaja Lukrecija i Lucija Cezija Basa, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 103, Split, 63-80.
- MATIJAŠIĆ, R., 2009. – Robert Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Biblioteka Hrvatska povijest, Zagreb.
- MATIJEVIĆ, I., 2008. – Ivan Matijević, Hippus flumen – rijeka Cetina na dva epigrafička spomenika, *Triljski most*, III-3, Trilj, 55-58.
- MATIJEVIĆ, I., 2009.(a) – Ivan Matijević, cohors VIII Voluntariorum civium Romanorum i neki njezini pripadnici u službi namjesnika provincije Dalmacije, *Tusculum 2-1*, Solin, 45-58.
- MATIJEVIĆ, I., 2009.(b) – Ivan Matijević, Dva neobjavljena natpisa druge kohorte Kiresta iz Dalmacije, *Diadora: glasilo Arheološkog muzeja u Zadru* 23, Zadar, 35-43.

MATIJEVIĆ, I., 2011. – Ivan Matijević, Natpisi prve kohorte Belga iz Salone, *Vijesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku 104-1*, Split, 181-207.

MATIJEVIĆ, I., 2013. – Ivan Matijević, Nova epigrafska potvrda vojnika Osme dobrovoljačke kohorte u Saloni, *Tusculum*, 6, Solin, 117-124.

MEDINI, J., 1984. – Julian Medini, Spomenici s Atisovim likom na području Sinjske krajine, u: *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 8, Split, 107-126.

MESIHOVIĆ, S., 2011. – Salmedin Mesihović, *Rimski vuk i Ilirska zmija. Posljednja borba*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo.

MESIHOVIĆ, S., 2014. – Salmedin Mesihović, *Proconsules, Legati et Praesides. Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo.

MILOŠEVIĆ, A., 1981. – Ante Milošević, Arheološki spomenici gornjeg i srednjeg toka rijeke Cetine, *Zbornik Cetinske krajine, knjiga 2, poseban otisak, Arheološka i historijska baština Cetinske krajine*, Sinj, 1981.

MILOŠEVIĆ, A., 1998. – Ante Milošević, *Arheološka topografija Cetine*, Split.

MILOŠEVIĆ, A., 2009.(a) – Ante Milošević, Triljske brazde, povodom 2000-te godišnjice izgradnje rimskog drvenog mosta u Trilju, *Triljski most, IV-4*, Trilj, 63-67.

MILOŠEVIĆ, A., 2009.(b) – Ante Milošević, Pons Tiluri, *Histria Antiqua 17*, Pula, 169-182.

MILOŠEVIĆ, A., 2011. – Ante Milošević, Dva povijesno zanimljiva kasnoantička nalaza s Tilurija s ekskursom o porijeklu imena današnjeg Garduna, *Triljski most, list za kulturu VI-6*, Trilj, 91-99.

MILETIĆ, Ž., 2006. – Željko Miletić, Roman roads along the Eastern Coast: State of Research, *Les Routes de l'adriatique antique Géographie et Économie, Putovi antičkog Jadrana, Geografija i gospodarstvo*, Ausonius Éditions, Mémoires 17, Bordeaux-Zadar, 125-136.

MILETIĆ, Ž., 2010. – Željko Miletić, Burnum – vojničko središte provincije Dalmacije, u: *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj, Katalog izložbe*, Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 113-177.

MILETIĆ, Ž., 2011. – Željko Miletić, Proizvodnja tegula u Burnumu u kontekstu građevinskih aktivnosti, *Rimske keramičarske i staklarske radionice, proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru, Zbornik I. međunarodnog arheološkog kolokvija Crikvenica, 23.-24. Listopada 2008.*, Crikvenica, 263-277.

MILETIĆ, Ž., 2013. – Željko Miletić, Stelae from the Workshops of the 7th Legion from Tilurium and Viminacium, *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih*

oblasti u doba Rimskog Carstva, Književni klub, Split, 419-442.

MILETIĆ, Ž., 2015. – Željko Miletić, Identification of Oriental figures depicted on military stelae from a Tilurium workshop, romanising oriental gods?, *Religious transformation in the Balkan provinces in the roman period. New finds and novel perspectives*, Skoplje: Universitet Leiden - MANU, 358-370.

MIRKOVIĆ, M., 1986. – Miroslava Mirković, Inscriptionis de la Mesie superieure II., Viminacium et Mangum, *Le camp de la Legion a Viminacium, Le camp du Haut-Empire*, 1986., Beograd, 35-39.

PATSCH, K., 1896. – Karl Patsch, Rimske pomoćne čete (alae et cohortes auxiliares) u provinciji Dalmaciji, *Iz desetog izvještaja velike gimnazije u Sarajevu, Zemaljska štamparija*, Sarajevo, 3-24.

PERIŠA, D., 2009. – Darko Periša, Je li delmatsko područje presjekao rimski limes?, *Archaeologia Adriatica*, 2-2, Zadar, 507-517.

RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1952. – Duje Rendić-Miočević, Novi i neobjelodanjeni natpisi iz Dalmacije, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 53, Split, 211-232.

SANADER, M., 1998. – Mirjana Sanader, Prethodno izvješće s arheoloških istraživanja u 1997. i 1998., *Opuscula archaeologica*, 22-1, Zagreb, 243-255.

SANADER, M., 1999. – Mirjana Sanader, Principia rimskog vojnog logora – uzor forumu kolonijalnih gradova?, *Histria Antiqua* 5, Pula, 99-108.

SANADER, M., 2000.(a) – Mirjana Sanader, Tilurij – Rimski vojni logor, *Obavijesti hrvatskog arheološkog društva* 32-1, Zagreb, 51-62.

SANADER, M., 2000.(b) – Mirjana Sanader, Kasnocarska grobnica iz Vojnića, *Opuscula archaeologica* 23-24, Zagreb, 225-236.

SANADER, M., 2001. – Mirjana Sanader, Tilurij – rimski vojni logor: prethodno izvješće o arheološkim istraživanjima u sezoni 2000., *Opuscula archaeologica*, 25-1, Zagreb, 183-193.

SANADER, M., 2002. – Mirjana Sanader, Tilurium, Burnum, Bigeste. Novi prilog pitanju datacije delmatskog limesa, *Arheološke studije i ogledi*, Zagreb, 120-128.

SANADER, M., 2003. – Mirjana Sanader, *Tilurium I. Istraživanja = Forschungen, 1997-2001.*, Zagreb.

SANADER, M., 2007. – Mirjana Sanader, O rimskoj vojsci, vojnicima i njihovim taborima, u: *Dalmatinska zagora - nepoznata zemlja*, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske – Galerija Klovićevi dvori, 67-75.

SANADER, M., TONČINIĆ, D., OŽANIĆ, I., 2004. – Mirjana Sanader, Domagoj Tončinić, Ivana Ožanić, Tilurij – arheološka istraživanja 2004. godine, *Opuscula*

archaeologica, 28-1, Zagreb, 221-243.

SANADER, M., TONČINIĆ, D., 2010. – Mirjana Sanader, Domagoj Tončinić, Gardun – antički Tilurium, u: *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj, Katalog izložbe*, Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 33-111.

SOUTHERN, P., 2006. – Pat Southern, *The Roman Army. A social and institutional history*, Oxford: Oxford University Press.

SUIĆ, M., 1955. – Mate Suić, Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali, *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru I*, Zadar, str. 1-31.

ŠIMIĆ-KANAET, Z., TONČINIĆ, D., RADOVIĆ, S., 2005. – Zrinka Šimić Kanaet, Domagoj Tončinić, Siniša Radović, Jama sj 55 iz Tilurija, *Vijesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 1-98, Split, 107-120.

TABAK, A., TONČINIĆ, D., PETRIČEVIĆ, D., 2012. – Angela Tabak, Domagoj Tončinić, Danijela Petričević, *Tilurij, rimski vojni logor, vodič izložbe*, Muzej triljskog kraja, Trilj.

TONČINIĆ, D., 2003. – Domagoj Tončinić, Koštani i drugi nalazi, u: *Mirjana Sanader, Tilurium I, Istraživanja = Forschungen, 1997-2001.*, Zagreb, 257-271.

TONČINIĆ, D., 2004. – Domagoj Tončinić, Votivna ara iz Tilurija, *Opuscula archaeologica 28-1*, Zagreb, 147-157.

TONČINIĆ, D., 2011. – Domagoj Tončinić, *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*, Split: Arheološki muzej u Splitu.

TONČINIĆ, D., DEMICHELI, D., 2008. – Domagoj Tončinić, Dino Demicheli, Stela veterana VII. legije Lucija Vetija Sekunda iz Hrvaca kod Sinja, *Archaeologia Adriatica 11*, Zadar, 349-358.

TONČINIĆ, D., TABAK, A., LIBRENJAK, A., 2011. – Domagoj Tončinić, Angela Tabak, Anita Librenjak, Rimski vojni pečati u Cetinskoj krajini, u: *Arheološka istraživanja u Cetinskoj krajini, izdanja hrvatskog arheološkog društva*, 27, Zagreb, 361-379.

WILKES, J. J., 1969. – John Joseph Wilkes, *Dalmatia*, London: Routledge & K. Paul.

ZANINOVIĆ, M., 1968. – Marin Zaninović, Burnum, castellum-municipium, *Diadora 4*, Zadar, 119-129.

ZANINOVIĆ, M., 1976. – Marin Zaninović, Rimska vojska u razvitku antike na našoj obali, u: *Arheološki problemi na jugoslavenskoj obali Jadrana, IX. Kongres arheologa Jugoslavije, Zadar, 24-27. Listopada 1972., Materijali Saveza Arheoloških Društava Jugoslavije XII.*, Zadar, 169-184.

ZANINOVIĆ, M., 1980. – Marin Zaninović, područje Neretve kao vojni mostobran

rimske antike, *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka. Znanstveni skup Metković 4-7.10.1977.*, Split, 173-180.

ZANINOVIĆ, M., 1984. – Marin Zaninović, Vojni značaj Tilurija u antici, u: *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 8*, Split, 65-75.

ZANINOVIĆ, M., 1985. – Marin Zaninović, Prata legionis u Kosovu polju kraj Knina, s osvrtom na teritorij Tilurija, *Opuscula archeologica 10*, Zagreb, 63-79.

ZANINOVIĆ, M., 2007.(a) – Marin Zaninović, Beneficarii consularis na području Delmata, *Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu, 24*, Zagreb, 181-184.

ZANINOVIĆ, M., 2007.(b) – Marin Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati*, Šibenik: Ogranak matice Hrvatske Šibenik.

ZANINOVIĆ, M., 2010.(a) – Marin Zaninović, Tilurium, Aequum i Osinium: arheološko-povijesna povezanost, *Zbornik Kačić, XLI.-XLIII. 2009-2011.*, *Zbornik u čast Emilija Marina*, Split, 499-508.

ZANINOVIĆ, M., 2010.(b) – Marin Zaninović, Rimska vojska u Iliriku, u: *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj, Katalog izložbe*, Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 13-30.

http://db.edcs.eu/epigr/epi_ergebnis.php

[http://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?bild=\\$CBI_00489.jpg](http://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?bild=$CBI_00489.jpg)

http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_01_03/h01_01_03_zup17.htm

http://www.udaljenosti.com/udaljenost_sinj_trilj/

<http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/inschrift/umkreissuche/6644/>

<http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD061961>

<http://www.tabula-peutingeriana.de/>